

Ірина Колесник

Інститут історії України
НОВЕ УКРАЇНСЬКЕ
ВІДРОДЖЕННЯ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Серія «Студії з інституціональної історії»

ІРИНА КОЛЕСНИК

Інститут історії України: Нове українське відродження

Київ 2016

УДК 930 (477) "1985/2000"
ББК 63.3 (4Укр)
К 60

Колесник Ірина. Інститут історії України: Нове українське відродження / Відп. ред. академік Валерій Смолій. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2016. – 273 с.

Рецензенти:
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Любов Дубровіна
доктор історичних наук, професор
Ігор Верб

Монографія присвячена історії Інституту історії України НАН України впродовж другої половини 1980-х – 1990-х рр. Аналізується соціальна історія Інституту, його місце і функції в період суспільно-політичних перетворень в Україні, характер взаємодії із владними структурами та директивними органами. Показано, як інтелектуальна ініціатива поступово переходила від істориків партії – «директивних істориків» до громадянських істориків, а також роль науковців Інституту на старті перебудови в процесі суттєвих змін в системі історичної науки та професійної свідомості. Інтелектуальна історія Інституту розкриває зрушення в історичній ідеології, відмову від радянських стереотипів мислення й стандартів професійності, рішучий поворот українських істориків до національної історії, пов'язаний із «революцією понять», оновленою структурою історичних досліджень виникненням нових напрямів, активною археографічною діяльністю, створенням концепції національної історії України.

Розрахована на науковців, дослідників українського історієписання та академічних установ.

Редколегія серії:
В. Смолій (головний редактор), Г. Боряк (заст. редактора),
І. Колесник, О. Рубльов, О. Удод, О. Юркова, О. Ясь

*Затверджено до друку Вченою Радою Інституту історії України
НАН України, протокол № 9 від 4 жовтня 2016 р.*

ISBN 978-966-02-8028-1 (серія)
ISBN 978-966-02-8063-2

© Ірина Колесник, 2016
© Інститут історії України
НАН України, 2016

ЗМІСТ

Що таке «нове українське відродження»	5
<i>На шляху від тоталітаризму до Незалежності.</i>	11
1. Перебудова та історична наука в Україні	13
<i>Перебудова в Україні, її специфіка та наслідки в історіографії</i> .	13
<i>Нове мислення ініційоване «згори».</i>	18
<i>Історико-партійна наука на передовій історичного фронту.</i> .	24
2. Інститут історії АН УРСР та старт перебудови історичної науки	33
<i>Інтелектуальна ініціатива поступово переходить від істориків партії до громадянських істориків</i>	33
<i>Інститут історії АН УРСР та нові стратегії історичних досліджень</i>	49
<i>Організаційні ініціативи науковців Інституту</i>	60
3. Нова модель взаємодії науки і влади. Програма повернення спадщини	71
<i>Компромісна позиція партапарату: пріоритет національного над класово-партійним</i>	71
<i>План перетворень українського історієписання</i>	73
<i>Республіканська програма – настанова до дії</i>	77
4. Інституціональна модернізація Інституту історії України .	85
<i>Перші кроки реорганізації.</i>	85
<i>1991 – рік змін</i>	88
<i>Інституціональна історія Інституту 1991–1994 рр. (нова структура Інституту)</i>	90
5. Падіння «залізної завіси». Міжнародні комунікації	95
<i>Історична наука в Україні як суб'єкт історіографічного процесу</i>	95
<i>Зустрічі з істориками, політологами, журналістами</i> . . .	97
<i>Конференції: мапа контактів</i>	103
<i>Особисті запрошення, стажування, літні школи</i>	105
<i>Створення міжнародних проектів.</i>	111

Революція понять. Поворот до національної історії

України. 121

6. Зміни в структурі історичних досліджень Інституту. . . . 123

Реабілітація вітчизняної медієвістики 123

«Непропаще ХІХ століття» 128

Новітня українська історія: радикальне оновлення 132

7. Видавничі ініціативи та проекти Інституту. Реалізація Програми

«повернення спадщини» 143

Джерела, археографічна діяльність 143

Публікація праць дореволюційних і діаспорних істориків . . . 154

Довідково-бібліографічні видання, словники, хроніки 158

8. Теорія та історія історичної науки 165

*Історіософія України vs «критика буржуазних
фальсифікацій української історії» 165*

Від проблемної історіографії до біоісторіографії. 170

Відновлення статусу спеціальних дисциплін 176

9. Відтворення синтетичної історії України 185

*Перший пострадянський досвід концептуалізації української
історії 185*

Історія України: спроби нового бачення 193

«Україна крізь віки» – новий образ синтетичної історії. . . . 224

Творити літописання для каталогу Клію 265

Показчик імен 269

Що таке «нове українське відродження»

«Нове українське відродження» – певна репліка усталеного поняття «Українське національне відродження», «Національне відродження України», «Культурно-національне відродження», «Літературне відродження в Україні», «Розстріляне відродження» etc. Відродження, як відомо, не даність, а метафора. Ця мовленнєва конструкція означає водночас дію й мислення, співіснування та протистояння нового і старого, перевагу творчості над рутиною. Популярне в ХІХ ст. поняття «відродження» з означеннями-маркерами «національне», «культурне», «літературне», «розстріляне» вживалось відносно країн Центрально-Східної Європи, що входили до складу величезних поліетнічних об'єднань, імперій Романових і Габсбургів.

Прикметне, в православних культурах домінуючою була ідея відродження, одвічного руху, оновлення, культурної динаміки, в католицьких же – ментальним символом являлось Різдво, ідея першопочатку, першоподії, народження. Семіотичне наповнення поняття «відродження» несе в собі заряд історичного оптимізму, руху, ідею відтворення, почуття нового, енергію творчості, відчуття очищення, змін.

«Нове українське відродження» – це доба незворотних змін, розпочатих перебудовою, краху тоталітарних режимів, утворення незалежної держави України, вирішальних зрушень в усіх сферах життя українського суспільства. Найчутливішою до змін є духовна сфера – культура, наука, моральність. Справжнє відродження за історично короткий проміжок часу пережила й українська історична наука. Всі зміни й перетворення, перемоги і поразки, здобутки і вади вітчизняної науки у концентрованому вигляді знайшли відображення в діяльності Інституту історії України НАН України.

Динамічна історія Інституту за період з кінця 1980-х – 1990-х років наповнена подіями, іменами, новими формами роботи, небачених до того, відмічена інтенсивністю комунікацій, широкою географією контактів з країнами Західної Європи та Північної Америки. Відбувся перехід від директивних форм управління наукою з владних кабінетів державних і партійних установ до демократизації наукового життя й умов праці історика. Проте наукова індустрія Інституту за часів перебудови функціонувала без збоїв. Виконувались планові теми, ще радянського ґатунку, поряд з новими та видавалась чисельна продукція у вигляді колективних

монографій (як улюблений жанр радянської історіографії), традиційні збірники праць, тез, хрестоматії, препринти, статті, брошури, депоновані тексти.

Звісно, при написанні історії Інституту цих часів виникає проблема відбору матеріалу. Сказати, що таким критерієм буде принцип новизни – сказати недостатньо, адже критерій новизни у кожного свій, суб'єктивний, зумовлений зовнішніми обставинами, підготовкою та науковими уподобаннями автора, корпоративними нормами, особистісними взаєминами тощо. Відомо, що між істориками завжди існує «розподіл праці», дехто колекціонує й описує факти, інший не може існувати без повітря архіву, документів, джерел, третій надає перевагу аналізу емпіричного матеріалу, четвертий вільно почувається в сфері узагальнень, схем та інтерпретацій.

Із наукових звітів Інституту видно, що чимало його співробітників в ході перебудови опрацьовували традиційну тематику: історію Давньоруської держави й ранньофеодальної епохи, соціальної структури суспільства, історію селянства, робітничого класу, інтелігенції, а також профспілок, колективізації, подвигу молоді, комсомольців у Великій Вітчизняній війні, роль етнічних меншин у міжнаціональних відносинах країн СНД, питання багатопартійності тощо. Водночас велику питому вагу наукової продукції Інституту становила тематика, популярна на початках перебудови, т.зв. «білі плями» – репресії 20 – 30-х рр., сталінізм як доктрина і практика, сталінський тоталітарний режим, реформи Хрущова, проблеми інакомислення, дисидентський рух. У 90-ті рр. ці сюжети докладно опрацьовувались українськими істориками на широкій архівній базі.

Критеріям новизни, вважаю, щонайбільш відповідають оригінальність, самобутність ідей, концепцій, підходів, запропонованих науковцями Інституту, таких, що були притаманні саме українському історієписанню й не мали прямих аналогів в історіографіях пострадянських країн. Ідеться про відновлення української академічної традиції, зруйнованої й репресованої на початку 1930-х рр. Відтворена в рамках цієї традиції істориками 90-х концепція національної історії України, доповнена й переосмислена на засадах сучасної науки, разом з мовою та національною символікою спричинилися до формування ідеологічних підвалин суверенної і незалежної України. Оригінальним доробком науковців Інституту, вплетеним в загальну схему української минувшини, є ідея Української революції середини

XVII ст., самобутня схема національного відродження в Україні XIX – початку XX ст., концепція Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр., доктрина «тотальної війни» українського народу.

Самобутні думки, ідеї-проекти, нові концепти, нестандартні підходи – це інтелектуальний продукт, що створювався окремими особистостями чи то невеликою купкою однодумців. Саме у складні, кризові моменти в історії науки вивищувалась роль особистості історика. Переломні віхи в розвитку науки, писала професор А. Ястребицька на початку 1990-х, «визначаються не ‘масами’, а окремими індивідуальностями, які спроможні синтезувати своєю творчістю нову якість наукового мислення»¹. Отже матеріал для цієї книги відбирався за принципом новизни: зміни в інституціональній структурі Інституту, нові видавничі ініціативи, наукові, популярні, науково-документальні серії, провідні напрями археографічної діяльності, характер наукових комунікацій, грантові програми, стипендії, літні школи, співпраця з громадськими та науковими зарубіжними установами й організаціями, спільні проекти з відомими українознавчими центрами Європи, Канади, США.

Структурно книга поділяється на дві частини, соціальну та інтелектуальну історію Інституту. Соціальна історія висвітлює місце і роль академічної установи в суспільстві, науковому середовищі, стосунки з владою, державними та академічними інституціями, засоби й форми адміністрування науки, принципи державної історичної політики. Інтелектуальна історія Інституту презентує його епістемологічні досягнення, лабораторію праці історика, конструювання нових схем, концепцій національної історії, різні практики історієписання, процеси розвитку, удосконалення дослідницького інструментарію, перебіг та зміни ідей, методів, характер впливів міжнародної науки. Соціальна та інтелектуальна історія Інституту тісно пов'язані, доповнюючи одна одну, вони відтворюють обставини справжнього відродження Інституту оновлення усіх сфер його діяльності, перетворення його з установи тоталітарного типу на демократичний центр вітчизняної науки.

Своє завдання вбачаємо в тому, щоб показати історію Інституту в контексті загального стану історичної науки на тлі

¹ Ястребицкая А. Л. Историография и история культуры // Одиссей. 1992. – Москва: «Кругъ», 1994. – С. 70.

соціокультурного життя країни. Це означає аналіз суттєвих соціально-політичних перетворень в суспільстві з урахуванням специфічних рис процесу перебудови в Україні. Радикалізація суспільних настроїв та масової свідомості призвела до зміни статусу історичної науки, що позбавлялась директивного впливу й перебирала на себе ініціативу в продукуванні ідей і проведенні наукової політики.

Нова соціально-політична ситуація, вивищення національного фактора в професійній та масовій свідомості зумовили радикальне оновлення історичної тематики. Від проблем братерської дружби народів СРСР, історії Великого Жовтня, соціалістичного й комуністичного будівництва науковці Інституту переходили до історії України в умовах інонаціонального гноблення, революцій, репресій, воєн, соціальних трансформацій та економічних реформ ХХ ст. Позитивним явищем стало відродження української медієвістики.

Оновлення проблематики дослідження, радикальне розширення предметного поля вітчизняного історієписання потребували сутнісного збагачення джерельної бази досліджень. Інтенсивна архівна та археографічна праця науковців Інституту створювала потужний ресурс для розвитку національної науки.

Рішуча політика розкріпачення державних і галузевих архівів, небачене у порівнянні з радянським періодом збагачення джерельної бази вітчизняної науки, приток інформації, документів, літератури з потужних центрів західної україністики, все разом сприяло ре-актуалізації проблеми нових засобів і методів переосмислення накопиченого величезного інформаційного ресурсу. В умовах кризи марксизму, відмови від формаційно-класового принципу конструювання історії перед науковцями Інституту постала проблема пошуку нових засобів добору ідей, теорій, схем, осмислення досвіду світової науки, а головне створення власного методологічного інструментарію. У нагоді стало звернення до української академічної традиції, зокрема національно-державницької ідеології М. Грушевського, а також здобутків європейської історичної думки, «нової історичної науки», структурної та культурної антропології. У полі зору українських істориків 90-х з'явилися цивілізаційний та культурологічний підходи до історії. Недооціненою на той час лишалася ідея самоорганізації суспільства, що являла собою сміливу спробу інтерпретації ідей синергетики на матеріалах української історії.

Кінцевою метою аналізу є опрацювання науковцями Інституту нової концепції історії України. Радянська формаційна схема застаріла й не відповідала вимогам часу, тому певний інтерес становлять віхи вироблення науковцями Інституту великого національного наративу. Ідеться про дискусії щодо концептуальних засад створення систематичної історії українського народу; першу версію – двотомник «Історія України: Нове бачення» та підготовку повної версії у вигляді серійного видання «Україна крізь віки».

Спроба досягнути історію Інституту за часів перебудови із залученням технік генераційного підходу була зроблена нами в колективному проєкті «Історик і Влада»¹. Погляд на історію Інституту з перспективи «нового українського відродження», цілком природно може сприйматися читачем по-різному, від схвалення до неприйняття. Головне, щоб не було байдужих.

¹ Колесник І. Український історик та Влада: точка неповернення // Історик і Влада / Колективна монографія. Відповідальний редактор В. Смолій; творчий керівник проєкту І. Колесник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2016. – С. 11-53.

*На шляху
від тоталітаризму до Незалежності*

1. Перебудова та історична наука в Україні
2. Інститут історії АН УРСР і старт перебудови історичної науки
3. Нова модель взаємодії науки і влади. Програма повернення спадщини
4. Інституціональна модернізація Інституту історії України
5. Падіння «залізної завіси». Міжнародні комунікації

1. Перебудова та історична наука в Україні

Перебудова в Україні, її специфіка та наслідки в історіографії

Термін «перебудова» окреслює короткий історичний проміжок часу 1985 – 1991 рр. За походженням і змістом «перебудова» – це вдала метафора, котру використовують з різними цілями та у самих різних контекстах. У широкому розумінні перебудову сприймають як «історико-політичну даність». Ідеться про перебудову як «оновлення радянського суспільства», «політичні перетворення», «перехідний період від тоталітаризму до демократії», або зовсім нейтрально – «сукупність політичних та економічних реформ, що проводились в СРСР у 1985 – 1991 рр.». Перебудову можна трактувати й як ситуацію незворотних змін, котрі унеможливають повернення в минуле, а також у майбутнє.

Перебудова в Україні у широкому розумінні мала свої особливості. По-перше, Україна була найбільш розвинутою і потужною з республік СРСР (давала $\frac{1}{5}$ національного доходу, понад $\frac{1}{4}$ видобутку вугілля, $\frac{1}{8}$ сталі та прокату), а її вище партійне керівництво «впливало» на політику загального керівництва.

По-друге, Україна і після проголошення «нового курсу» залишалася стабільною республікою, краще від інших була забезпечена продуктами та товарами широкого вжитку. Звідси особливість соціально-політичної ситуації в Україні, полягала в тому, що рівень активності населення був значно нижчий, ніж в Росії.

Важливим специфічним фактором перебудови в Україні було те, що КПУ «традиційно була найбільш самостійною з-поміж комуністичних партій союзних республік». Саме КПУ «єдина мала власне політбюро, а також розвинуту систему добору й навчання кадрів». Більш того обстановка в КПУ «сильно впливала на КПРС і розстановку сил в ЦК». Партійні керівники України часто «нехтували престижними підвищеннями і переведенням в центр, воліючи за краще «залишатися на місці». Такий ніби парадокс пояснюється існуванням розвинутої системи привілеїв та наявністю особливої республіканської ієрархії чинів і посад, що

стимулювало просування по місцевій посадовій драбині»¹. Отже, «непохитність керівної еліти в Україні стримувала темпи перебудови в республіці», впродовж перших трьох років перебудови характерним було «переважання виконавчого 'синдрому', а основним збуджувальним мотивом до дії служила команда згори»². Перебудова в Україні, на думку В. Литвина, зазнала певну «теоретичну еволюцію».

Україна неухильно виконувала «маневри центру по здійсненню перебудови» На старті перебудови була спроба прискорення «розвитку існуючої системи без зміни її соціально-політичної першооснови, лише за рахунок приведення в дію механізму науково-технічної революції». На першому етапі перебудови ідейними здобутками можна вважати проблему мови (порушену О. Гончаром на з'їзді письменників України в 1986 р.), а також після XXVII з'їзду КПРС (1986) та святкування 70-річчя Жовтневої революції з'явилась можливість переосмислення далекого і ближчого минулого, «розшифровки «білих плям» вітчизняної історії».

Після XIX партконференції (червень 1988 р.) гасло «більше соціалізму» змінилося на інше «більше демократії». На даному етапі жорсткий класовий підхід був витіснений ідею загальнолюдських демократичних цінностей³.

Наступним кроком ідейно-теоретичної еволюції перебудови в Україні в умовах демократизації суспільства (альтернативні вибори до Рад, утворення народних фронтів) стало звернення до національних проблем. Почали широко обговорюватися такі трагічні події історії, як колективізація і голод 1932 – 1933 рр., репресії 30 – 40-х рр., доба застою, чорнобильська катастрофа та її наслідки⁴. З кінця 1989 р. «енергія перемін», за висловом В. Литвина, йшла не згори, як раніше, а знизу, від опозиції, що набирала сили (28.09.89 р. звільнено В. Щербицького, першим секретарем ЦК КПУ обрано В. Івашка, 9-10 09.89 р. відбувся установчий з'їзд Народного руху України).

Позиція партійного і державного керівництва еволюціонувала «в бік дедалі більшого врахування національного фактора». З початку квітня 1990 р. проголошувалася самостійність

¹ Литвин В. М., Слюсаренко А. Г. На політичній арені України (90-ті рр.). Роздуми істориків // Укр. істор. журн. – 1994. – № 1. – С. 11-12.

² Там само. – С. 13.

³ Там само. – С. 15.

⁴ Там само. – С. 14.

КПУ у складі КПРС, Спроби партійних лідерів України дотримуватися самостійного курсу пов'язані з «концепцією створення власної кредитно-фінансової системи, свободи загально торговельної діяльності, створення національної армії та служби безпеки».

Проте цей новий курс не знайшов підтримки у частини українських комуністів, здебільшого на сході і півдні республіки. Парторганізації східних областей України не сприймали національні аспекти нової лінії ЦК, що знайшло відображення «в посиленні сепаратизму, відродженні планів обговорення автономної Донецько-Криворізької республіки, суверенізації Криму та Новоросії»⁵.

Отже, теоретична еволюція перебудови в Україні відбувалася під гаслами «більше соціалізму», далі «більше демократії» аж до визнання «національної ідеї», реалізованої у прийнятій Декларації про державний суверенітет України (18 липня 1990 р.), проголошенні незалежності України, відміні диктату комуністичної партії та ідеології.

Автор використовує метафору перебудови у вузькому розумінні як процес трансформації історичної науки, умов організації та змісту праці істориків. На українському ґрунті ці процеси тривали з 1987 р. до кінця 1990-х рр. Перебудова в українській історичній науці мала свою специфіку. Їй був властивий запізнілий, уповільнений характер

Отже, перебудова означає зміну образів історичної науки. Образ радянської історичної науки кристалізувався із цілого спектру ознак: 1. абсолютний диктат влади над наукою; 2. ідейний прес та переслідування інакомислення, інтелектуальна несвобода, відсутність умов та мотивації щодо творчої реалізації історика; 3. структурування науки за схемою «чотирьох сфер» – економічна, соціальна, політична, культурна історія⁶; 4. удавана теоретичність оберталась штампуванням думок, стереотипами мислення, цитатництвом; 5. панування колективістських цінностей при відсутності особистої ініціативи.

Перебудова в сфері історичної науки – це справжній «історіографічний переворот», наслідком якого стало нове мислення, ідеологічне новаторство, свобода формулювати власну

⁵ Там само. – С. 26.

⁶ Копосов Н. Е. Советская историография, марксизм и тоталитаризм (К анализу ментальных основ историографии) // Одиссей. 1992. – Москва: «Круг», 1994. – С. 63.

думку та її відстоювати. Перебудова в історіографії, подібно до пружини закручувалася й тривалий час розпрямлялася в пряму лінію самостійного поступу національної науки.

Сценарій перебудови в Україні мав свою драматургію, дійових осіб і виконавців. Мотором вирішальних змін в науці виступав Інститут історії АН УРСР. Перебудова в Україні почалася з запізненням порівняно зі столичними (Москва, Ленінград) та іншими республіканськими центрами. Активна фаза починається з 1987 р. Наука була повністю підконтрольна партійному керівництву, котре й ініціювало зміни «згори». Ідеться про Постанову ЦК КПУ «Про хід перебудови в інститутах Секції суспільних наук Академії наук УРСР». Головним здобутком перебудови в соціогуманітарній сфері було створення дискусійного простору. У цей час виникають різні форми інтелектуального спілкування: «круглі столи», публічні дискусії, публікації, коментарі, інтерв'ю з відомими вченими та чиновниками від науки. Змінюються форми організації історіографічного середовища, поряд з традиційними науковими радами на базі Інституту історії АН УРСР були започатковані молодіжний науково-дискусійний центр, суспільно-політичні читання, виїзні засідання наукових рад на місцях у регіональних вишах, зустрічі співробітників Інституту з студентами-істориками тощо. Демократизація форм наукової праці сприяла вивільненню професійної свідомості від старих штампів і стереотипів, формуванню нового кола проблем та історичних постатей як предметного поля досліджень.

Вирішальним моментом в процесах трансформації української історичної науки або перебудови історичної науки став 1990 рік. На цей рік припадають суттєві зміни в реорганізації історичної науки в Україні та самого Інституту історії. Злам стався також у стосунках самої установи і влади. В умовах посилення опозиції та вивищення національного фактора в політиці й ідеології партійне керівництво змушене було йти на компроміс з інтелектуалами. Своєрідним протоколом цього компромісу стало прийняття «Республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР». (1990 – 2000), яка на тривалий час визначала розвиток вітчизняної соціогуманітаристики та історичної науки в Україні. За висловом головного редактора «Українського історичного журналу» Михайла Ковалю, 1990 рік став «роком великого

перелому»⁷. Він говорив це стосовно журналу, адже «УІЖ» слугував своєрідним індикатором стану історичної науки в Україні.

З початку 1990-х рр. починається складний, суперечливий і водночас цікавий період творчого пошуку українських істориків, їх самовизначення та самооцінки. У цей період відбувається переструктурування в галузі проблематики історичних досліджень, у центрі уваги постає історія України з усіма її періодами. Якщо раніше лівова частка досліджень припадала на радянський період, то її поступово починає заміщати тематика дожовтневої історії (середньовіччя, Нового часу період). У визначенні тематики досліджень, окресленні нових тем і напрямів тон задавали співробітники Інституту історії України. Організаційні зміни в структурі Інституту були продиктовані потребами нової наукової індустрії на національних засадах у незалежній державі.

Наступна фаза у процесах трансформації української історичної науки припадає на другу половину – кінець 1990-х рр. і характеризує якісні зміни в праці українських істориків на нових організаційних і теоретичних принципах. Відбулися й суттєві інституційні зміни: ліквідована дисципліна «історія КПРС» та відповідні кафедри у вишах, проводилася реорганізація видавничої сфери, архівної справи, створювались нові підручники. В галузі ідеології марксизм поступався місцем теорії націй і націоналізмів (що сягали своїм корінням у XIX ст.), академічна формаційна схема історії поступово заміщалася на національно-державницьку. В інституціональній площині встановлювалися контакти з зарубіжними колегами, інституціями, центрами українознавства, формувалась система грантової підтримки українських науковців. Змінювалися структури професійної свідомості істориків, виникає конкуренція думок і підходів, почалась ротація генерацій в науці. Ментальність українського історика мала ідеологізований характер, що означало зрощування знань з системою цінностей історика⁸.

⁷ Коваль М. В. Флагман вітчизняної історіографії // Укр. істор. журн. – 1994. – № 4. – С. 16.

⁸ Термін «ідеологізована ментальність» належить В. Вжоску: «Ведь, как известно, сращивание знаний и системы ценностей есть важнейшая характеристика «идеологизированной ментальности» Див.: Вжозек В. Между смелостью и профессионализмом // Одиссей. 1992. – Москва: «Круг», 1994. – С. 74.

Отже, перебудова як метафора фіксує процес змін в українській історичній науці, в рамках якого можна виокремити такі фази: 1. 1987 р. «запізніла перебудова»; 2. 1990 р. – «корінний перелом» в науці; 3. перша половина 1990-х – період пошуків українськими істориками власної ідентичності; 4. друга половина – кінець 1990-х рр. – початок «нового професіоналізму», реорганізація академічної науки в Україні.

Нове мислення ініційоване «згори»

Перебудова у сфері суспільних наук була ініційована «згори» й розпочиналася у традиційних формах обговорення нагальних проблем у світлі рішень партії та керівних відомчих органів.

9-10 вересня 1986 р. в Києві відбулася сесія Секції суспільних наук Президії АН СРСР і Секції суспільних наук АН УРСР, що була присвячена проблемам організації та координації спільних досліджень суспільствознавців у світлі рішень XVII з'їзду КПРС. Сесію відкрив академік Борис Патон, який наголосив на необхідності конкретизації стратегії і тактики наукового пошуку в світлі програмних вимог КПРС.

Віце-президент АН СРСР академік П. Федосєєв у вступному слові, проаналізувавши нинішній етап суспільних наук, зробив наголос на проблемі перебудови роботи наукових установ. При тому установам історичного профілю закидалися і малозначна тематика досліджень, і брак популярних видань для широкого читачького загалу. Основна думка – це подальше творче співробітництво між інститутами обох Академій АН СРСР та АН УРСР на якісно новому рівні, а саме проведення спільних розробок у вигляді дослідницьких програм, продуктивність яких вбачали в обміні результатами досліджень та проведенні робіт вченими обох академій у складі об'єднаних груп, довгострокових стажувань у споріднених інститутах, обговоренні на засідання вчених рад доповідей керівників робочих груп.

Першочерговим завданням суспільствознавців П. Федосєєв вважав теоретичне узагальнення нових проблем, породжених практикою прискорення. Кожна з таких проблем, на його думку, потребує об'єднання зусиль філософів, соціологів, економістів, правознавців, істориків, що обумовлює необхідність організації та координації досліджень.

В доповіді віце-президента АН УРСР академіка І. Лукінова окреслено характер перебудови в колективах вчених-суспільствознавців в республіці. Зупинившись на досягненнях

суспільствознавців республіки, І. Лукінов зазначив недоліки, зокрема в царині історичних наук, де серйозно відстають наукові узагальнення результатів археологічних розкопок, а також недостатньо вводяться до наукового обігу архівні матеріали, «особливо з метою аргументованої критики буржуазних фальсифікацій найважливіших історичних подій». При тому доповідач підкреслював, що названі недоліки і прорахунки піддані критичному аналізу з метою їх усунення. Він також наголосив на вдосконаленні системи координації в галузі суспільних наук.

Проблемам розвитку історичної та історико-партійної науки на спільній сесії були присвячені виступи академіків С. Тихвінського, А. Єгорова, д.і.н. С. Хромова та І. Кураса. У спільному рішенні учасників Сесії обговорено було перспективний план проведення спільних розробок з проблем гуманітарних наук установ АН СРСР та АН УРСР на 1986 – 1990 рр.

В роботі спільної сесії обох академій взяли участь партійні керівники та функціонери – секретар ЦК КПУ В. Івашко, заст. зав. відділом науки і учбових закладів ЦК КПРС Ф. Рябов, зав. відділом науки і учбових закладів ЦК Компартії України Ф. Рудич⁹.

В жовтні 1986 р. відбулися загальні збори Відділення історії, філософії та права АН УРСР. Темою обговорення стали методологічні проблеми суспільних наук. В доповіді академіка-секретаря відділення Б. Бабія наголошувалося на актуалізації методологічних питань, зокрема політичних відносин соціалістичного суспільства. Доповідач зазначив, що вчені-суспільствознавці мусять досліджувати «найгостріші проблеми нашого життя». На зборах виступили чл.-кор. АН УРСР, ректор Харківського юридичного інституту В. Маслов, директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, чл.-кор. АН УРСР В. Юрчук та ін. У Постанові, ухваленій Загальними зборами, відзначалося успішне розв'язання завдань, поставлених перед суспільствознавцями XVII з'їздом партії та червневим (1985) Пленумом ЦК КПРС, ішлося про подальше поглиблення політичних проблем розвитку нашого суспільства. Засобом реалізації цих завдань провина стати комплексність досліджень. Академічним установам була доручена

⁹ Пирожков С. І., Чишко В. С. Наукова сесія Секції суспільних наук Президії АН СРСР і Секції суспільних наук АН УРСР // Укр. істор. журн. – 1987. – № 1. – С. 156-158.

підготовка науково обґрунтованих прогнозів, пропозицій і рекомендацій¹⁰.

На старті перебудови обговорення нагальних проблем науки (напрями, шляхи, інструментарій) спускалися начебто «згори» – керівними партійними та відомчими органами. Обговорення велося формально в межах офіційної ідеології, в світлі програмних завдань партійних з'їздів і пленумів з метою подолання певних недоліків і негараздів існуючої системи. Позиція вчених-суспільствознавців була пасивною, формальна точка зору спільною, вивіреною, що в цілому характеризувало «виконавчий синдром» вітчизняної гуманітарної науки.

Темпи перебудови в сфері суспільних наук були вкрай повільними, керовані «згори», й перебували під пильним контролем з боку партійного апарату. Академічне керівництво було також проникнуте «виконавчим синдромом». Проте незадовільні темпи і результати перебудови в царині суспільних наук усвідомлювалися партійним керівництвом республіки. Постанова ЦК КПУ «Про хід перебудови в інститутах Секції суспільних наук Академії наук УРСР» зокрема зазначала незадовільний стан історичної науки та досліджень істориків в республіці: «Фактологізм продовжує переважати над аналізом історичного досвіду, не подолано кон'юнктурного підходу до висвітлення подій»¹¹.

«Виконавчий синдром» української історичної науки підживлювався ініціативами керівних установ в системі АН УРСР. Так, на засіданні бюро Секції суспільних наук АН УРСР визначалися основні напрями діяльності журналів гуманітарного профілю. В доповіді віце-президента АН УРСР І. Лукінова наголошувалося, що «суспільствознавчі журнали» повільно звертаються до теоретичних питань, в їх діяльності відчуються консерватизм, застій і догматизм. Завдання журналів на сучасному етапі полягають як в оцінці наших досягнень, так і помилок».

Стосовно діяльності «Українського історичного журналу» – органу української радянської науки, то серйозним недоліком, як відзначав І. Лукінов, був брак узагальнень, гострий дефіцит на

¹⁰ Попик В. І. Загальні збори Відділення історії, філософії і права АН УРСР // Укр. істор. журн. – 1987. – № 1. – С. 159.

¹¹ Подолати відставання в розвитку суспільних наук: ЦК Компартії України розглянув питання «Про хід перебудови в інститутах Секції суспільних наук АН УРСР відповідно до вимог XXVII з'їзду // Укр. істор. журн. – 1987. – № 5. – С. 5.

статті методологічного і методичного характеру, перевантаження емпіричним матеріалом, недостатнє введення до обігу нових архівних матеріалів, рецензії компліментарного характеру. Проте відзначалося, що редакція «УІЖ» намагається подолати недоліки, організуючі «круглі столи» з широкою постановкою проблем, розширеним колом учасників. В обговоренні доповіді взяли участь Ю. Кондуфор, Р. Русанівський, Б. Бабій та ін.

Бюро Секції суспільних наук АН УРСР прийняло постанову, в якій було намічено рекомендації щодо удосконалення роботи суспільствознавчих журналів, зокрема редколегіям пропонувалось розгорнути творчі дискусії, розширити практику проведення «круглих столів», котрі мають сприяти оперативному висвітленню найскладніших і суперечливих явищ дійсності, надавати трибуну журналів прибічникам протилежних точок зору, ширше залучати молодих, талановитих авторів, вміщувати публікації археографічного характеру, поліпшувати поліграфічне оформлення та підвищувати їх тиражі, а також розвивати співробітництво із журналами братніх республік і соціалістичних країн¹².

28 березня 1988 р. відбулися Загальні збори Відділення історії, філософії та права АН УРСР, де підбивалися підсумки роботи установ Відділення за 1987 р. В доповіді академіка-секретаря Б. Бабія йшлося про стан і завдання перебудови історичних досліджень. Серед завдань, поставлених перед істориками, зазначав Б. Бабій – це розробка на принципово новому теоретико-методологічному рівні проблем радянського суспільства, питань перехідного періоду (від капіталізму до соціалізму), національних та інтернаціональних процесів на основі глибокого вивчення документальних джерел.

Відповідно завданням істориків, як наголошував доповідач, є висвітлення численних «білих плям», гострих питань; розробка історії останніх десятиріч, аналіз факторів гальмування суспільного розвитку, застійних явищ. Важливим є узагальнення досвіду перебудови, сучасного етапу розвитку радянського суспільства. Вчені-історики, з погляду академічного керівництва, повинні створювати не тільки фундаментальні праці, а й публікувати науково-популярні брошури, статті, розвідки, розраховані на широке коло читачів. І далі наголошувалось на нових підходах до критики буржуазних і буржуазно-націона-

¹² Пирожков С. І., Денисенко А. В. Журнали на шляху перебудови // Укр. істор. журн. – 1988. – № 7. – С. 155-156.

лістичних теорій, що повинна «позбутися декларативно-заперечувального тону, стати дійсно науково обґрунтованою, наступальною». Б. Бабій закликав й до підвищення культури дискусій між вченими-істориками.

В обговоренні доповіді від істориків взяв участь заступник директора Інституту історії АН УРСР І. Хворостяний. У прийнятій постанові було схвалено роботу Відділення за звітний період і позитивно оцінено роботу його бюро за 5-тирічний термін повноважень. 30 березня на другому засіданні розглядалися організаційні питання. Академіком-секретарем Відділення було обрано чл.-кор. АН УРСР І. Кураса та його заступників, а членами бюро Відділення – академіків АН УРСР Ю. Кондуфора, В. Шинкарука, чл.-кор. АН УРСР Г. Доброва, О. Онищенко, П. Толочка та інших.

В роботі загальних зборів Відділення, як зазначалося в інформації, брали участь віце-президент АН УРСР І. Лукінов та відповідальні працівники ЦК Компартії України. Цілком очевидно, що організаційні заходи академічного і партійного керівництва історичною наукою в республіці мали формально-директивний характер в традиціях адміністрування науки, ідеологічних обмежень з використанням оновленої риторики перебудови, щоправда, зіпертої на усталені практики посилення на програмові вимоги партії та керівних установ.

Водночас перебіг перебудови, поглиблення процесів демократизації суспільства й лібералізації свідомості призводили до зміни риторики та ідеологічних кліше, активізації ініціатив «знизу», сміливих спроб формулювати власну думку-позицію, прозорості при обговоренні наукових проблем.

Після XIX партконференції, яка проголосила курс на гласність, зміни стають дедалі відчутними. 7-8 лютого 1989 р. в Києві була проведена спільна наукова сесія Секції суспільних наук Президії АН СРСР та Секції суспільних наук АН УРСР. Темою обговорення стали проблеми підвищення ролі суспільних наук в реформуванні політичної системи в світлі рішень XIX Всесоюзної партконференції. На сесії були присутні партійні керівники – секретар ЦК КПУ Ю. Єльченко, заст. зав. ідеологічним відділом ЦК КПРС О. Ожерельєв, перший секретар ЦК ЛКСМ України В. Цибух, вчені, партійно-пропагандистський актив.

Сесію відкрив президент АН УРСР Б. Патон, з вступним словом звернувся віце-президент АН СРСР В. Кудрявцев, з основною доповіддю «Суспільні науки в реформі політичної

системи» виступив віце-президент АН УРСР І. Лукінов, в якій проаналізував стан і завдання суспільствознавчих досліджень в контексті курсу партії на перебудову. Стосовно історичної науки І. Лукінов зазначив, що вона переживає відповідальний, переламний момент. Цікаво, як поступово змінювалися акценти відносно завдань історичної науки, І. Лукінов говорить про необхідність вивчення як далекого минулого, так і радянської епохи. Вперше в офіційних виступах високих академічних начальників-керівників йшлося про закономірності розвитку націй і народностей, державності й культури. Щодо радянського періоду то саме тут, на його думку, особливо багато «білих плям» та суперечливих суджень і не лише 30-40-х рр., а всього післявоєнного часу. Проте поворот істориків до зазначених проблем, за словами доповідача, відбувається ще повільно.

В обговоренні доповіді взяли участь 20 провідних вчених-суспільствознавців, серед яких академіки АН СРСР Л. Абалкін, Є. Примаков, Є. Челишев, академіки АН УРСР Ю. Пахомов, Ю. Кондуфор, А. Шлепаков та ін.

О проблемах історичних досліджень на сучасному етапі говорили заступник академіка-секретаря Відділення історії АН СРСР чл.-кор. АН СРСР В. Куманьов, академік-секретар Відділення історії, філософії і права АН УРСР І. Курас, директор Інституту історії АН УРСР Ю. Кондуфор, який наголосив, що нової концепції історії СРСР не вироблено й немає ознак, що історики наближаються до її створення. Причину цього він вбачав у розпорошеності сил істориків, відсутності сучасної організації історичних досліджень у всесоюзному масштабі. Прикметне, що Ю. Кондуфор піддав критиці організацію наукових досліджень, зокрема 18-ти дослідницьких програм, розроблених під керівництвом Відділення історії АН СРСР. Ці програми – аморфні, бо не зосереджують сили істориків республік на розробці найактуальніших, першочергових проблем, а участь установ республіканських академій в їх опрацюванні не підтримується фінансово. Головний редактор журналу «Вопросы истории» чл.-кор. АН СРСР А. Іскендеров констатував, що вітчизняна історична наука перебуває в затяжній кризі. Причину кризи історичної науки він пов'язував з глибоким консерватизмом мислення, пануванням стереотипів тощо¹³.

¹³ Пирожков С. І., Попик В. І. Підвищувати роль суспільних наук у здійсненні реформи політичної системи // Укр. істор. журн. – 1989. – № 5. – С. 149-151.

Відтак, на зламі перебудови (кінець 1988 – 1989) історики заговорили про кризу історичної науки (не про оновлення, позбавлення недоліків, ліквідацію «білих плям»). І це стало важливою прикметою часу, адже в межах марксистсько-ленінської методології не допускалось навіть думки про можливість кризи даної методології.

Парадокс полягав в тому, що ініціатором прискорення перебудови в науці виступало партійне керівництво, сама ідея перемін сприймалася як керівна директива. Партійні і відповідальні працівники апарату виступали прибічниками нових форм організації наукового середовища у вигляді «круглих столів», дискусій, гострих інтерв'ю, публічних діалогів, зустрічей з громадськістю.

Історико-партійна наука на передовій історичного фронту

За часів перебудови спостерігаємо ще один парадокс розвитку історичної науки в Україні, на який звернув увагу М. Коваль: саме історики партії «першими почали вибивати проломи у залізобетонній стіні радянської історіографії (сталінської у своїй концептуальній основі)». Цей парадокс він пояснював тим, що історики партії «стояли ближче до політики – органів влади», чимало з них «давно вже не були ортодоксами», мали доступ до джерел й знали «з практичного досвіду, будучи вхожими в партійні інстанції, справжню ‘владну кухню’», тобто «правдиву суть багатьох подій історії радянського періоду». «Істинне, – наголошував М. Коваль, – а не іконописне обличчя її діячів».

Виходячи з характеру публікацій на сторінках «УІЖ», він розкриває динаміку переосмислення «важких сторінок історії», логіку перебудови вітчизняної історичної науки, простежує зміни у свідомості та пріоритетах істориків. Все почалося з показу згубних наслідків культу особи Сталіна, запровадженого ним тоталітарного режиму. Далі від загальної критики сталінізму, збочень і помилок у будівництві соціалізму, історики перейшли до показу його негативних наслідків у різних сферах суспільного життя: голодоморів в 20 – 40-х рр.; радянсько-німецького договору 1939 р.; депортації населення України, справжньої суті «соціалістичного змагання». Словом, в орбіту істориків потрапляли «найхворобливіші явища, котрі десятиліттями свідомо замовчувалися або фальсифікувалися». Повернення імен і забутих

постатей до історії, публікація нових пластів документів сприяли поживленню досліджень у сфері вітчизняної медієвістики¹⁴. Усі ці процеси М. Коваль підсумовував у 1997 р., а почалися вони 10-ма роками раніше.

Справа в тім, що «нове мислення» директивне «накидалося» згори, а його неофітами виступали представники історико-партійної науки, що посідала чільне місце в системі суспільно-історичних наук. Ознаками запізнілої перебудови історичної науки в республіці були такі типові для попередніх часів форми організації праці істориків, як діяльність рад по координації історичних досліджень, засідання бюро Секції суспільних наук, загальні збори Відділення історії, філософії та права АН УРСР тощо.

24 квітня 1987 р. в Інституті історії партії при ЦК Компартії України – філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС відбувся пленум республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва. Це був типовий партійно-адміністративний захід із запрошенням партійних функціонерів (зав. сектором суспільних наук відділу науки і учбових закладів ЦК КПУ), міністерських чиновників (заст. міністра освіти УРСР), науковців Інституту історії партії при ЦК КПУ та Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті ім. Т. Г. Шевченка, завідувачів кафедр історії КПРС, вузівських викладачів, керівників видавництва.

Тема засідання присвячена актуальним проблемам історії більшовицьких організацій України періоду Великої Жовтневої соціалістичної революції. З доповіддю виступив заступник директора Інституту історії партії І. Курас, який підкреслив, що дана тематика традиційно залишається одним з пріоритетних напрямів наукових досліджень. Завдання історико-партійної науки полягали у подальшій розробці ленінської тематики, соціально-економічних проблем історії Жовтневої революції, а також підвищенні інтересу до життя і діяльності живих людей, учасників Жовтневої революції, зокрема тих, хто допускався «помилки» (В. Затонського, В. Чубаря, М. Скрипника, Д. Мануїльського). В обговоренні взяли участь П. Варгатюк, М. Варшавчик, В. Юрчук. В традиціях часів застою на засіданні республіканської ради обговорювалися проблеми партійного керівництва щодо

¹⁴ Коваль М. В. Флагман вітчизняної історіографії // Укр. істор. журн. – 1997. – № 4. – С. 17.

виховання молоді¹⁵. Такі заходи засвідчували, що на початку 1987 р. перебудова суспільних наук в республіці навіть й не починалась.

12 листопада 1987 р. Інститутом історії партії при ЦК КПУ, Інститутом підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті ім. Т. Г. Шевченка разом з редакцією «Українського історичного журналу» був організований круглий стіл «Актуальні проблеми історико-партійної науки: перебудова, пошуки»

Круглий стіл відкрив директор Інституту історії партії чл.-кор. АН УРСР В. Юрчук. В дискусії взяли участь В. Мельниченко, П. Шморгун, І. Курас, Л. Нагорна, Я. Калакура, В. Солдатенко, М. Варшавчик та інші, а також завідувачі кафедрами історії КПРС республіканських вишів. Виступи його учасників круглого столу проходили у традиційній манері – під враженням святкування 70-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції та доповіді М. С. Горбачова «Жовтень і перебудова: революція продовжується». Особливість виступів його учасників становили елементи критики, що цілком корегувалися із генеральною лінією партії.

Історики, які вивчають політичну тематику, зауважував В. Юрчук, повинні «безкомпромісно-критично підійти до виконання роботи, підсумувати усе позитивне, що зроблено після квітня 1985 р. ... виявити слабкі застійні моменти, відверто і чесно сказати в чому і конкретно хто з нас не допрацьовує, що необхідно зробити для поліпшення якості роботи». Отже, така «м'яка критика» недоліків роботи пов'язувалася з аналізом досягнень історико-партійної науки в республіці, кількістю та характером колективних і узагальнюючих праць, енциклопедичних довідників, участі в реалізації республіканської комплексної програми наукових досліджень з актуальних проблем комуністичного виховання. Найскладнішою з проблем у висвітленні історичного досвіду КПРС в тому числі досвіду КПУ, В. Юрчук вважав оцінку цього досвіду «з позицій історичної правди».

Водночас В. Юрчук визнавав «повільність нашої перебудови (тобто в масштабах республіки)» і пов'язував це з відсутністю праць, які б узагальнювали «досвід перебудови» і тим самим допомагати «найширшим читацьким колам у виробленні нового

¹⁵ Сапун М. М. Засідання республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва // Укр. істор. журн. – 1987. – № 4. – С. 154, 155.

політичного мислення», невикористанням великого кадрового потенціалу в Українській РСР, де працюють 1,6 тис. істориків партії. Доповідач говорив також про недооцінені резерви у роботі історико-партійної частини «Українського історичного журналу», тематика і форми викладу яких потребують істотного поліпшення*.

Проте головну причину «повільності перебудови» історико-партійної науки в республіці В. Юрчук вбачав «у схильності кожного з нас до віджилих прийомів, шаблонів і схем у дослідницькому процесі, у зневажливому ставленні багатьох досвідчених і молодих дослідників до історіографії і джерелознавства; у низькому теоретичному і професійному рівні підготовки аспірантів з історії КПРС».

У кращих радянсько-партійних традиціях директор Інституту історії партії говорив не лише про недоліки, але вказував на шляхи їх подолання. Елементами перебудови він вважав: підвищення професійної майстерності, набуття навиків доказів «історичної правоти ленінізму»; «підняття нових архівних шарів», нових фактів; творче співробітництво істориків партії з істориками СРСР; оволодіння «яскравою, привабливою формою викладу» наших «героїчних звершень» та «гіркоти помилок»; залучення свіжих, молодих сил, і переучування нинішніх кадрів; вироблення «старанно продуманих рекомендацій для науки і практики»¹⁶.

Виступ В. Юрчука був типовим продуктом перебудови, насправді імітацією «нового мислення», адже удосконалення історико-партійної науки передбачалось методами той же самої науки, тобто шляхом поєднання елементів критики з традиційною риторикою, відповідною програмним настановам партії на поточний момент.

У виступах учасників круглого столу поряд з традиційними сюжетами щодо провідної, керівної ролі партії у всіх сферах життя соціалістичного суспільства, звучали спроби критичного переосмислення найближчого минулого й обережного просування до переоцінки більш віддалених подій та постатей минулого. Так, заступник директора Інституту історії партії В. Мельниченко у виступі «Історико-партійна наука на новому рубежі і деякі проблеми перебудови» звернув увагу на аналіз застійних явищ 70 – 80-х рр., осмислення й об'єктивну оцінку діяльності М. С. Хрущова,

* «Український історичний журнал» був спільним органом Інституту історії партії при ЦК Компартії України та Інституту історії АН УРСР.

¹⁶ Юрчук В. І. Вступне слово // Укр. істор. журн. – 1988. – № 2. – С. 6-9.

Л. І. Брежнєва, необхідність зняття «масок-невидимок» з перших секретарів ЦК Компартії України післявоєнного періоду. Перебудова, на його думку, вимагає глибокого проникнення не лише в історію соціалістичного будівництва, але в історію соціалізму, що розвивається¹⁷.

П. Варгатюк у виступі «Проблеми висвітлення більшовицьких організацій України в Жовтневій революції» закликав розглянути й такі факти, як вступ київських більшовиків до Центральної Ради, визнання Ради владою на Україні, помилковий план скликання Всеукраїнського з'їзду рад спільно з Центральною Радою; ставлення до «лівого комунізму», утворення Донецько-Криворізької Радянської республіки тощо¹⁸.

В. Солдатенко констатував підвищення інтересу до проблем історіографії історико-партійної науки, основних тенденцій її розвитку та причин негативних явищ. Етапи становлення історико-партійної науки він пов'язував із суспільно-політичним розвитком країни. Якщо гальмування в економіці 30-х рр. породжувало догматизм історико-партійної науки, то «в 70 – на початку 80-х рр. разом із застійними тенденціями у розвитку суспільства» посилювалися негативні явища в науці. Явний перебік він вбачав в тому, що «близько 60% усіх дисертацій було присвячено періоду розвинутого соціалізму, коли, як з'ясувалося, і періоду такого не було». Згубними для історико-партійної науки вважав лакування та прикрашення минулого, а також «фігури замовчування». Ознакою нинішнього стану історико-партійної науки стали дискусії, обговорення історико-партійних проблем «буквально всім суспільством», «без прикрашення і без перебільшення негативних моментів». Історія партії як наука, на його думку, вступила в новий етап свого розвитку¹⁹.

М. Варшавчик у виступі «Партійний документ як історичне джерело» наголошував, що стан радянської історико-партійної науки на крутих зламах суспільного розвитку, як це сталося в 20-ті рр. і після XX з'їзду КПРС, залежить від стану джерельної бази науки, використання «первісних архівних матеріалів», а також

¹⁷ Мельниченко В. Ю. Історико-партійна наука на нов. ому рубежі: деякі проблеми перебудови // Укр. істор. журн. – 1988. – № 2. – С. 9.

¹⁸ Варгатюк П. Л. Проблеми висвітлення історії більшовицьких організацій України в Жовтневій революції // Укр. істор. журн. – 1988. – № 2. – С. 31.

¹⁹ Солдатенко В. Ф. Проблеми історіографії історико-партійної науки // Укр. істор. журн. – 1988. – № 2. – С. 49, 51-52.

«удосконалення методів і прийомів їх аналізу і синтезу». Критика історико-партійної науки, вважав М. Варшавчик, зумовлена до певної міри станом її джерельної бази. Завдання перебудови історико-партійної науки він пов'язував із відкриттям доступу до джерел, використання яких в роки застою було «надто обмеженим». Для прикладу наводить невідомий дослідникам факт, кому саме був адресований лист В. Леніна, написаний ввечері 24 жовтня 1917 р. і опублікований по копії у ПЗТ під назвою «Лист до членів ЦК», а оригінал був надрукований з більш широкою адресою «Лист до керівних кіл партії». Ненормальність ситуації, що склалась в науці дослідник пояснював тим, що з кола джерел вилучалися усі документи, які не вкладалися у спрощену схему соціалістичного будівництва, не збігалися з офіційними оцінками. Наступна проблема пов'язана з питаннями автентичності опублікованих текстів та тлумачення партійних документів, де «неприпустимі гонитва за сенсаційністю чи нігілістичне ставлення до документів 20 – 30-х, 60-х і початку 80-х рр.²⁰

Цілком очевидно, основною темою круглого столу являлись спроба обережної критики проблем соціалістичного будівництва в історико-партійній літературі та удавана теоретичність, що зводилась до обговорення проблем історіографії й джерелознавства історико-партійної науки в республіці.

27 травня 1988 р. Інститут історії партії при ЦК Компартії України разом з редакцією «Українського історичного журналу» організували круглий стіл «Перебудова та актуальні проблеми історіографії історії КПРС». Засідання відкрив директор Інституту історії партії В. Юрчук, який визнавав, «що у цілому стан і якісний рівень історіографічних досліджень у нашій республіці ще далеко не відповідає вимогам і критеріям перебудови», адже «наша історіографія нерідко нагадує бібліографію»²¹.

М. Варшавчик вважав, що особливого значення у розбиранні «завалів» в історико-партійній науці часів культу Сталіна та застою набувають історіографічні дослідження. Він акцентував увагу на теоретичних аспектах історіографії, як-то: її предмет та специфіка історіографічного джерела. Об'єкт історіографії як історії історичної науки він пропонував розширити «в контексті розвитку історичної свідомості суспільства, в зв'язку з конкретною

²⁰ Варшавчик М. Я. Партійний документ як історичне джерело // Укр. істор. журн. – 1988. – № 2. – С. 49, 53-55.

²¹ Юрчук В. І. Вступне слово // Укр. істор. журн. – 1988. – № 10. – С. 19.

ідеологією і ситуацією, що існують в суспільстві на тих чи інших етапах розвитку науки».

Історіографічне джерело – це «історичні праці, які найбільш повно втілюють історіографічний процес, тобто процес розвитку історичної науки». Історіографічні джерела створюються на основі власне історичних джерел (документальних, оповідних, речових тощо), а на їх тлумаченні позначається «позаджерельна інформація», котру історик дістає «із оточуючого його життя». Працю історика не можна зрозуміти без «позаджерельного знання» та «позанаукової інформації», яка тисне на нього, і яку він мимовільно або ревно втілює у своїй творчості. Поняття «соціальна інформація», на думку М. Варшавчика, має свою структуру (інформацію про минуле, сучасне і майбутнє) та (потенційну й актуальну). Словом, історико-партійна наука покликана постачати історичну інформацію суспільству і партії²².

З точки зору П. Шморгуна, історіографія історико-партійної науки, як галузь історії КПРС, вважається «чи не відсталішою». Причину цього він пояснював браком уяви про її предмет і завдання. На противагу застарілій періодизації історико-партійної історіографії (1917 – середина. 30-х; середина. 30 – середина 50-х; середина 50-х до наших днів) він запропонував іншу схему: 1) дожовтневий; 2) 1917 – 1931; 3) 1931 – 1956; 4) 1956 – 1983; 5) з 1985 р. до наших днів.

Наведена П. Шморгуном схема історіографічних розділів в докторських дисертаціях з історико-партійної тематики: «1. огляд вітчизняної літератури, 2. критика буржуазно-націоналістичної та ревізіоністської історіографії, 3. характеристика джерел», засвідчувала низький рівень історіографічної культури, коли історіографія проблеми часто-густо підмінялася джерелознавчим аналізом груп літератури, а псевдонауковий аналіз заміщувався критикою буржуазних та буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії КПРС²³. До речі, сам доповідач пропонував принцип «розподілу літератури на окремі групи для аналізу», на противагу М. Варшавчику, який вважав, що історико-партійну літературу варто не поділяти на групи, а розглядати в контексті історичної свідомості та ідеології, відповідних стану суспільства.

²² Варшавчик М. Я. До питання про предмет і завдання історико-партійної науки // Укр. істор. журн. – 1988. – № 10. – С. 20, 22.

²³ Шморгун П. М. Підвищувати науковий рівень досліджень з історико-партійної історіографії // Укр. істор. журн. – 1988. – № 10. – С. 23-25.

Учасник дискусії Я. Калакура пов'язував успіх перебудови історико-партійної науки саме з глибиною перемін в розвитку історіографії. Він говорив про такі недоліки історико-партійної науки та історіографії, як «догматизм і коментаторство, описовість, компліментарність». Серйозні «перекуси» існували у розстановці наукових сил та однобічності тематики (майже $\frac{2}{3}$ канд. дис. були з проблем сучасності). В його доповіді йшлося не лише про шкоду, що завдала історичній науці діяльність Трапезникова, але й шкоду, «привнесену в свій час Маланчуком суспільним наукам і творчим організаціям». Діюча система координації досліджень в регіоні і країні в цілому, вважав дослідник, «стала гальмом у розвитку ініціативи, творчості, самостійності», тому варто було б передати більше прав і повноважень науковим колективам, кафедрам та відмовитись від «парадних» ювілейних конференцій, перетворивши їх на творчі дискусії на основі «плюралізму думок»²⁴.

Отже, критичні оцінки стану історико-партійної науки, зумовлені політикою гласності, знаменували перші кроки в напрямі лібералізації наукового життя та змін у професійній свідомості вітчизняних істориків. Історики партії, що задавали тон в системі суспільних наук, внаслідок радикалізації суспільно-політичної ситуації в республіці, поступово почали змінювати риторичку й вектор історико-партійних досліджень. Проте спроби надати історико-партійній науці теоретичної привабливості, рис новаторства, були швидше виключенням, ніж нормою²⁵. На практиці усі її новації зводилися до пошуків «історичної правди» на засадах «соціалістичного плюралізму», а науковість – до «критики буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій» у

²⁴ Калакура Я. С. Історіографія і перебудова історико-партійної науки // Укр. істор. журн. – 1988. – № 10. – С. 26-28.

²⁵ У свідомості істориків партії загалом панували штампи і стереотипи, твердження на кшталт, що історико-партійній науці треба «в найближчі роки допомогти партії у відновленні цілісної ленінської концепції соціалізму», яка дасть можливість добитися якісно нового стану суспільства і «довести всьому світові величезні переваги й можливості соціалізму». Див.: Лукін С. Ф. Через нове мислення – до правди історії минулого // Укр. істор. журн. – 1988. – № 10. – С. 28.

вигляді буржуазного «українознавства»²⁶ чи то «французької радянології»²⁷.

Таким чином, після проголошення XIX партконференцією курсу на гласність, демократизацію умов і засобів наукової праці історики партії – «директивні історики» втрачають свої привілейоване становище та монополію в сфері теорії й ідеології. Естафета змін у фаховій і масовій свідомості поступово переходить до громадянських істориків, зокрема науковців Інституту історії АН УРСР.

²⁶ Швед В. О. Сучасна національна політика КПРС і буржуазне «українознавство» // Укр. істор. журн. – 1988. – № 10. – С. 51.

²⁷ Осташко О. І. Про нові тенденції у висвітленні французькою буржуазною історіографією ідеологічної роботи КПРС // Укр. істор. журн. – 1988. – № 10. – С. 53.

2. Інститут історії АН УРСР та старт перебудови історичної науки

*Інтелектуальна ініціатива поступово переходить
від істориків партії до громадянських істориків*

28 лютого 1988 р. Редакція «Українського історичного журналу» разом з Інститутом історії АН УРСР організували «круглий стіл» «Актуальні проблеми історичної науки і сучасність». За традицією в засіданні круглого столу взяли участь представники партійних і академічних керівних структур, вчені суміжних інститутів гуманітарного профілю (Інститут історії партії при ЦК Компартії України, Інститут соціальних і економічних проблем зарубіжних країн), викладачі вузів республіки. Організаторами і активними учасниками круглого столу стали науковці Інституту історії Юрій Кондуфор, Михайло Коваль, Рем Симоненко, Анатолій Санцевич, Петро Тронько, Іван Хміль, Всеволод Клоков, Станіслав Кульчицький, Василь Марочко, Юрій Гамрецький, Віталій Сарбей, Валерій Смолій.

Круглий стіл відкрив директор Інституту Ю. Кондуфор, який відзначив, що темпи перетворень відстають від самих процесів перебудови. Завдання істориків нинішнього часу він вбачав у подоланні інерції вчорашньої психології та застарілих поглядів і догм, які тримаються в свідомості представників історичної науки. На його думку, серйозному перегляду підлягають усі періоди історії людства – від найдавніших часів до наших днів, а головним є нові погляди на процес, що відбувався в радянському суспільстві. Важливою він вважає й історію самої перебудови¹.

Секретар ЦК КПУ Ю. Єльченко наголосив, що ініціатива організаторів круглого столу схвалена ЦК Компартії України, і що обмін думками буде корисним для актуалізації історичних досліджень. З виступу Ю. Єльченка випливає, що ініціативи у взаємодії влади і науки знаходилася на боці влади, адже «партія озброює істориків науковим інструментарієм дослідження складних і суперечливих явищ минулого», а відтак історична наука мусить «предметно втручатися в життя», бути «безпосереднім учасником розв'язання питань перебудови суспільства»². Поряд з розхожими кліше партійного керівництва наукою (на кшталт

¹ Кондуфор Ю. Ю. Вступне слово // Укр. істор. журн. – 1988. – № 8. – С. 5-6.

² Єльченко Ю. Н. Важливі завдання вивчення історичної спадщини // Укр. істор. журн. – 1988. – № 8. – С. 7.

«Треба йти в маси, нести трудящим правду про минуле, сміливіше вступати в дискусії, конкретизувати новіші досягнення історичної науки») секретар ЦК КПУ заговорив про необхідність видання збірників документів, публікацію творчої спадщини видатних вітчизняних істориків (зокрема, йшлося про праці Д. Яворницького). Щодо перебудови науково-організаційної діяльності установ історичного профілю то Ю. Єльченко запропонував створювати тимчасові творчі колективи для дослідження «гостро актуальних тем з метою інтеграції знань різних галузей суспільствознавства»³.

Академік І. Лукінов у своєму виступі зупинився на проблемах перебудови суспільствознавства в Академії наук Української РСР. Як першочергові зазначалися такі заходи, як: 1. вибір пріоритетних напрямів в галузі філософії, соціології, економіки та історії, держави і права, різних форм духовної культури; 2. перебудова організаційних структур, закриття безперспективних підрозділів, відкриття нових, створення тимчасових творчих колективів і груп; 3. демократизації принципів управління (обрання керівних кадрів, розгортання дискусій); 4. проведення цілеспрямованої кадрової політики (омолодження кадрів, підвищення якості їх підготовки). Доповідач зазначав й «вузькі місця» сучасного суспільствознавства, його методологічну і методичну слабкість, відсутність теоретичних поглядів і гіпотез. Зазнала критиці й діяльність істориків: «наші історики ще дуже повільно перебудовують свою діяльність. Деякі праці Інституту історії АН УРСР написані з застарілих позицій, гострий дефіцит відчувається на дослідження методологічного і методичного характеру», невдалі спроби в оцінках історичних осіб тощо⁴.

Проблемам нинішнього стану історичної науки в республіці та дослідженням узагальнюючого характеру в Інституті історії АН УРСР була присвячена виступи учасників круглого столу М. Ковалю, П. Соханя, А. Санцевича, П. Тронька та І. Хміля.

Певний інтерес становить виступ головного редактора «Українського історичного журналу» М. Ковалю, який зупинився на недоліках і проблемах, що мали місце в роботі Редакції журналу за часів перебудови. Особливу місію журналу він вбачав в тому, що той став «барометром стану науки, джерелом процесів, які в ній

³ Там само. – С. 10.

⁴ Лукінов І. Основні напрями перебудови суспільних наук // Укр. істор. журн. – 1988. – № 8. – С. 11, 13.

відбуваються». Поточну ситуацію у вітчизняній науці він характеризував як «процес 'покаяння' істориків, висвітлення численних уродливих місць сучасної історичної науки, розкриття негативних застійних тенденцій, що укоренилися в ній». З іншого боку, явно відставало «формування концепції оновлення історичної науки, осмислення шляхів і засобів критичного подолання» притаманних їй вад.

Як редактор М. Коваль визнавав, що і нашому виданню «властиві недоліки, характерні для всієї історичної науки». Йшлося про описовість публікацій, що не містять аналізу та ґрунтовних узагальнень, про «хронічний голод» на проблемні теоретичні і методологічні статті, низьку кваліфікацію історіографічних та джерелознавчих оглядів, котрі нагадують «книжкові анотації», без аналізу проблем. Впродовж багатьох років, констатував редактор, «редакція УІЖ настійливо, але безуспішно прагне постійно поновлювати редпортфель першоякісними статтями з методології та теорії історичної науки». До недоліків він зараховував «невиправдану дрібнотемність, тематичну одноманітність, дублювання матеріалів». Абсолютна більшість матеріалів в Редакції підготовлені з позицій вчорашнього дня без урахування останніх вимог, що на думку доповідача, свідчить «про надто повільні темпи перебудови в історичній науці»⁵.

Новим аспектом роботи Редакції стали круглі столи, і хоча було проведено п'ять таких заходів, вони, за словами редактора, так і не переросли у «творчі дискусії». Перспективу ж часопису він вбачав в тому, щоб «бути в авангарді перебудови»⁶.

Типовим для того часу був виступ П. Соханя «Правдивість справжнього історизму». Перебудову він розуміє як «процес революційного оновлення суспільства», а загальний стан історичних досліджень з історії УРСР оцінює за допомогою понять «правда історії», «історична правда», «правдива історія». Вони означили не лише висвітлення «білих» або «темних плям» в історії, а осмислення усіх проблем історії України, котрі або зовсім не розглядалися, або досліджувалися поверхово і схематично. До таких проблем П. Сохань відносить історію культури України, національно визвольного руху, розвиток історичної та громадської думки. «Правда історії» передбачає й звернення до такого

⁵ Коваль М. Завдання «Українського історичного журналу» в процесі перебудови // Укр. істор. журн. – 1988. – № 8. – С. 23.

⁶ Там само. – С. 22, 25.

унікального соціального явища, як історія українського козацтва, вивчення якого фактично було під забороною, а ті, хто брався за цю тему, «часто безпідставно звинувачувалися в націоналізмі». Саме «безпідставні звинувачення в націоналізмі», на його думку, завдало і завдає великої шкоди «правді історії». Доцільним також вважав висвітлення історії кінця 20-х рр. «крізь призму особи Сталіна», політику форсування колективізації та нав'язаною цією політикою «голод на Україні та в інших місцях у 1933 – 1934 рр.», внаслідок якої «загинуло кілька мільйонів безвинних радянських людей». На думку історика, потребує «правдивого показу» також «моральне розтління певної частини керівної верхівки та чиновницько-бюрократичного апарату в епоху правління Брежнєва – Черненко. Без цього також не буде повної правди історії». Отже, щоб «розкрити цю правду» історики повинні ознайомитися з документами.

Як очільник Археографічної комісії П. Сохань розповів про видання великих комплексів джерел в історії України, як-то: Галицько-Волинський літопис, Опис Київського намісництва другої половини XVIII ст., тритомник слідчих справ Кирило-Мефодіївського товариства, тритомник Історії Запорізького козацтва Д. Яворницького, «Опис України» Боплана та ін. Згадував й інші археографічні проекти – праці дореволюційних істориків Д. Бантиш-Каменського, О. Рігельмана, М. Берлінського, М. Маркевича, П. Куліша, В. Антоновича, М. Максимовича, М. Костомарова, М. Драгоманова, Д. Багалія, О. Єфименко, а також праці партійних керівників та діячів науки і культури України.

Отже, в дусі риторики та мовно-ідеологічних кліше перебудови він, з одного боку, закидає владі, яка з часів культу особи Сталіна і до недавнього часу вела політику засекречування партійних і державних документів, обмежування доступу до них, а з іншого, – говорить, що «нас істориків, як і усіх радянських людей, радує і надихає новий курс нашої партії на перебудову і гласність»⁷.

Перебудова, дійсно, давала право на існування різних думок в науці. Якщо П. Сохань виступав проти закидів історикам у «націоналізмі», то Р. Симоненко відверто не сприймав в «історичних побудовах» М. С. Грушевського «націоналістичної концепції, війовничого прагнення відокремити й протиставити історію українського та російського народів, довести, нібито вони

⁷ Сохань П. С. Правдивість справжнього історизму // Укр. істор. журн. – 1988. – № 8. – С. 29.

йшли 'відмінними шляхами', ... ніби Україна завжди орієнтувалася на Захід, переусім на Німеччину». Чого варті, наголошував Р. Симоненко, «в цьому зв'язку твердження М. С. Грушевського, що Львів у часи середньовіччя – це 'чисто німецьке місто' тощо. Навряд чи після такого можна твердити, що на підставі історичних творів Грушевського можна зрозуміти і правдиво відтворити минуле України, одну з найважливіших складових її багатовікової історії – взаємозв'язки з російським народом, його передовою культурою». Отже, «націоналістичні концепції Грушевського», стверджував Р. Симоненко, «невід'ємні від його політичної діяльності»⁸.

Цілком очевидно, що кожний, хто використовував поняття «правда історії», «історична правда», «правдиве відтворення минулого» вкладав в нього свій, часто контраверсійний зміст.

А. Санцевич розмірковував щодо стану джерельної бази радянської історичної науки. Серед істориків склався своєрідний розподіл праці: «історики партії використовували матеріали партійних архівів», інші дослідники – «державних», через те «безлюдними» залишалися сторінки багатьох праць, де не називалися «конкретні особи», обходилися «мовчанкою їх справи, характери, прагнення». Перебудова ж «відкрила сприятливіші умови для показу звершень історичних діячів без поділу їх на позитивних і негативних, такими, якими вони були на певних етапах».

Процес перебудови («складний», «болючий») означав перебудову усієї діяльності історика, його мислення та методики оволодіння масою джерел і літератури. «Авторитет історика» залежить від його конкретних справ, здобутків. Доцільним вважав А. Санцевич, присутність історика у ЗМІ, адже в період застою історики з незалежних від них причин не мали можливості розповісти про складності історичного процесу⁹.

П. Тронько важливий напрям перебудови історичної науки пов'язував із розгортанням локально-історичних досліджень та «відновленням лєнінських принципів краєзнавчої роботи». Такі недоліки місцевої історії, як схематизм, описовість, що мали місце в багатотомній «Історії міст і сіл УРСР», зумовлюють, на його думку, необхідність перевидання окремих томів даної серії: «матеріали

⁸ Симоненко Р. Г. Про національне та інтернаціональне в історичному розвитку // Укр. істор. журн. – 1988. – № 8. – С. 35, 36.

⁹ Санцевич А. В. Нові вимоги до методики історичного дослідження // Укр. істор. журн. – 1988. – № 8. – С. 38, 40, 41.

цієї багатотомної історії стали чи не єдиним джерелом з місцевої історії, якою користуються при викладанні відповідних тем у середній школі, вузах, технікумах, лектори і пропагандисти. П. Тронько запропонував також підготувати поряд з багатотомною історією енциклопедичний довідник «Міста і села України». Показовим був і сам факт заміни назв згаданих видань: «УРСР» на «Україна», що було також ознакою перебудови не лише в лексиконі, а також в свідомості українських істориків.

Проблемам критики немарксистської історіографії присвячений виступ І. Хміль, у якому звичні класово-партійні конструкції – «буржуазні фальсифікатори», «буржуазно-націоналістична історіографія» – були змінені на нейтральне поняття «немарксистська історіографія». З огляду на історію країн і народів, як «взаємопов'язаний і багато в чому цілісний світ», необхідність «критичного аналізу немарксистської історіографії» він пов'язував не лише «з метою викрити її вади, а й вивірити своє бачення історії». Заслугує на увагу також інформація про розгалужену на Заході мережу українознавчих центрів, створених раніше «буржуазно-націоналістичною еміграцією» й новоутворених в академічній системі та розвідувально-пропагандистському апараті західних країн. Про підвищений інтерес до України на Заході свідчать наведені ним дані: починаючи з 1960 р. в США та Канаді щорічно захищалося «в середньому 24 докторських дисертації», які «так чи інакше» стосувалися Української РСР.

Цілком очевидно в добу перебудови критика буржуазної історіографії, як напрям історичних досліджень, доживала свої останні часи. «Тепер багато чого, що протягом тривалого часу так чи інакше мусирували буржуазні автори, – зазначав І. Хміль, – визнаємо як деформації в історії розвитку СРСР, односторонність, спрощеність, 'білі плями' в нашій історіографії». Йшлося також про те, що «буржуазні автори, нібито, «й передрікали, перебудова і гласність у нашій країні – це, мовляв, 'поворот до капіталізму' свідчення банкрутства марксизму-ленінізму», що навіть не потребує зайвих коментарів¹⁰.

Наступний блок проблем, що обговорювалися науковцями Інституту історії на засіданні круглого столу, мали конкретно-історичний характер, подані ретроспективно вони відтворювали мозаїку минулого України.

¹⁰ Хміль І. С. Актуальні питання критики буржуазної історіографії дослідження // Укр. істор. журн. – 1988. – № 8. – С. 57-58.

Виступ В. Клокова був спрямований проти критичних оцінок подій Великої Вітчизняної війни, адже «вирвані з контексту факти репресій і промахів передвоєнного періоду і першого року війни» сприймалися як «не прямо звинувачення на адресу цілого покоління, а на адресу партії». В дусі радянсько-пропагандистської доктрини війни він застерігає «безрідних Іванів», які намагаються «заплямувати наше героїчне минуле надмірним смакуванням злочинів, що мали місце, як у сталінський період, так і в період застою, коли було завдано не меншої шкоди народу і країні»¹¹.

Проблеми радянського суспільства 20 – 30-х рр. перебували у центрі уваги С. Кульчицького, який формування адміністративно-планової системи пояснював не стільки скасуванням непу, скільки ситуацією в партії після смерті В. Леніна,¹² та В. Марочка, котрий констатував, що «колективізація як процес виробничого кооперування була доцільною, але методи і форми її проведення стали грубим порушенням ленінських принципів кооперативного будівництва»¹³.

Ю. Гамрецький коротко зупинився на висвітленні деяких «білих плям» в «історії Великого Жовтня в Українській РСР», а саме рушійних сил «українського національно-визвольного руху», особливостях ставлення до нього інших партій. Наголошуючи, що історикам потрібні документи з наших партійних і державних, а також закордонних архівів, він називав одним з головних джерел інформації «буржуазно-націоналістичної історичної науки» «мюнхенсько-ньюйоркський 'Український історик', який доходить до бібліотеки АН УРСР з великим запізненням». Доповідач також пошкодував, що в бібліотеці СРСР немає щоденника «голови буржуазно-націоналістичного Генерального секретаріату Центральної ради в 1917 р. та голови контрреволюційної Директорії у 1918 р. В. К. Винниченка, що вийшов у 1980 р. в США»¹⁴.

¹¹ Клоков В. І. Розкріпачення історії // Укр. істор. журн. – 1988. – № 8. – С. 72.

¹² Кульчицький С. В. Ленінський підхід до методів соціалістичної промисловості // Укр. істор. журн. – 1988. – № 8. – С. 76.

¹³ Марочко В. І. До питання про співвідношення кооперації й колективізації в процесі соціалістичної перебудови дрібного селянського господарства // Укр. істор. журн. – 1988. – № 8. – С. 81.

¹⁴ Гамрецький Ю. М. Великий Жовтень: проблеми і завдання вивчення // Укр. істор. журн. – 1988. – № 8. – С. 82-83.

На думку В.Сарбея, в «бурхливий час революційної перебудови» професійним обов'язком історика є дослідження життя й боротьби людей – «саме конкретних, а не абстрактних, знеособлених терміном 'народні маси', чи 'маси трудящих'». Його виступ цікавий з точки зору критики умов роботи істориків часів культу особи та застою, зокрема введення до обігу нових імен, адже через бюрократів «від науки», автор змушений був «доводити з довідками в руках, що той не був, не брав, не хитався».

До недоліків відносив В. Сарбей «автоцензуру», котра «міцно в'їлася в душі дослідників, фахівців історичної науки в період культу особи і застою», Так, коло «учасників революційно-визвольного руху на Україні» звузилося «до мінімуму, визначеному спочатку сталінським 'Коротким курсом історії ВКП(б)', згодом пономарьовським підручником, поспеловським багатотомником з історії КПРС і нарешті – чотирма виданнями нарисів з історії Компартії України та нарисами її обласних парторганізацій». Щодо ставленні до джерел, то «історики боялися використовувати мемуари, оскільки факти, почерпнуті з них, не вкладалися в штучні, вкрай збіднені схеми історико-революційного процесу».

Роль «національного моменту» в історії «революційно-визвольного руху на Україні» В.Сарбей пов'язував із революційними ситуаціями перед першою і другою російськими революціями. У такі періоди створювалися, за його словами, «найдивовижніші» зв'язки, зокрема братів Луначарських з сестрами Ліндфорс, учасницями українського національного руху, Костянтина Реріха – більшовика та його сестри Катерини – української соціал-демократки, зв'язки Лесі Українки з «з російським соціал-демократом С. Мержинським» та з українськими соціал-демократами тощо.

Виступ В.Сарбея засвідчував вже помітну тенденцію у вітчизняній науці – втрачання істориками партії своєї ролі лідера. Він піддає критиці точку зору академіка І. Мінца «щодо замовчування діячів, які не додержувалися послідовно марксистсько-ленінської позиції». Щоправда, в контексті перебудовчих настроїв В. Сарбей апелює до партії, котра «нагадала нам, що в науці не може бути ні установ, ні галузей, ні осіб, які б могли претендувати на істину в останній інстанції», й пропонує відмовитися у дискусіях «як від зверхньо-повчального тону, так і від розносного критиканства», адже тільки «дискусії з

взаємоповажачими один одного опонентами можуть бути плодотворними»¹⁵.

При обговоренні проблем історії феодалізму В.Смолій звернув увагу колег на те, що на сучасному етапі розвитку історичної науки традиційні методи дослідження вже значною мірою вичерпали себе. Дослідження ж можливі за таких умов, як інтеграція знань з різних галузей (філософія, літературознавство, етнографія, археологія, політекономія), широкомасштабний пошук архівних матеріалів, в тому числі в зарубіжних архівах (Польщі, Туреччині, Угорщині), або «нового трактування вже відомих фактів», розробки спеціальних методик, використання технічних засобів.

Перспективні проблеми історії феодалізму, на його думку, – це «переломний період переростання феодального способу виробництва у капіталістичний», аналіз «класово-станової структури феодального суспільства», нових категорій і груп населення в суспільній ієрархії, а також вивчення базових явищ феодального суспільства, як-то сільськогосподарське і промислове виробництво, торгівля (зокрема з'ясування співвідношення понять «власність», «володіння», «власність і користування»).

У сфері медієвістичних досліджень недоліки теоретичного характеру В.Смолій пов'язував з «усталеними стереотипами та застиглими схемами, які часто базуються на догматичному цитуванні праць класиків марксизму-ленінізму». Типовий приклад – історія класової боротьби, оцінки якої сприймалися істориками «поза простором і часом» (як у Київській Русі, так і на українських землях XIV і XVIII ст., або боротьба класів у XIX ст.).

Важливим аспектом дослідження історії народних рухів дослідник вважав «рівень свідомості учасників селянсько-козацьких повстань, впливів їх на формування передової суспільної думки» – просвітительської ідеології декабризму, демократів-шістдесятників, революційного народництва. На часі були історія автономістичних рухів XV – XVI ст., запорізького козацтва та соціально-політичної боротьби на Україні в другій половині XVII ст., проблеми формування етнічної державності, а також «соціальні характеристики» таких особистостей, як П. Сагайдачний, кн. К. Острозький, П. Могила.

¹⁵ *Сарбей В. Г.* Людський фактор в історії революційно-визвольного руху на Україні // Укр. істор. журн. – 1988. – № 8. – С. 84-85, 87-88, 89.

В.Смолій пропонує ширше звертатися до історичних аналогій процесів в Польщі, Угорщині, Молдавському князівстві, тих країнах, у складі яких протягом століть знаходилися українські землі, тобто до «методу порівняльно-історичних досліджень». Значних корективів потребувала й «археографічна робота в республіці», тобто «необхідно створити чітку систему видання усіх видів джерел, в т.ч. й архівних», які нині знають лише одиниці (книги Литовської метрики, Архів коша Війська Запорізького, описи намісництва та губерній, тематичні збірки документів), а також матеріалів фондів М.Костомарова, О.Лазаревського та багатьох інших істориків XIX ст. Актуальним завданням вітчизняної медієвістики, наголошував В.Смолій, є популяризація історичних знань, створення «соціальних портретів» культурно-громадських діячів, народних ватажків, для реконструкції яких «необхідне всебічне вивчення епохи, її психологічної атмосфери, моральних цінностей, які панували в той час».

Нові умови праці історика, на його думку, означають плюралізм поглядів та ідей, потребують конструктивних дискусій, адже недоцільно «користуватися лише чорною та білою фарбами», бо «право на неоднозначність передбачає цілу гаму кольорів, тонів і напівтонів»¹⁶.

Як бачимо, матеріали круглого столу, організованого істориками УРСР, широтою тематики з української історії, спектром запропонованих нових методів і підходів вигідно відрізнялися від звітно-директивної риторики й тематичної односторонності істориків партії. Всі матеріали обговорення можна згрупувати в три тематичні блоки: офіційний; блок з загальних проблем радянської історичної науки та її перебудови; низка конкретних сюжетів з українського минулого, котрі ретроспективно охоплювали період від сучасності до середньовіччя.

Аналіз матеріалів круглих столів доводить той факт, що інтелектуальна ініціатива поступово переходила від істориків партії до громадянських істориків. Виступи науковців Інституту історії АН УРСР були більш конкретними і конструктивними у порівнянні з міркуваннями істориків партії. Водночас очевидно, що вітчизняні історики рухалися в напрямку перебудови власної

¹⁶ Смолій В. А. Про деякі нові підходи до вивчення основних проблем феодальної суспільно-політичної формації України // Укр. істор. журн. – 1988. – № 8. – С. 89-93.

свідомості, системи професійних цінностей і національних пріоритетів різними темпами та з різною інтелектуальною мотивацією.

Той факт, що громадянські історики почали перебирати на себе лідерство в процесах трансформації радянської історичної науки, засвідчує обговорення широкого спектру проблем історії та форм їх репрезентації, породжених викликами перебудови. Одна з таких форм – публічний діалог на тему «Перебудова і історична наука», котрий відбувся 24 жовтня 1988 р. в приміщенні Київського міського будинку вчителя. В організації Діалогу взяли участь співробітники Інституту історії АН УРСР, зав. кафедрами КДУ ім. Т. Г. Шевченка, а також Правління товариства «Знання» та Київський міський будинок вчителя.

Діалог відкрив і модерував директор Інституту історії Ю. Кондуфор, який окреслив основні проблеми історичної науки в перебудовний період. Тон в ході заходу задавали науковці Інституту історії. Щоправда, в центрі уваги учасників діалогу залишалась історія соціалістичного суспільства. Так, С. Кульчицький зазначав, що термін «сталінізм» побутував здебільшого в західній історіографії, у нас же до останнього часу не вживався. За визначенням історика, «сталінізм» являє собою досить закінчену систему влади із своєю філософією, психологією, соціологією й історією. Назвав С. Кульчицький й дві першопричини «голоду 1932-1933 рр. на Україні» – дезорганізація і деформація під впливом продрозверстки, запровадженої Сталіним, та діяльність хлібозаготівельних комісій. Зупинився він на проблемі кількості жертв голоду та методі підрахунку (приблизно 4 млн. чол.). На думку Р. Симоненка, сталінізм не був історично неминучим в нашій країні, а згортання непу стало найбільш серйозним відступом від ленінізму. Зав. відділом історії Великої Вітчизняної війни М. Коваль відповідав на гострі питання з історії воєнних подій. Н. Кізченко зробив порівняльний аналіз подій 1968 р. в Чехословаччині та процесу перебудови в СРСР.

Учасники діалогу відповіли також на питання про стан підготовки нових підручників для середніх шкіл: С. Кульчицький говорив про корективи щодо висвітлення радянського періоду, В. Сарбей – про зміни відносно підручників з історії УРСР дожовтневого періоду, відмітивши, що не вдалося організувати конкурс підручників з даного періоду. Проф. Л. Мельник зазначив,

що конкурс підручників не був проведений через неконструктивну позицію Міністерства освіти УРСР¹⁷.

За часів перебудови популярною формою самопрезентації істориків стали інтерв'ю. Саме після XIX партконференції Редакція «Українського історичного журналу» запросила провідних українських істориків відповісти на низку актуальних питань. Серед 8-х запитань, підготовлених Редакцією, були такі, що стосувалися перспектив історичної науки, пріоритетних напрямів, зміни жанрів і форм історичних досліджень, механізмів взаємодії істориків з іншими суспільними науками й співпраці з літераторами, а також з проблем шкільного підручника. Показовим для свого часу, на наш погляд, було останнє 8-ме запитання відносно звернення до читачів газети «Літературна Україна» «поміркувати на тему: 'як повернути Україні її історію?'» (1988, 30 червня).

Прикметне, що саме проголошення курсу на гласність (резолуція XIX Всесоюзної конференції КПРС «Про гласність») сприяло актуалізації національного фактору в сфері ідеології, культури та науки. В інтерв'ю заступника академіка-секретаря АН СРСР чл.-кор. АН СРСР В. Куманьова наводилась інформація про 12 пріоритетних комплексних програм, зокрема «Загальні закономірності і особливості всесвітньо-історичного процесу», «Історія революційних і соціальних рухів», «Етнічна історія і сучасні національні процеси», «Докласові і ранньокласові суспільства: взаємодія з природою, культура та історія», а також більш традиційні – «Історія соціалістичного будівництва в СРСР», «Історія міжнародних відносин, зовнішньополітичної діяльності СРСР», «Історія світової культури» тощо. Колективні програми, за його словами, розроблялися «по найбільш пріоритетних напрямках історичної науки».

Відповіді учасників інтерв'ю на поставлені Редакцією «УІЖ» питання, хоча дуже обережно, але все ж демонстрували розбіжності у розумінні завдань історії, що намітилися у раніше монолітному таборі радянських істориків. Так, В. Куманьов стверджував, що «у нас є велика загальна історія народів СРСР, яку не можна поховати разом з беззаконними періоду культу особи», а про історію України сказав: «як можна повернути те (у даному випадку – історію), що

¹⁷ Рубльов О. С. Публічний діалог «Перебудова й історична наука» // Укр. істор. журн. – 1989. – № 2. – С. 157-158.

ніхто не віднімав»¹⁸. Ю. Кондуфор, відповідаючи на те ж саме 8-ме провокативне питання: «Як повернути Україні її історію?», зазначав, що дійсно належить «повернути нашій республіці її до кінця правдиву і славу історію». Особливо він відзначав роль Інституту в даному процесі: «Думаю, що весь колектив Інституту історії АН УРСР вбачає в цьому сенс свого буття»¹⁹.

Друга частина проекту «Інтерв'ю», започаткованого Редакцією «УІЖ», «Проблеми історичної науки у світлі XIX Всесоюзної партійної конференції» була присвячена проблемам перебудови історико-партійної науки. Змінився дещо і сам формат інтерв'ю, учасникам ставилися конкретні питання, а не 8 обов'язкових, як у першій частині проекту.

Традиційно Редакція зверталася до очільників історико-партійної науки, які вважалися «прорабами» перебудови історичної науки. Відповіді директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України В. Юрчука засвідчили, що історики партії із своїми ідеологічними настановами та риторикою залишалися на позиціях, які видавалися застарілими навіть з погляду вимог XIX партконференції: «Спираючись на висновки, що впливають з документів XIX Всесоюзної партійної конференції для науковців-істориків, зокрема істориків партії ми, безумовно, на перше місце ставимо розробку питань про партію, її місце і роль в нинішньому перебудованому революційному процесі...». На відміну від істориків УРСР, котрі заговорили про національний фактор історії, В. Юрчук, як історик партії, вважав неприпустимим «протиставляти місцевий 'патріотизм' пролетарському соціалістичному інтернаціоналізмові»²⁰.

На противагу дослідникам історії УРСР історики партії в ідейному плані неначе тупцювали на місці, повторюючи усталені формули та ідеологічні кліше, цитуючи документи партійних форумів, й ані кроку в бік від марксистсько-ленінської методології. Вони залишалися далекими від закликів до боротьби з догматизмом, кон'юнктурщиною, «за відродження творчих засад наукового гуманного соціалізму» та активної громадянської позиції решти істориків.

Відповідаючи на запитання про необхідність «глибокої перебудови в суспільних науках» заст. директора Інституту історії

¹⁸ Інтерв'ю. Проблеми історичної науки в світлі XIX Всесоюзної партійної конференції // Укр. істор. журн. – 1988. – № 11. – С. 57, 64, 65.

¹⁹ Там само. – С. 67.

²⁰ Запитання В. І. Юрчуку // Укр. істор. журн. – 1988. – № 12. – С. 64, 66.

партії, академік-секретар Відділення філософії, історії і права АН УРСР І. Курас зупинився на організаційних проблемах Інституту: реструктуризації відділів, роботі партійних архівів, публікаціях документів республіканських парторганізацій, підготовки кадрів. (аспірантура, стажування, організація курсів чи семінарів для співробітників філіалів Інституту), забезпечення необхідною технікою, створення «самостійного історико-партійного журналу – органу Інституту історії партії при ЦК Компартії України за аналогом «Літопис революції» 1922-1933 рр.». Доцільним було також зосередити всю роботу на плануванні і контролі досліджень істориків партії в координаційній раді в галузі історії партії (з огляду на те, що зараз в республіці працюють понад 1500 істориків партії).

Назрілим завданням в організації історико-партійної науки, І. Курас вважав «перехід від формальної обліково-контролюючої до реальної, дієвої, динамічної координації наукових досліджень». Організаторами цієї справи мусять стати вузівські кафедри та Інститут історії партії при ЦК Компартії України. По-друге, – це «масштабне проведення історіографічних досліджень практично з усіх періодів і ключових проблем історії КНРС»²¹.

Професор Я. Калакура докладно зупинився на діяльності «університетських істориків партії», охарактеризував діяльність новоутвореного Інституту суспільних наук у структурі Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка, який був організований за аналогом університетів соціалістичних країн. Інститут був утворений на базі історичного, економічного, філософського факультетів (в його складі 30 кафедр, 360 викладачів, з них 60 докторів наук, професорів, 280 кандидатів наук, доцентів, понад 3 тис. студентів).

Інститут суспільних наук виник в добу перебудови як результат пошуку нових форм організації університетської науки та освіти. Зі слів Я. Калакури, Інститут задумувався «як винятково творче науково-методичне об'єднання викладачів суспільних наук, студентів, аспірантів, мета якого підготовка кадрів, перебудова викладання суспільних наук, розгортання наукових досліджень «на стику наук». Прикметне, що Я. Калакура говорив не про оновлення чи то перебудову суспільних наук, а про їх кризу, яку розумів як застій. Вивести суспільні науки, в тому числі історико-партійну, «з кризи, з застою можна лише шляхом кооперації сил з

²¹ Запитання І. Ф. Курасу // Укр. істор. журн. – 1988. – № 12. – С. 70-71.

представниками інших наук», подолання таких недоліків, як усунення «штучно створених у роки сталінщини і брежнєвщини бар'єрів», парканів між суспільними науками, кафедрами, врешті, «подолання догматизму, начотництва, консерватизму». Мета Інституту – на підставі «програми експериментів» прискорити «перебудовні процеси, особливо у подоланні формалізму, заорганізованості, бюрократично-командних методів керівництва».

Нормою в організації і керівництві наукою й освітою була практика укладання комплексних програм. В. Юрчук говорив про участь Інституту історії партії у реалізації «Республіканської комплексної програми наукових досліджень з актуальних питань комуністичного будівництва»²². Я. Калакура згадував про комплексну програму міждисциплінарного наукового дослідження «Людина в системі соціалістичних суспільних відносин», ухвалену Вченою радою Інституту суспільних наук. Отже, В. Юрчук і Я. Калакура особливу роль у справі перебудови суспільних наук відводили історії партії як «марксизму-ленізму в дії», «в розвитку». Про певні зміни в підходах свідчить позиція Я. Калакури, який наголошував, що «у центрі історико-партійних досліджень» слід «поставити людину, а не 'діяльність' і 'боротьбу' і т. п.».

Заслужують на увагу спостереження Я. Калакури щодо темпів та перебігу перебудови в республіці суспільних наук, в т. ч. історичної. Як не прикро, констатував дослідник, за три роки перебудови «якісні зміни ще не наступили». Уповільнені темпи перебудови в царині суспільних наук в УРСР він пояснював догматичним мисленням, яке настільки живуче, що «чинить перепони будь-яким новаторським підходам», звідси «інерція звичок до коментаторства, традиційних підходів, усталених схем безконфліктності». Недоліки історико-партійних досліджень пов'язував також з прагматизмом (коли метою досліджень є не науковий результат, а науковий ступень), «бюрократичною практикою атестації науково-педагогічних кадрів». Доволі сміливо, як на той час, Я. Калакура піддає критиці й практику координації досліджень, що «веде до монополії, зацентралізованості, глушить ініціативу і творчий пошук». Координаційна рада та її секції на практиці «здебільшого констатує, фіксує теми, не веде аналітичної роботи, слабо прогнозує перспективу, пріоритетну тематику, не стимулює суперництво, змагання в кращій новаторській розробці

²² Юрчук В. І. Вказ. праця. – С. 67.

тих чи інших проблем». Навіть для кінця 1988 р., коли визнаними і поширеними вважались практики координації на всіх рівнях, від міжакадемічного, республіканського до вузівського, виступ Я. Калакури звучав доволі сміливо. Взагалі він запропонував відмовитися «від існуючого порядку централізації при затвердженні тем докторських і кандидатських дисертацій, монографій».

Право і можливість вільно думати і говорити, безумовно, дала перебудова, помітний злам почав відбуватися після XIX партконференції. Проте, коли мова заходила про «ситуацію на історичному фронті», то зберігалася риторика і штампи репресованої свідомості радянського історика. Історико-партійна наука, що «сама по собі стоїть найближче до політики і практичної діяльності партії», зазначав Я. Калакура, повинна «задавати тон перебудови іншим суспільним наукам, в т. ч. всій історичній науці». Однак історико-партійна наука сьогодні «не тільки не випереджає процеси, але й відстає в осмисленні тих революційних змін, які відбуваються в суспільстві, гальванізує старі, традиційні підходи». Відставання історико-партійної науки він пов'язував із кадрами. Ідеться про старіння кадрів, потребу оновлення кадрового складу суспільствознавців, істориків. Адже «нинішнє покоління істориків формувалось на уламках сталінських схем 'Короткого курсу', що були піддані реанімації Сусловим і Трапезніковим в роки застою»²³.

Заступник директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України Володимир Мельниченко порушив проблему архівів. З одного боку, в роботі партійних архівів, з його слів, реальних зрушень не відбулося, з іншого, чимало істориків посиленням «на нестачу архівних, документів приховують свою творчу безплідність, безпорадність і розгубленість, перед якісно новими завданнями, що постали перед історико-партійною наукою».

Про очевидні зрушення в свідомості істориків партії свідчать не лише пропозиції Я. Калакури відмовитися від надмірної централізації та монополії центру, керуючих органів в організації наукових досліджень, а також позиція В. Мельниченка щодо необхідності з'ясування причин голоду 1933 р.: «совість істориків не може бути спокійною, доки ми не скажемо тут повну правду». І наголосив на «інтеграції зусиль» істориків і письменників. Першість стосовно висвітлення причин і наслідків культу Сталіна, В. Мельниченко визнавав за письменниками, котрі «взяли на себе

²³ Запитання Я. С. Калакури // Укр. істор. журн. – 1988. – № 12. – С. 72-73.

тягар, який не наважувалися підняти професійні історики». А твори А. Платонова «Чевенгур», «Котлован», «Ювенільне море», на його думку, «могли б бути удостоєні Ленінської премії» (хоча у самому співставленні імен Платонов – Ленін відчутний певний дисонанс). Вочевидь, не випадково В. Мельниченко, який згодом стане автором досліджень життя і творчості Гоголя та Шевченка, намагався привернути увагу до т. зв. «літератури малих форм» 1920 – 1930х рр., зокрема гостро іронічного «Щоденника завідуючого канцелярією» Л. Лунца (1921), котрий «перший художньо дослідив феномен радянського бюрократизму», герой якого розмірковував над тим, що «паперове діловодство є базою комуністичного будівництва», що «могутнім, ідейним, паперовим військом ми завоюємо весь світ». Отже, зараз, як ніколи, підсумовував В. Мельниченко, «потрібен діалог істориків з письменниками»²⁴.

Безсумнівно, позитивний імпульс перебудови позначився й на істориках партії, деякі з них критично ставилися до ситуації в історико-партійній науці та суспільствознавстві в цілому.

Інститут історії АН УРСР та нові стратегії історичних досліджень

Цілком очевидний той факт, що в умовах перебудови громадянські історики, на відміну від «директивних істориків», виявилися більш мобільними й відкритими до змін у розумінні шляхів і перспектив поступу історичної науки та зваженої оцінки актуальної наукової ситуації. Це підтверджує підготовлена провідними відділами Інституту історії АН УРСР стаття «Завдання дальшого розвитку історичних досліджень в Українській РСР у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС», котра, незважаючи на узвичаєну форму та назву, мала новаторський зміст і характер. Надрукована до XIX партконференції стаття навіть випереджала поточний момент в оцінках перспектив і стану історичної науки в республіці.

Завдання вітчизняної історичної науки аналізувались на прикладі діяльності Інституту історії АН УРСР, що дає всі підстави стверджувати: «необхідно ще багато зробити для досягнення якісно нового рівня розвитку історичної науки». Перебудова сприймалася у традиційному ключі, як «етап всебічного вдосконалення соціалістичного суспільства», що цілком

²⁴ Запитання В. Ю. Мельниченку // Укр. істор. журн. – 1988. – № 12. – С. 76-78.

корегувалося з директивними документами партії початкової фази перебудови (Квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС та XXVII з'їзду партії, 1986 р.). Перебудова ж в галузі історичної науки – це етап в історії науки, який передбачає: 1. «критичне осмислення вже зробленого»; 2. «виявлення недоліків, упущень»; 3. «конкретні заходи для вдосконалення роботи».

Написана на самому старті перебудовчих процесів в Україні (наприкінці 1987 – початку 1988 рр.) стаття віддзеркалювала особливості перебудови саме в сфері історичної науки. Відмічався уповільнений характер змін: «темпи масштаби і якість перебудови в українській радянській історичній науці ще не відповідають тим відповідальним завданням, які висунула перед нею партія». Відставання науки від змін у суспільстві пояснювалось інерцією мислення істориків, які «продовжують звично йти протоптаними доріжками», тому рано судити про перебудову у книжковій продукції Інституту (більшість праць, запланованих до видання мають «колишній характер, окремі формулювання в них лише оновлено, тобто зберігається значна стереотипічність»); а більшість його публікацій в «Українському історичному журналі» «не здатне викликати не тільки суспільного резонансу, а навіть підвищеного інтересу в професіональному середовищі, не кажучи вже про широке коло читачів».

Щоправда, вчена рада Інституту, «критично оцінила перший період перебудови», а колектив Інституту, як наголошувалось у статті, «має енергійніше оновлювати форми і методи наукової роботи», а також «посилювати свій вплив на головні напрями історичної науки в республіці»²⁵. Це означало, що Інститут історії АН УРСР усвідомлював свою провідну роль в організації історичних досліджень, відображаючи за змістом і формами діяльності специфіку історичної науки в республіці.

В статті проаналізовано структуру історичних досліджень, пріоритети і цінності української радянської науки, визначено недоліки і вади у висвітленні окремих проблем та накреслено шляхи їх подолання й подальшого поступу науки в республіці.

Досвід та практики Інституту історії засвідчували, що офіційна структура історичної науки в УРСР визначалась кількісними показниками, обсягами наукової продукції з окремих

²⁵ Кондуфор Ю. Ю. Завдання дальшого розвитку історичних досліджень в Українській РСР у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС // Укр. істор. журн. – 1988. – № 4. – С. 17, 12, 20, 10, 7.

проблем. За таким критерієм на першому місці перебувала проблематика з історії радянського суспільства. Так, від 6 до 10 відділів Інституту займалися вивченням історії соціалістичного суспільства, проблем соціалістичного й комуністичного будівництва. Отже історія радянського суспільства, що посідала центральне місце в структурі історичних досліджень в рамках науки в цілому та в тематиці досліджень Інституту історії АН УРСР, у свою чергу мала свою ієрархію пріоритетів.

На першому плані, звісно, була історія Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни. На початкових стадіях перебудови тема революції сприймалась ще як революція-«свято»: «Ми пишаємося своєю історією, своєю революцією», саме завдяки соціалістичному вибору Радянський Союз став сьогодні таким, яким він є»²⁶. Згодом офіційно-парадна тональність дещо знижується, йшлося вже про висвітлення малодосліджених і дискусійних питань «становлення радянської влади на Україні».

Перехідний період від капіталізму до соціалізму традиційно подавався в 3-х аспектах (індустріалізація, колективізація, культурна революція), нині ж потрібний комплексний аналіз передумов, динаміки, основних етапів, обсягу революційних перетворень перехідного періоду, що зумовили вступ суспільства в соціалістичну фазу тощо²⁷.

Гострий інтерес громадськості, наголошувалось у статті, викликає історія Великої Вітчизняної війни. Як її серйозні недоліки відзначались застарілість, вторинність фактичного матеріалу, відсутність нового. Чимало останніх праць, що вийшли в республіці до 40-річчя Перемоги, не відзначались оригінальністю, і глибиною задуму, фактографічні, що виключає «новизну суджень, яскравість характеристик, місткість оцінок». Тривалий час фахівці Інституту зосереджували увагу «на вивченні воєнно-партизанської тематики», питаннях теорії і практики партизанської боротьби, а також розкритті історичних закономірностей Перемоги

²⁶ Широке коло проблем з даної тематики обговорювалося на зустрічі фахівців – «Вивчення історії Великого Жовтня: Підсумки і перспективи», – організованої у грудні 1986 р. Редакцією журналу «Вопросы истории» спільно з Науковою радою АН СРСР з комплексної проблеми «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції». У 1987 р., видано працю «Історіографія Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні», де відображено підсумки роботи істориків республіки в зазначеному напрямі.

²⁷ Там само. – С. 5, 10-11.

Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні. Прикметне, що у планах Інституту передбачалось створення праці з історії тилу в період війни, «єдиної в своєму роді» та енциклопедії «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні радянського Союзу», а також спільні проекти з російськими колегами щодо висвітлення «білих плям» в історії минулої війни²⁸.

Стосовно досліджень періоду «всебічного вдосконалення соціалістичного суспільства» в статті йшлося про «повний комплект негативних моментів», як схематизм, описовість, фактографізм, і кон'юнктурщина. Адже дослідники цього періоду «ігнорували багато об'єктивних і суб'єктивних факторів», проте їх обов'язком було дати «всебічну оцінку сукупності факторів, що призвели на початку 70-х рр. до уповільнення темпів економічного зростання та деформації ряду сторін життя суспільств. При тому одним з найважливіших напрямів є вивчення «історії перебудови і вдосконалення соціалістичного суспільства». Як бачимо, проблема перебудови сприймалась з офіційної точки зору як засіб вдосконалення соціалістичного суспільства.

В дусі офіційної риторики недовіком висвітлення історії соціалістичного і комуністичного будівництва в умовах перебудови вважався дефіцит уваги до простих людей, які «прославили себе активною участю в революційній боротьбі, бойовими і трудовими подвигами». У такий спосіб артикулювалась проблема «знеособленої історії». Однак, ідея антропологізації історії була на той час ще чужою традиціям радянського історієписання.

Складовою історії ХХ ст. в радянському історієписанні вважалась проблема розвитку світової системи соціалізму, що висвітлювалась «спрощено» й потребувала розширення «фронту досліджень» щодо загальних закономірностей соціалістичної системи та їх конкретного вияву, «участі Української РСР в всебічному співробітництві соціалістичних країн, особливо у 80-і роки»²⁹.

Якщо історія радянського суспільства в практиках Інституту посідала центральне місце, то інші періоди українського минулого перебували наче на периферії дослідницьких інтересів, що насправді відбивало реальний розподіл сил в науці та діяльності Інституту історії АН УРСР. Показово, що недоліки і вади радянської української історичної науки виводилися від доби застою, без

²⁸ Там само. – С. 11.

²⁹ Там само. – С. 12-13.

згадки самого терміна «застій». Але у 70-ті рр. було припинено розробку фундаментальних проблем, археографічну діяльність, скорочено друковану продукцію.

Особливо «тяжке становище склалося в дослідженнях історії України дожовтневого періоду», що гостро виявилось на початку 70-х років. Дані, які наводить Ю. Кондуфор, стосовно розробки проблематики з історії феодалізму в республіці, а відтак і в самому Інституті, засвідчують фактичне знищення в рамках радянської ідеології науки середньовічної історії України. На практиці це означало, що були втрачені «цілі напрями в цій галузі наукових знань (історія Київської Русі, розробка соціально-економічних проблем, розвитку духовної культури тощо)». В статті наводяться вражаючі цифри: «за останні 17 років в республіці з цих питань було захищено 5 (!) докторських дисертацій. Нині на Україні (крім Києва) розробкою феодальної тематики займається 5-7 чол. І це за величезної кількості проблем і невирішених питань, що стосуються найрізноманітніших аспектів феодальної епохи»³⁰. Для порівняння у той же самій статті, щоправда, в іншому контексті, наводяться такі факти. На одному з засідань вченої ради Інституту йшлося про докторські дисертації, захищені в англomовних країнах (США, Великобританії, Канаді та ін.) з проблем, що стосуються України. Так, за 1960 – 1985 рр. було підготовлено 680 дисертацій, причому з кожних трьох дві були присвячені її минулому³¹. Співставлення цих фактів, означає знищення на практиці академічної традиції в сфері історії України.

Перед фахівцями з доби феодалізму ставилися завдання, котрі поєднували властивий для радянського історієписання інтерес до соціально-економічної проблематики з новими віяннями в науці. Наголошувалось на висвітленні соціально-економічних процесів, історії землеволодіння, міст, промислового виробництва, «результативності класової боротьби» й водночас вивченні «суспільної свідомості народних рухів та «етнічної культури українського народу».

У цілому планувалося зосередити зусилля співробітників Інституту на розробці проблем «класово-станової структури феодального суспільства на Україні», що знаходилось в руслі

³⁰ Там само. – С. 13.

³¹ Там само. – С. 15.

головної теми наукових досліджень Інституту – «Історія класів і соціальних верств Української РСР»³².

Причини занедбаного стану досліджень з історії капіталізму в республіці пояснювались тривалим процесом згортання досліджень з даної проблематики. Змінити ситуацію на краще передбачалось за рахунок розробки проблем «генезису капіталізму на Україні» в промисловості, сільському господарстві, ролі в цьому процесі міст, а також підготовки узагальнюючої праці з проблем «національно-визвольної боротьби на Україні», щоправда, як «складової частини загальноросійського революційного руху XIX – початку XX ст.». З огляду на це Інститутом готувався до друку збірник слідчої справи Кирило-Мефодіївського товариства, щоденник О. Кістяківського тощо.

Постановку програмних завдань Інституту історії АН УРСР з питань капіталізму і феодалізму на той час можна вважати справжнім інтелектуальним проривом, адже вони визначали діяльність відповідних відділів Інституту впродовж «революційних 1990-х». Для того був створений певний базис – відновлення сектору історії Київської Русі та утворення сектору історичних зв'язків України з зарубіжними країнами, ціллю якого було визначення «місця і ролі нашого народу в контексті всесвітньо-історичного процесу», культурних і наукових зв'язків України з країнами Європи³³.

Наступний сегмент в структурах радянської історичної науки – це історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Недоліки історіографії пояснювались відсутністю взаємозв'язку між двома типами історіографічних досліджень: «проблемні історіографічні праці не дають матеріалу для виявлення загальних закономірностей розвитку історичної науки, а дослідження з історії історичної науки не становлять конкретно-наукову основу для проблемних історіографічних праць». Щодо стану джерелознавчих досліджень в Інституті то у відділі джерелознавства й допоміжних історичних дисциплін планувалась підготовка узагальнюючої колективної праці з джерелознавства історії України радянського періоду. Відносно допоміжних дисциплін то, як констатувалось у статті, «в республіці вони практично не розвиваються». Втім, успіхи Інституту пов'язувалися

³² Там само. – С. 13-14.

³³ Там само. – С. 14.

з історичною географією, зокрема створенням Атласу історії Української РСР³⁴.

Пошуки науковцями Інституту історії АН УРСР нових стратегій історичних досліджень, як впливає із змісту аналізованої статті, мали доволі суперечливий характер. Визначення нових напрямків дослідження, кола актуальних проблем середньовічної й нової історії України корегувалось із спробами дещо оновити такі традиційні для радянської науки сфери, як історичне краєзнавство та критика буржуазних фальсифікацій історії. Історичне краєзнавство, яке дійсно за радянських часів перетворилося на складову структури науки про минуле, вважалось «найбільш демократичною частиною історичної науки»³⁵.

Критика буржуазної історіографії, як чинник радянської історичної науки, була й залишається «важливим завданням наших істориків». Якщо радянська історична наука зазнала перебудови, то необхідним був й новий підхід до критики буржуазної історіографії, яка мусить стати частиною кожного дослідження.

Отже, на початку перебудови українська радянська історична наука не втрачала своєї класової суті, що демонструє мова науки: «фронт досліджень», «боротьба», «буржуазна історіографія». Серйозний недолік вітчизняних істориків – це «нестача навичок та смаку» до «наукової полеміки з класовими опонентками, і що особливо прикро, знання мов». На перспективу завдання відділу зарубіжної історіографії та проблем ідеологічної боротьби мусять бути переорієнтовані з критики буржуазної історіографії на питання методології і методики. До речі, методологія сприймалась

³⁴ «Без перебільшення можна сказати, – констатував директор Інституту, – що нашими науковцями у співдружності з вченими Москви, закладів нашого відділення, вузів створено атлас, що не має аналогів в радянській історичній науці. Це, безумовно, успіх колективу. Нині стоїть питання, як найбільш ефективно розпорядитися нагромадженим досвідом» (Там само. – С. 15).

³⁵ Сенс перебудови історичного краєзнавства Ю. Кондуфор вбачав в тому, що дана дисципліна мусить посилити «дійову допомогу історичній науці у відтворенні правдивої історії, з іменами людей незаслужено забутих, висвітленням особливостей історичних процесів і явищ на місцях». Перспективи історичного краєзнавства він пов'язував із подальшою роботою над історією міст і сіл, фабрик і заводів, створенням зводу пам'яток історії і культури Української РСР. Ішлося також про створення паралельно зі «Зводом пам'яток» «Атласу пам'ятників історії і культури УРСР» (Там само. – С. 15).

у сенсі марксизму-ленінізму, недостатньо уваги до якої породжує «фактографізм в одних випадках і декларативність – в інших»³⁶.

В контексті діяльності Інституту історії структура української радянської історичної науки знайшла відображення в існуванні двох пріоритетних напрямів досліджень: 1. розвиток соціальної структури радянського суспільства; 2. національне та інтернаціональне в історичному розвитку українського народу. На розробці першої теми передбачалось зосередити діяльність 6 із 10 відділів установи³⁷. Саме ці два «магістральних шляхи вивчення вітчизняної історії інститутом» характеризували специфіку української радянської історичної науки, ознаками якої були: 1. марксистський класово-партійний характер ідеології; 2. домінування тематики з історії радянського суспільства (соціалістичного та комуністичного будівництва); 3. редукція національної специфіки в контексті офіційної радянської ідеологеми-дихотомії національне-інтернаціональне.

У пошуках нових стратегій історичних досліджень науковцями Інституту переосмислювалась роль і місце українського історика в процесі перебудови. Адже у свідомості історика, формах і методах його праці «продовжують панувати консервативні стереотипи». Навіть провідні вчені, «визнаючи на словах необхідність перебудови, виявляють розгубленість перед новими вимогами».

Як відомо, метафорою доби перебудови став фільм Тенгіза Абуладзе «Покаяние» (1984). В дусі часу у статті наголошувалось:

³⁶ «Необхідно, – наголошував Ю. Кондуфор, – щоб увесь фронт історичних досліджень був безпосередньо залучений до боротьби проти буржуазної історіографії. Це одне із завдань порядку денного нашої перебудови». Завдання відділу зарубіжної історіографії та проблем ідеологічної боротьби полягали: 1. у забезпеченні потреб наукових досліджень та ідеології «в оперативній інформації про зарубіжні видання з проблем України», 2. досліджуванні методології та методики як буржуазної історіографії, так і нашої критики її (Там само. – С. 16-17).

³⁷ У межах першого напрямку розгорнулася підготовка 7-томної «Історії класів і соціальних верств Української РСР», а задля організаційного забезпечення її випуску «докорінним чином перебудовано структуру відділів, що займаються історією радянського суспільства». Реалізація другої великої комплексної теми «Національне і інтернаціональне в історичному розвитку українського народу» має відтворити широку панораму становлення і розвитку дружби українського народу з братніми народами нашої країни» від часу утворення української народності до нинішнього дня. (Там само – С. 6, 9).

«Ми історики несемо повну відповідальність за те, що довгий час старанно обходили негативні моменти. Саме собою виникає запитання: чому ми таке чинили?». Адже «більшість з нас були і є чесними людьми. Ми не кривили душою», а практики «напівправди» в історії пояснювались потребою в інтересах суспільства подавати лише «позитивний матеріал, не акцентувати увагу на негативних моментах». Причини негараздів пов'язувалися з умовами, праці істориків, зокрема обмеженим доступом в архіви та «суспільно-політичною обстановкою, в якій доводилося діяти»³⁸.

Важливі завдання, що стояли перед істориками, і зокрема співробітниками Інституту, доби перебудови – це відмова від стереотипів мислення, кон'юктурщини, практик цитування. На часі постала співпраця з фахівцями з суміжних галузей знання³⁹. Компонентом нової наукової програми української історичної науки доби перебудови являлась не лише критика недоліків чи самокритика, а конструктивні ідеї, пропозиції та їх впровадження на практиці⁴⁰. Одна з таких пропозицій – розробка цільових

³⁸ Посилаючись на складні умови праці істориків недавніх часів, Ю. Кондуфор, наче виправдовує істориків свого покоління й академічного співтовариства, в цілому: «Скажу відверто: все, що ми писали, досліджували, йшло від чистого серця, від душі. Ми щиро вважали, що писати слід саме так, а не інакше. Все диктувалося свідомістю того часу». І далі пасаж про те, що ми історики «не виявилися здатними попередити партію про певні негативні процеси, які відбувалися в суспільстві». Отже, образ історика доби перебудови пов'язаний не лише із визнанням помилок, відповідальністю за допущені негаразди, а все-таки прагненням подолати їх в своїй подальшій праці (Там само. – С. 5-6).

³⁹ За словами директора Інституту, слід «подолати схильність до стереотипів і багатьом з нас доведеться переборювати себе, свої прийоми роботи. Це дуже непросто, адже ... немає нічого складнішого, як ламати себе». Ідеться також про відмову від «кон'юктурщини» (замовчування одних подій, явищ, діячів і перебільшування інших, або і зовсім залишати їх «за кадром»), від «цитатного підходу» та співпрацю із спеціалістами суміжних дисциплін (соціології, демографії, економіки, етнографії), про розширення кола джерел за рахунок архівних, знання мов тощо (Там само).

⁴⁰ Перебудова, на думку Ю. Кондуфора, досягла такого рубежу, «коли поряд з критикою недоліків і помилок, поряд з самокритикою необхідні конструктивні пропозиції і конкретна їх реалізація». У ряду таких пропозицій він називає практики координації, планування та кооперації установ історичного профілю і спеціалістів істориків для розв'язання конкретних проблем, посилаючись на досвід московських колег, зокрема

перспективних програм і низки актуальних напрямів досліджень. Такі програми, виступаючи орієнтиром в дослідницьких практиках, сприятимуть «подоланню дрібнотем'я, стихійності у виборі дослідницьких тем тощо». Більш того такі програми розглядалися як «своєрідний прогноз розвитку історичної науки»⁴¹. Прикметне, що історики України за незначним винятком не брали участі у розробці подібних програм, а також у ряді круглих столів, розширених засіданнях вчених рад (ідеться про їх столичний формат), де визначались шляхи перебудови історичної науки. Отже, українські історики перебували наче на периферії науки, й не залучалися до амбітних столичних проектів, що взагалі було характерним для структури радянської історичної науки, яка будувалася за принципом вертикальної і горизонтальної ієрархій: центр-периферія, академічна-вузівська-галузева наука.

В статті поданий своєрідний прогноз розвитку української науки як курс на ліквідацію «білих плям» історичного минулого. Нова програма історичних досліджень в республіці означала зміну пріоритетів, перехід на національні позиції за рахунок відмови від домінування радянської тематики.

Перелік проблем на ціле десятиліття, якими мав займатися Інститут історії АН УРСР, дійсно окреслював нові перспективи дослідницького пошуку, виокремлюючи основні віхи та ключові події в українській історії. Це був принципово новий погляд на історичне минуле України, що дійсно сприймалась як суб'єкт історії:

- «Історія Криму в період розвинутого і пізнього феодалізму»;
- «Розвиток державності України»;

діяльність Відділення історії АН СРСР щодо розробки цільових перспективних програм та низки перспективних напрямів досліджень

⁴¹ Серед цих програм як форми планування досліджень (що було, до речі, властиве радянському історієписанню) найбільш було традиційних, в дусі офіційної ідеології: «Загальні закономірності і особливості розвитку суспільних формацій», «Історія будівництва соціалістичного суспільства», «Революція і соціальний прогрес», «Проблеми війни і миру в ХХ ст.», «Історія культури народів СРСР», «Етнічна історія і сучасні національні процеси». Ю. Кондуфор визнавав пріоритет московських вчених, які диктували моду, задавали тон в науці. Йдеться про таку нову форму як доповідь-прогноз з найважливіших напрямів історичної науки. Підготовлені московськими колегами такі 10 доповідей-прогнозів поряд з перспективними програмами вважалися, «фундаментом перспективного планування в академічних інститутах і на вузівських кафедрах» (Там само. – С. 19).

- «Історичні діячі України періоду феодалізму»;
- «Буржуазно-націоналістична Центральна рада»;
- «Становлення однопартійної системи в Українській РСР»;
- «Видатні працівники і командири Червоної армії»;
- «Махновщина: соціально-політична суть і розгром»;
- «Морально-політичний крах вермахту (образ ворога)»;
- «Радянські воїни – польському народу (1944-1945 рр.)»;
- «Фашистські табори смерті на Україні»;
- «Образ солдата Перемоги»;
- «Видатні партійні і державні діячі: хроніка життя і діяльність» тощо. Щоправда, для реалізації цих програм потрібні були ретельні пошуки архівних матеріалів, «нове історичне мислення» й написання нових праць. При тому особлива надія покладалась на Редакцію «Українського історичного журналу», яка б «могла оперативно друкувати хоча б фрагменти таких праць».

Як показала практика, упродовж кількох років ці задумки і плани науковців Інституту почали втілюватися в життя, й важлива роль у репрезентації нових ідей та підходів в історії належала «Українському історичному журналу». Невипадково, за часів перебудови заговорили про унікальну можливість публікації великого масиву літописних джерел, творів вчених-істориків, котрі давно не перевидавалися, при тому певні надії покладалася на утворену в рамках Інституту Археографічну комісію АН УРСР⁴².

Ішлося й про нові форми організації роботи Інституту. Завдяки зусиллям ряду відділів та методологічному семінару молодих учених були організовані загальноінститутські дискусії з гострих питань історичної науки, котрі пройшли «в атмосфері гласності і відкритого обміну думками», що сприяло критичному осмисленню зробленого і визначенню нових перспектив досліджень.

Безумовно, стаття «Завдання дальшого розвитку історичних досліджень в Українській РСР у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС», написана у формі узагальнюючого документу роботи всіх відділів Інституту історії АН УРСР, по суті являлась цікавим історіографічним явищем. Для кінця 80-х вона була новаторською з точки зору перебудови історичної науки та «нового мислення». Незважаючи на традиційну форму викладу, обов'язкові формули,

⁴² Наголошувалось також на необхідності ліквідувати «необґрунтовані обмеження щодо використання документів партійних і державних архівів» адже «потрібно ліквідувати штучні перешкоди і зробити архіви доступними для учених» (Там само. – С. 19-20).

ідеологічні кліше та посилання на партійні документи, в статті був поданий критичний аналіз стану української радянської історичної науки і визначені шляхи її справжнього перетворення на національну науку.

Організаційні ініціативи науковців Інституту

В ході перебудови, трансформаційних змін в українській радянській історичній науці історики партії, т. зв. «директивні історики», поступово почали втрачати свою першість не лише в ідеології, але і в організаційній площині. Новації в науково-організаційній сфері вони пов'язували з активізацією діяльності різних за формою осередків історико-партійної науки. Так, В. Юрчук говорив про створення «науково-дослідних пунктів Інституту історії партії на базі університетських опорних кафедр Дніпропетровського, Донецького, Київського, Львівського, Одеського та Харківського вузівських центрів, які діятимуть у тісному взаємозв'язку з Мінвузом республіки, відповідними обкомами та Київським Міськкомом Компартії України»⁴³. І. Курас також вважав однією з організаційних форм координації наукових досліджень «створення спільних науково-дослідних пунктів Інституту на базі великих наукових і вузівських центрів республіки»⁴⁴. Історики партії здебільшого продовжували покладатися на традиційні практики «по плануванню і контролю», координації і централізації досліджень у формі Республіканської ради по координації науково-дослідницької роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва та в реалізації Республіканської комплексної програми наукових досліджень з актуальних питань комуністичного будівництва. При Республіканській раді по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва І. Курас вважав доцільним «в нових умовах створити науково-методичний кабінет»⁴⁵.

Організаційним експериментом з метою координації зусиль усіх загонів суспільствознавців можна вважати утворення Інституту суспільних наук на чолі з істориками партії в структурах Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка.

Діяльність громадянських істориків, як і істориків партії, контролювалася і планувалася за допомогою системи координацій-

⁴³ Запитання В. І. Юрчуку // Укр. істор. журн. – 1988. – № 12. – С. 67.

⁴⁴ Запитання І. Ф. Курасу // Укр. істор. журн. – 1988. – № 12. – С. 70.

⁴⁵ Там само. – С. 71.

них рад, котрі за часів перебудови зазнали певних змін та реорганізацій. Рішенням Президії АН УРСР при Відділенні історії, філософії та права була утворена наукова рада з проблем історії з метою подальшого поліпшення координаційної діяльності в галузі історичної науки. В Інституті історії АН УРСР існували чотири координаційних ради, замість яких рішенням Бюро Відділення створено бюро Наукової ради, головою якого став академік АН УРСР Ю. Кондуфор, котра включала 4 секції:

1. вітчизняна історія дожовтневого періоду;
2. історія радянського суспільства;
3. загальна історія і міжнародні зв'язки України;
4. історичне краєзнавство.

До складу бюро наукової ради з проблем історичної науки на чолі з Ю. Кондуфором увійшли співробітники Інституту історії АН УРСР – П. Сохань, М. Коваль, С. Кульчицький, В. Сарбей, В. Смолій, П. Тронько, І. Хворостяний, Ю. Зінченко (секретар ради), а також І. Курас, заст. директора Інституту історії партії, В. Курило, заст. міністра освіти УРСР, О. Мітюков, начальник Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР.

Секцію з проблем вітчизняної історії дожовтневого періоду очолив В.Смолій, а до складу її увійшли вчені Інституту історії та зав. кафедрами провідних університетів республіки: В. Сарбей, Ф. Шевченко, М. Котляр, О.Овсієнко, (учений секретар), а також Л. Мельник (Київ), М. Ковальський (Дніпропетровськ), В. Пірко (Донецьк), Ф. Стеблій (Львів), А. Бачинський (Одеса).

До секції з проблем радянського суспільства разом із її головою Ю. Кондуфором увійшли співробітники Інституту історії – А. Гриценко, С. Кульчицький, В. Клоков, М. Коваль, Г. Заплатникова (учений секретар), Ю. Гамрецький, Ю. Курносов, І. Маковійчук, Р. Симоненко та представники вузівської науки, викладачі А. Слюсаренко (Київ), П. Гарчев (Симферополь), В. Ілько (Ужгород), В. Лобурець (Полтава), З. Лихолобова (Донецьк), І. Рибалка (Харків), Ю. Сливка (Київ), А. Черненко (Дніпропетровськ). Це була найчисельніша секція, котра віддзеркалювала велику питому вагу проблем з історії радянського суспільства в структурах радянської історичної науки.

Секцію з проблем загальної історії та міжнародних зв'язків України, яку очолював П. Сохань, представляли здебільшого співробітники Інституту історії АН УРСР – І. Мельникова, М. Кулініч, С. Віднянський, М. Варварцев, І. Хворостяний, І. Хміль та їх колеги з вузів й інших установ А. Кізченко (Київ), В. Чугайов

(Львів), А. Зав'ялов (Дніпропетровськ), Г. Попов (Харків), І. Черніков (Київ), Ю. Макар (Чернівці), П. Тарасов (Сімферополь).

До складу секції з проблем історичного краєзнавства на чолі з П. Троньком входили В. Горбик, О. Лугова, Є. Піскова, В. Смішко, П. Толочко, В. Грабовецький (Івано-Франківськ), Я. Ісаєвич (Львів), Р. Лях (Донецьк), В. Тимофієнко (Київ).

В секціях проведені засідання, де було затверджено план роботи на 1988 р., рекомендовано склад бюро Наукової ради, а також ухвалено тематику дисертаційних досліджень і монографій. Відповідно на бюро Ради заслухано звіт за попередній період, затверджено на наступний 1988 р. плани робіт секцій та бюро, й тематику дисертацій і монографій⁴⁶. Про консерватизм самої ідеї Наукової ради, свідчить висловлена нею рекомендація спеціалізованим вченим ради приймати до захисту дисертації лише після затвердження їх на бюро Наукової ради АН УРСР. Звісно, діяльність і функції Наукової ради були розкритиковані вже наприкінці 1988 р., зокрема Я. Калакурою.

Однак, сама перебудова, атмосфера демократизації і гласності народжувала нові форми комунікацій істориків у професійному середовищі й ширше – з громадськістю. Ідеться про створення дискусійних клубів, молодіжних центрів, організацію виїзних засідань Наукової ради, організацію публічних читань та круглих столів в столиці і на місцях. На чолі цього руху громадянської активності істориків був Інститут історії АН УРСР.

Однією з перших організаційних ініціатив молоді Інституту історії, Ради молодих учених, стала ідея проведення дискусій з нагальних проблем історичної науки. 14 квітня 1988 р. відбулося перше засідання молодіжного історичного дискусійного центру, темою якого стала історія країни рад 20-30-х рр. Відкрив засідання дискусійного клубу заступник директора Інституту І. Хворостяний, який говорив про потребу висвітлення прихованих сторінок історії, повернення до тем, що раніше замовчувалися, для чого необхідна ретельна праця в архівах.

С. Кульчицький зазначав суперечливий характер періоду 20 – 30-х рр., якому були притаманні, з одного боку, значні звершення, ентузіазм радянських людей, з іншого, – деформації соціалізму. Доповідач зупинився на ленінському розумінні непу, проблемі колективних господарств, від яких не варто відмовлятися

⁴⁶ Про створення Наукової Ради АН УРСР з проблем історичної науки // Укр. істор. журн. – 1988. – № 4. – С. 159-160.

(особливо про розв'язанні продовольчої програми), також спростував думку про те, що після XVII з'їзду ВКП (б) Сталін та його найближче оточення здійснили контрреволюційний переворот. В. Марочко проаналізував теоретичні погляди М. Бухаріна щодо загострення хлібної кризи, адміністративних методів керівництва в економіці. Жваво обговорювалась проблема голоду 1933 р., в дискусії С. Кульчицьким піднімалися питання щодо його причин та кількості жертв. У цілому, більшість учасників діалогу підтримали думку щодо продовження подібних заходів⁴⁷.

19 травня 1988 р. відбулася друга дискусія, організована молодіжним науково-дискусійним центром при Інституті історії АН УРСР на тему «Культурні процеси на Україні у 20 – 30-ті роки». Дискусія була підготовлена сектором історії інтелігенції Інституту історії АН УРСР. Активну роль у проведенні дискусії взяли Ф. Шевченко, С. Кульчицький та співробітники сектору Ю. Курносов, Г. Брега, В. Даниленко, Н. Крамаренко, Л. Ткачова, Г. Касьянов та науковці відділу історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни на Україні О. Бойко, В. Верстюк, співробітники відділу зарубіжної історіографії і проблем ідеологічної боротьби В. Ткаченко. Модератором зустрічі виступав В. Смолій, який зазначив необхідність діяльності таких молодіжно-дискусійних центрів. Предметом другої дискусії стали питання розвитку української мови в 20-х рр., стан і рівень шкільної освіти 20-х рр. та причини першої хвилі репресій проти української інтелігенції у 1918-1922 рр.⁴⁸.

22 грудня 1988р. відбулася 5-та дискусія, організована київським міським молодіжним науково-дискусійним центром при Інституті історії АН УРСР на тему «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні». На засіданні обговорювалося широке коло проблем, традиційних (наприклад, коли переміг Жовтень на Україні; що являв собою робітничий клас України у 1917 – 1920 рр.) та проблем в нових формулюваннях (що таке Центральна Рада; які події відбувалися в Києві у 1917 р. що таке «воєнний комунізм» і ставлення до нього селянства; що таке Український фронт; чому виник політичний бандитизм на Україні в роки громадянської війни на Україні; як складалася в країні однопартійна система).

⁴⁷ Створення Міського молодіжного дискусійного центру при Інституті історії АН УРСР // Укр. істор. журн. – 1988. – № 8. – С. 157.

⁴⁸ Гломозда К. Ю., Комаренко Н. В. Дискусія на тему «Культурні процеси на Україні в 20 – 30-ті роки» // Укр. істор. журн. – 1988. – № 10. – С. 157-159.

Дискусія була підготовлена співробітниками відділу історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни на Україні Інституту історії АН УРСР, в ній взяли участь Ю. Гамрецький, А. Гриценко, О. Щусь, В. Верстюк, О. Реєнт, О. Бойко, В. Устименко, Д. Яневський, І. Ралле, Ю. Афонін. Функції модератора дискусії виконував Ю. Гамрецький, який наголосив, що засідання науково-дискусійного центру стало традиційною формою наукового спілкування, обміну думками й ознайомив учасників заходу з проблемами і працями відділу. У виступі Д. Яневського йшлося про різні підходи в оцінках діяльності Центральної Ради: одні визнають іманентну «буржуазно-націоналістичну контрреволюційність» Ради та її лідерів, інші – вбачають в ній складне соціально-політичне явище, що пройшло ряд етапів «від дрібно-буржуазної революційності до політичного банкрутства». В. Устименко звернув увагу на практично повну відсутність праць з даної проблематики, хоча науковці отримали можливість користуватися літературою 20-х рр., зокрема спогадами М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка. Ю. Гамрецький також відмітив в діяльності Центральної Ради складність і протиріччя, адже вона пройшла шлях від угодовства до протидії соціалістичній революції й водночас спричинилася до розвитку українського національного руху. У виступі В. Гейченка наголошувалося на необхідності конкретизації вживання термінів «національний» і «націоналістичний».

Прикметне, що у виступах учасників дискусії звучали різні, часом протилежні оцінки одних і тих самих подій і явищ. Якщо О. Щусь говорила про контрреволюційний характер діяльності Центральної Ради після того, як нею була узурпована влада на Україні, то учасник дискусії М. Жарких (член клубу «Спадщина») розглядав Центральну Раду «як форму влади Рад». У ході дискусії виникли питання щодо правомірності використання формули «Велика Жовтнева соціалістична революція», а також самого характеру Жовтневої революції, її співставлення з Лютневою революцією, які коментували Д. Яневський та І. Ралле. Водночас А. Гриценко заперечувала думки учасників дискусії, що нібито все, що було раніше зроблено істориками, треба перекреслити, зупинилась вона зокрема на уточненні процесу перемоги соціалістичної революції 1917 р. О. Щусь наголосила на проблемі існування українського фронту в контексті радянського військового будівництва.

В.Верстюк же зазначав негативний вплив застарілих штампів у науці. Так, на його думку, джерела культу особи Сталіна слід шукати в політиці «воєнного комунізму». Він також звернув увагу на те, що романтичне ставлення до громадянської війни має бути науково переглянуте, вказував на зв'язок продрозкладки та розквіт політичного бандитизму.

Отже, дискусія демонструвала, з одного боку, гостре й актуальне висвітлення суперечливих проблем вітчизняної історії, з іншого, – лінію розмежування в поглядах і оцінках істориків різних наукових генерацій при обговоренні подій близького минулого.

Важливо, що самі учасники дискусії усвідомлювали зміни в організації подібних зібрань і тональності дискусії. П'яте засідання вперше після заснування науково-дискусійного центру проходило в формі «жвавої дискусії з викладом власних точок зору як з боку фахівців, так і аудиторії». Нової форми набула сама дискусія у вигляді схеми «короткий зміст проблеми – запитання і протилежні погляди – коротке резюме». В інформації про дискусію відзначений був і «діловий, невимушений характер даної зустрічі»⁴⁹.

Безумовно, динаміка діяльності науково-дискусійного центру при Інституті історії АН УРСР віддзеркалювала зростання рівня культури дискусій у українському науковому середовищі як певний здобуток доби перебудову.

Новою організаційною ініціативою істориків Інституту стали суспільно-політичні читання, започатковані у 1986 р. радою молодих вчених та комітетом комсомолу Інституту, що ставили за мету активне залучення молодих науковців. 26-27 травня 1987 р. відбулися другі суспільно-політичні читання наукової молоді Інституту АН УРСР. В організації читань на тему «Великий Жовтень і становлення соціально-класової структури соціалістичного суспільства» взяли участь комітет комсомолу, рада молодих вчених спільно з партбюро і радою наставників Інституту історії АН УРСР. Читання, присвячені 70-річчю Жовтня, переслідували також іншу мету – участь молодих вчених у підготовці багатотомної «Історії класів і соціальних верств Української РСР» – ключової комплексної теми, над якою працював Інститут історії.

У пленарному засіданні читань взяли участь провідні вчені Інституту – Ф.Шевченко, П.Сохань, Ю.Гамрецький, І.Кулінич,

⁴⁹ Ралле І. Чергове засідання молодіжного науково-дискусійного центру при Інституті історії АН УРСР // Укр. істор. журн. – 1988. – № 4. – С. 151-153.

П. Стоян, І. Хворостяний, В. Цапанов. Засідання відкрив заст. директора Інституту, голова ради наставників І. Хворостяний, який окреслив основні завдання, що постали перед молоддю в процесі перебудови історичної науки. Ю. Гамрецький порадив молодим науковцям відмовитися від схематизму, однобічності й лакування історичної дійсності та місницького підходу до висвітлення подій.

В ході засідання було виголошено 29 повідомлень, тематика яких була традиційною й присвячена здебільшого історії радянського суспільства, як-то формування соціалістичної природи робітничого класу, партійне керівництво діяльністю профспілок, діяльність партійних організацій по трудовому вихованню робітників, а також аналіз буржуазних фальсифікацій закономірностей та особливостей формування і розвитку класів і соціальних верств на Україні в дожовтневий період. Із заключним словом виступив секретар партбюро І. Кулінич, який констатував, що наукова молодь свідомо завдань перебудови. І. Хворостяний, підбиваючи підсумки засідання, зазначив, що такі форми спілкування молодих дослідників, як суспільно-політичні читання, можуть стати традиційними і запропонував створити на базі Інституту історії АН УРСР постійно діючий міжвідомчий міжвузівський семінар з актуальних проблем історичних досліджень⁵⁰.

Чергові щорічні суспільно-політичні читання відбулися 7-9 червня 1989 р. в Чернівцях, тема засідання яких – «Молодь і актуальні проблеми історичної науки» з нагоди 70-річчя комсомолу України. Ці суспільно-політичні читання мали всесоюзний формат, в засіданнях взяли участь молоді науковці з 34 міст України, а також Москви і Свердловська. Читання проводилися за участю ЦК ЛКСМУ та Радянської асоціації молодих істориків. Пленарне засідання відкрив зав. сектором масово-політичної роботи ЦК ЛКСМУ С. Ходаковський, який запропонував обговорити доцільність створення та перспективи роботи Української асоціації молодих істориків. Представник ЦК ЛКСМ В. Теремко, декан історичного факультету Чернівецького університету ім. Ю. Федьковича у своїх виступах також підтримали ідею створення Української асоціації молодих істориків. До відкриття читань був виданий збірник виступів та тез учасників.

У роботі читань взяв участь заст. директора Інституту історії, голова Археографічної комісії АН УРСР П. Сохань, який

⁵⁰ Асатуров С. К. Суспільно-політичні читання молодих науковців // Укр. істор. журн. – 1987. – № 9. – С. 156-157.

проаналізував основні завдання і напрями роботи Археографічної комісії. На пленарному засіданні виступив старший науковий співробітник Інституту історії В.Верстюк з доповіддю «Нові підходи до вивчення історії України», в назві якій усталена формула «історія Української РСР» вже замінена на конструкт «історія України», що сигналізувало про суттєві зміни у професійній свідомості українських істориків, зокрема питомої ваги національної складової цієї свідомості.

Робота читань була продовжена в 4-х секціях, в організації яких взяли участь науковці Інституту історії АН УРСР: «Історія КПРС і ВЛКСМ»; «Історія країни дожовтневого періоду» (кер. – Ф.Шабульдо), «Історія СРСР з 1917 р. до наших днів» (кер. – В.Верстюк); «Загальна історія». Водночас працювали групи з проблем історіографії та історії релігії й церковних організацій.

На заключному пленарному засіданні керівники секцій зазначили широкий тематичний і хронологічний діапазон виступів. Ішлося про необхідність заповнення «білих плям» і ґрунтовне переосмислення історії як дожовтневого періоду, так і після 1917 р. Було заслухано 40 повідомлень, в дискусії протягом 3 днів взяли участь 19 осіб. Учасники читань також підтримали створення Української асоціації молодих істориків. Закрив читання П.Сохань, висловивши упевненість, що традиція проведення суспільно-політичних читань молодих істориків буде продовжена⁵¹.

Дослідники історії УРСР, на відміну від істориків партії, більш активно шукали засоби і форми презентації своїх поглядів, нових підходів до висвітлення ключових проблем історії України. Науковці Інституту історії були активними учасниками різноманітних заходів та організаційних ініціатив. Це і виїзне розширене засідання Наукової ради АН УРСР з проблем історичної науки 30-31 жовтня 1989 р. в Києві, зустрічі співробітників відділу феодалізму зі студентами історичного факультету Київського педінституту ім. О. М. Горького 11 квітня 1990 р.

Найпоширенішою формою обговорення нагальних проблем вітчизняної історії часів перебудови стали круглі столи. Все частіше ініціаторами їх проведення виступали Інститут історії АН УРСР та Редакція «Українського історичного журналу».

⁵¹ Асатуров С. К. IV суспільно-політичні читання «Молодь і актуальні проблеми історичної науки // Укр. істор. журн. – 1989. – № 11. – С. 153-154.

Наприкінці 1988 р. Інститутом історії АН УРСР був ініційований круглий стіл у Луцькому державному педінституті ім. Лесі Українки, присвячений проблемам перебудови історичної науки. В зустрічі взяли участь заст. директора Інституту історії АН УРСР І. Хворостяний, головний редактор «УІЖ» М. Коваль, зав. відділом історико-краєзнавчих досліджень В. Горбик, Ю. Гамрецький, а також проректор Луцького педінституту Г. Бондаренко, декан історичного факультету Є. Франчук, зав. кафедрою історії СРСР та УРСР О. Михайлюк, викладачі і студенти.

І. Хворостяний констатував, що у період перебудови багато наших попередніх уявлень змінилося і нині ми відчуваємо гостру потребу у зверненні до філософії та методології науки. Колектив Інституту історії АН УРСР, за його словами, наполегливо досліджує багато тем, пов'язаних з «білими плямами» в історії, готує ґрунтовні праці з історії України, посібники і збірники. Є. Франчук та Г. Бондаренко загострили проблему створення нового покоління підручників. М. Коваль зупинився на питаннях перебудови роботи в «УІЖ», зокрема змінах складу редколегії, рівномірного висвітлення усіх періодів минулого, ліквідації «білих плям» в історії республіки радянського періоду та публікаціях документальних матеріалів і порад вчителям та викладачам історії. Йшлося про нову рубрику «З історіографічної спадщини», в якій друкувалась праця М. Костомарова «Мазепа», а щодо плану Редакції, то готувались до друку твори Д. Яворницького.

Ю. Гамрецький звернув увагу на недоліки праць з історії Великого Жовтня та згадав нові, зокрема енциклопедичний довідник «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні», де названі імена учасників подій, котрі замовчувалися протягом десятиліть. Ю. Михайлюк запропонував перевидати «Радянську енциклопедію історії України». Інші виступаючі, викладачі історичного факультету наголосили на добрій традиції проведення круглих столів, започатковану ще у 1984 р. в Луцькому педінституті задля зміцнення зв'язків між провідними науковими центральними установами та істориками периферійних вузів. Вузівські викладачі оцінили й публікації матеріалів з історії голоду 1933 р., а також творів українських дореволюційних істориків⁵².

⁵² Франчук Є. І., Кічий І. «Круглий стіл» учених Інституту історії АН УРСР у Луцькому педагогічному інституті ім. Лесі Українки // Укр. істор. журн. – 1989. – № 5. – С. 153-155.

Отже, круглі столи були далеко не новацією часів перебудови в справі організації праці історика, як майданчик для обміну думками з нагальних історичних питань. Спершу круглі столи були, по суті, засобом репрезентації здобутків офіційної науки і столичних установ, поширення й популяризації офіційних поглядів на периферії, у широкому вузівському загалу.

Однак, на «піку» перебудови, як бачимо, круглі столи набувають значення платформи для обговорення актуальної тематики, апробації нових ідей і підходів, перегляду усталених проблем. Поступово з офіційно-звітних заходів вони перетворюються на тематичні дискусії, які гуртують фахівців навколо спірних питань, думок, оцінок вітчизняної минувшини. У період змін «ідеалів науковості» та стандартів наукової праці круглі столи перепплавляли творчий потенціал істориків у справжні творчі робітні, лабораторії пошуку і відкриттів.

Так, на початку 1990-х рр. тематику круглих столів визначали ключові проблеми української історії, котрі викликали великий громадський резонанс і політичний інтерес в суспільстві. Предметом обговорення в рамках круглого столу чим більш дедалі стають сучасний стан та перспективи вивчення таких гострих проблем історії України, як «Українське козацтво» (1990), «В пошуках історичної правди» (1991), «Шляхи до цивілізованої державності України: політологи розмірковують, дискутують» (1992)⁵³.

Цілком очевидно, що на зламі перебудови 1989/1990 рр. в умовах поглиблення демократії і гласності в суспільстві та сфері суспільних наук, історики УРСР, Інститут історії АН УРСР виявилися більш мобільними в пошуках нових форм організації праці, її презентації в науковому середовищі та суспільстві. На відміну від істориків партії громадянські історики були більш гнучкими в ідейному плані, відкритими до змін. В свідомості активної й творчої їх частини відбувся поворот від марксизму до національної історичної ідеології. Натомість «директивні історики», які тривалий час зберігали свій привілейований статус теоретиків і організаторів радянської історичної науки (адже

⁵³ Див.: *Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми* (Матеріали «круглого столу») // Укр. істор. журн. – 1990. – № 12. – С.12-29; *У пошуках історичної правди* («круглий стіл») // Укр. істор. журн. – 1991. – № 1. – С. 3-10; *Шляхи до цивілізованої державності України: політологи розмірковують, дискутують* («круглий стіл») // Укр. істор. журн. – 1992. – № 9. – С. 3-14.

ідеологічний контроль парткерівництвом республіки за історичною наукою здійснювався в першу чергу через істориків партії), в цей період назавжди втратили цей статус. Інститут історії партії, як відомо, був підпорядкований ЦК КПУ і виконував його завдання. З 1990 р. ЦК КПУ «втратив ідеологічну монополію у суспільстві», 18 вересня 1990 р. Інститут історії партії при ЦК КПУ був реорганізований в Інститут політичних досліджень при ЦК КПУ та виведений з підпорядкування Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, змінивши свій профіль московського філіалу на республіканську установу. Якщо в 1988 р. лише близько 20% матеріалів в «Українському історичному журналі» не стосувалися історико-партійної тематики та проблем соціалістичної співдружності, то з 1990 р. стрімко зменшується доля історико-партійної тематики у портфелі Редакції, а після серпня 1991 р. єдиним видавцем «УІЖ» стає Інститут історії АН УРСР. Відтак, «історико-партійна наука припинила своє існування»⁵⁴.

⁵⁴ Єфименко Г. Г. Роль «Українського історичного журналу» у вивченні «білих плям» історії України (1988 – 1991 рр.) // Укр. істор. журн. – 2007. – № 6. – С. 100, 102.

3. Нова модель взаємодії науки і влади. Програма повернення спадщини

*Компромісна позиція партапарату:
пріоритет національного над класово-партійним*

31 січня 1989 р. на пленумі ЦК КПУ апаратом ЦК було підготовлено й розглянуте питання про розробку республіканської програми історичних досліджень та поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР. На початку лютого 1989 р. з'явилася постанова ЦК КПУ про формування республіканської програми, реалізація якої покладалася на Координаційну комісію на чолі з віце-президентом АН УРСР, академіком І. Лукіновим. Секретарем комісії став зав. відділом Інституту історії АН УРСР, професор С. Кульчицький¹. Упродовж півроку Комісія мала визначити коло заходів щодо розвитку досліджень (з наголосом на ліквідації «білих плям»), а також поліпшення доступу до архівів, плану видання та перевидання творів видатних українських істориків. До речі, Постанова ЦК КПУ передбачала повернення до вивчення вітчизняної історії, а не історії СРСР, реорганізацію її викладання у середній та вищій школі, спеціальних навчальних закладах, підготовку фахівців з української історії, а також видання підручників та літератури для широкого загалу.

У Постанові ЦУ КПУ пропонувалось а) забезпечити виділення курсу історії УРСР в окремий предмет; б) розширити чисельність лекцій з поглибленим вивченням історії та суспільствознавства; в) запровадити курси історії України у вузах і технікумах; г) організувати підготовку у провідних університетах фахівців з історії України; д) розробити та видати нові підручники, хрестоматії, книжки для читання з вітчизняної історії, в тому числі, з історії рідного краю².

¹ У щорічному звіті Інституту історії АН УРСР зазначено, що співробітники Інституту «розробили Республіканську програму розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР». Див.: *Звіт Інституту історії України АН УРСР про наукову і науково-організаційну діяльність у 1990 р.* // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 1860. – Арк. 21.

² *Радянська Україна.* – 1989. – 3 лютого. Цит. за: *Кульчицький С. В.* «Програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР на 1990 – 2000 рр.» як історіографічне явище // *Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи.*

Цілком очевидно, що в Постанові було накреслено план заходів та напрямів, скерованих на реорганізацію системи освіти та науки на національних засадах в масштабах республіки. До речі, практика створення комплексних перспективних програм була доволі поширеною за радянських часів, проте в добу перебудови набула особливої популярності. Специфіка ж даної Постанови полягала в тому, що партапарат республіки в останній період перебування на посаді керівника республіканської парторганізації В. Щербицького відчув зміни і зумів пристосуватися до нових умов, визнавши пріоритет національного над класово-партійним.

С. Кульчицький, який практично єдиний, хто писав про дану програму й був безпосереднім учасником її укладання, вважав, що поява її стала можливою «в умовах кризи центрального керівництва», коли «периферійні ланки державної партії були здатні повернутися обличчям до національних проблем навіть в такий важливий для ідеології галузі, як вітчизняна історія тобто історія України, а не Росії»³.

На наш погляд, причиною такої парадоксальної ситуації, коли керівництво Компартії України ініціює й спрямовує зусилля істориків на вивчення та переосмислення історії України як суб'єкта історії, пояснюється не лише кризою центрального парткерівництва, а радше серйозним поглибленням процесів лібералізації суспільно-політичного життя в республіці, адже національні сили почали кристалізуватися у самодостатню опозиційну силу, а відтак партійна номенклатура заради збереження свого статусу і влади змушена була йти на компроміс з суспільством.

Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків. 15-17 листопада 1995 р.). – Харків, 1995. – С. 140.

³ *Кульчицький С. В.* «Програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР на 1990 – 2000 рр.» як історіографічне явище // *Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків. 15-17 листопада 1995 р.). – Харків, 1995. – С. 140; Його ж.* Українська історія як легітимація пострадянського політичного устрою наприкінці 80-х років // *Історія і історіографія в Європі. – К., 2004. – Вип. 3.* Історична наука як засіб політичної легітимації в Європі та в Україні у XX столітті. Згадку про Республіканську програму див.: *Єфіменко Г. Г.* Роль «Українського історичного журналу» у висвітленні «білих плям» історії України (1988 – 1991 рр.) // *Укр. істор. журн. – 2007. – № 6. – С. 113-114.*

Координаційна комісія впродовж півроку збирала пропозиції профільних інститутів та міністерств. С. Кульчицький як секретар комісії стверджує, що жодного ідеологічного контролю чи то впливів в процесі роботи не було, інституції та відомства надавали свої пропозиції стосовно організації досліджень, котрі узагальнювалися та редагувалися секретарем комісії. Укладений проект програми розвитку історичних досліджень був розісланий в організації і державні установи для обговорення та рекомендацій. Зауваження і пропозиції були враховані координаційною комісією й подані у відповідні органи. «При тому – наголошує С. Кульчицький, – апарат ЦК КПУ в обговорення не втручався і не робив спроб усунути праці, які завжди вважалися особливо небезпечними (наприклад, «Історія русів», або твори В. Винниченка і М. Грушевського)»⁴. «Щоправда, підготовлений проект довго чекав своєї черги на розгляд у Політбюро ЦК КПУ», причини такої затримки цілком зрозумілі – поглиблення протистояння в суспільстві, економічна криза, зниження рівня життя, зміни в КПУ (18 вересня 1989 р. В. Щербицького було звільнено).

З огляду на такі обставини у липні 1990 р. Політбюро затвердило проект програми, представлений координаційною комісією без жодних зауважень і змін. У постанові ЦК КПУ «Про реалізацію республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР» наголошувалося, що «весь історичний шлях народу України з найдавніших часів до наших днів знаходиться сьогодні в центрі політичного діалогу і потребує наукового переосмислення». Затвердження партійним керівництвом республіки довгострокової програми відродження вітчизняної історії С. Кульчицький пояснював прагненням «не відстати від подій, щоб зберегти контроль за суспільно-політичною ситуацією»⁵.

План перетворень українського історієписання

Програма складається з двох частин: історико-аналітичної та практичної. В преамбулі до першої частини проекту маніфесту-

⁴ Кульчицький С. В. «Програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР на 1990 – 2000 рр.» як історіографічне явище. – С. 141.

⁵ Цит. за: Кульчицький С. В. «Програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР на 1990 – 2000 рр.» як історіографічне явище. – С. 141.

ється амбіційна мета всебічного висвітлення історії України, послідовно і рівнобічне усіх періодів: «Програма є першою спробою комплексного дослідження і висвітлення всіх періодів і проблем історії українського народу з найдавніших часів до наших днів»⁶. Теоретичні засади, на яких ґрунтується Програма – це «наукова методологія, кращі традиції вітчизняної і світової історіографії, реальні запити суспільного життя і потреб самої науки». Для виконання Програми передбачалося залучити кращі творчі сили республіки, об'єднати зусилля академічної та вузівської науки.

Її укладачі, щоб чіткіше визначити значення та шляхи реалізації Програми, вважали за необхідне проаналізувати причини відставання історичної науки від реальних потреб життя. У підрозділі «Про стан історичної науки в республіці» поданий короткий нарис її історії. Перший етап наступу на науку відбувся з кінця 20-х рр., коли цілі покоління радянських істориків діяли в умовах деформації історичної свідомості, коли був перекритий доступ до джерел, особливо архівних, а історичний процес штучно підганявся до положень сталінського «Короткого курсу». Постанова ЦК КПУ 1947 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» означала «новий похід проти кадрів під надуманим приводом боротьби з українським буржуазним націоналізмом». Далі виокремлено період відлиги, коли був розширений доступ до архівів, проте він був дуже коротким і змінився «тривалим наступом консервативних сил». Період застою в історичній науці в Україні виявлявся в тому що «до розряду негласно заборонених до вивчення і популяризації потрапляли цілі пласти і періоди історії України. Різноманітна проблематика політичної історії була зведена до однобічного показу соціальних рухів селян і робітників, діяльності більшовицьких організацій. Так само однобічно трактувалися національно-визвольна боротьба українського народу. Випадали з дослідження історія козацтва, процес формування української державності». Теми з сучасної історії витіснили з планів науково-дослідних робіт всю решту. Повільно ішла перебудова історичних досліджень і в останні роки, адже суспільство «гостро потребує історичної правди», – констатувалось в Програмі.

⁶ *Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР // Укр. істор. журн. – 1990. – № 11. – С. 3.*

З огляду на попередній і нинішній стан української історичної науки були сформульовані програмні завдання та визначені шляхи їх реалізації: 1. глибока і всебічна розробка найактуальніших і недостатньо досліджених фундаментальних проблем з історії України; 2. видання історіографічної спадщини – «важлива частина республіканської програми»; 3. вивчення та критичне ставлення до джерел «як первинної інформації про минуле» має «виняткове важливе значення»; 4. «окремих напрям – публікація основних комплексів джерел і пам'яток історії та культури українського народу», що було покладено на відновлену наприкінці 1987 р. Археографічну комісію АН УРСР, котра мала приділяти особливу увагу «вихованню висококваліфікованих кадрів археографів»; 5. співпраця «наших і зарубіжних фахівців», тобто з українознавчими центрами Європи, США, Канади⁷.

Ключовим моментом аналітичної частини Республіканської програми, є окреслення «пріоритетних напрямів історичних досліджень», по суті, нових концептуальних засад історії України. На відміну від попередніх радянських практик Програма була спрямована на вивчення всіх періодів вітчизняної історії, вирівнюючи в такий спосіб диспропорції в структурі історичних досліджень історії УРСР, що здебільшого зосереджувалася на вивченні історії радянського суспільства. Щоправда, структурування матеріалу відбувалося ще за усталеної формаційною схемою: період феодалізму; «становлення та утвердження капіталізму» і великий блок з історії соціалістичного суспільства від «підготовки та здійснення соціалістичної революції, громадянської війни та перших кроків соціалістичного будівництва» до «Української РСР на етапі перебудови».

Водночас, слід взяти до уваги компромісний характер програми, адже це був типовий документ перехідної доби, марксистська ідеологія, принципи та підходи поєднувалися з елементами національної схеми української історії. До пріоритетних напрямів з історії феодалізму включалися такі сюжети, як історія козацтва та його військово-політична організація – Запорозька Січ, формування етнічної свідомості серед різних верств українського народу, український гетьманат у складі Російської держави, соціально-політичні портрети українських

⁷ Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР // Укр. істор. журн. – 1990. – № 11. – С. 5.

гетьманів, ватажків повстань, церковних і культурних діячів, історія феодалізму в працях зарубіжних істориків.

Національні акценти зумовлювали й специфіку капіталізму в Україні. Основні напрями вивчення – це «українська нація, її формування, структура та історія розвитку; національний рух: ідеї, партії, дійові особи, лозунги в Росії та Австро-Угорщині; українська діаспора»; «роль історичної науки в формуванні історичної свідомості»; «історія кооперативного руху», «просвіти»; «політичні партії на Україні»; «розробка проблем історії капіталізму на Україні в немарксистській історіографії». Така нова проблематика цілком природно поєднувалась з традиційною, як-то: «формування основних класів капіталістичного суспільства»; «соціальна, галузева і національна структура» буржуазії на Україні тощо⁸.

Основні ж напрями вивчення історії соціалістичного суспільства залишалися в дусі марксистської ідеології, хоча з'являються нові сюжети, терміни, поняття-означення, наприклад, «національно-визвольний рух на Україні, організація і діяльність Центральної Ради (1917 – 1918 рр.) і поряд «Жовтень на Україні: його закономірність і специфіка», далі «Ради, Центральна Рада і Директорія: цілі, методи, діячі – порівняльний аналіз»; «білий і червоний терор, політичні портрети діячів революції і громадянської війни». З новацій: «суцільна колективізація і голод сільського населення 1932 – 1933 рр.», «ОУН – УПА в період Великої Вітчизняної війни», «об'єктивні і суб'єктивні причини кризового стану радянського суспільства, індустріальний потенціал УРСР; продовольча проблема; екологічна криза: причини і наслідки», «розширення панування бюрократичних сил, роль конкретних осіб у поширенні деформаційних процесів у різних сферах життя». З позицій офіційної ідеології подавалися «проблеми розвитку соціалізму; перебудова – новий етап розвитку радянського суспільства», «Чорнобильська трагедія; екологічний рух на Україні», «розвиток демократизації і гласності», «зростання національної свідомості мас»; національно-культурне відродження; перебудова і оновлення Компартії України; нові політичні партії, громадські організації, рухи, «українці поза межами Батьківщини», «зростання значення засобів масової інформації і пропаганди у поглибленні демократизації і гласності, повернення забутих імен» тощо.

⁸ Там само. – С. 5-6.

Програма визначала ще один з пріоритетних напрямів досліджень – локально-історичні розробки, спрямовані на «глибоке і всебічне вивчення історії міст і сіл», а також історико-культурної спадщини, функціонування системи охорони пам'яток історії і культури в Українській РСР⁹.

Республіканська програма – настанова до дії

Друга частина Республіканської програми має практично-прикладний характер і складається з чотирьох блоків. Перший блок «Публікація джерел з історії України» базується здебільшого на перспективному плані Археографічної комісії АН УРСР. Матеріали цього блоку структуровані за формаційним принципом – період феодалізму (літописи, київський синопсис, хроніки Л. Боболінського та О. Гваньїні, Литовська метрика, Реєстр Війська Запорізького 1649 р., Архів Коша Війська Запорізького XVI – XVIII ст., щоденники, мемуари, записки іноземців, картографічні пам'ятки, праці Г. Боплана, О. Рігельмана, П. Симоновського та ін.), капіталізму (збірки документів «Декабристи і Україна», «Кирило-Мефодіївське товариство (1846 – 1848 рр.)», «Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка», «Українська трудова еміграція», Щоденник О. Кістяківського тощо) та радянської доби (найбільший за обсягом розряд, котрий містить збірки документів з історії більшовицьких організацій України, з'їздів Рад України, протоколи з'їздів та конференцій Компартії України, а також видання «Суцільна колективізація сільського господарства і голод на Україні (1929 – 1934 рр.)», «Академія наук в документах і матеріалах (1918 – 1934 рр.)», «Фашистський геноцид на Україні (1941 – 1944 рр.)», мемуари революційних діячів, листи з Соловків українських радянських письменників і діячів культури тощо)¹⁰. Як бачимо, джерельний блок Програми мав безпрецедентне значення з точки зору розширення джерельної бази вітчизняної науки, відновлення її якісного стану, заповнення великих прогалин в джерельному забезпеченні дорадянського періоду української історії.

Другий блок практичної частини програми «Дослідження актуальних проблем історії України» відображав звичні радянські практики планування досліджень здебільшого у форматі

⁹ Там само. – С. 6-8.

¹⁰ *Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР // Укр. істор. журн. – 1990. – № 12. – С. 3-6.*

колективних праць, які були одноманітні, безстильні, офіційно-директивні, ідеологічно витримані, що позбавляли авторів будь-якої відповідальності. Планувалось підготувати й видати низку загальних праць («Історія Української РСР: Популярний нарис», «Історія народного господарства Української РСР», в 4 тт., «Нариси історії Комуністичної партії України», «Нариси історії профспілок України», «Національні меншості на Україні: Історичні нариси», «Історія Академії наук Української РСР». Отже, нариси як жанр, дуже зручний для колективних праць, бо не потребує концептуальних зусиль і стилістичної цілісності, в таких формах викладу переважають описовість, концептуальна редукція, процедури коментування та олітературення наукових текстів.

З проблем дореволюційної історії України передбачалось підготувати дослідження «Давня історія населення України», «Нариси етнічної історії стародавнього і середньовічного Криму», «Історія Східної і Західної Галичини за панування Австрії (1772–1918 рр.)», «Історія Західної і Східної Галичини», «Національно-визвольний рух на Україні», «Українське національне відродження на Галичині, Буковині і на Закарпатті XIX – поч. XX ст.», «Українська народність. Нариси соціально-економічної і етно-політичної історії».

Цей короткий перелік перспективних досліджень засвідчує повну занедбаність української історії дорадянського періоду й перші зрушення в галузі вивчення українського XIX ст. Проте перелік досліджень з історії XX ст., що планувалися на наступне десятиліття, в рази перевищував попередню рубрику і включав праці з традиційної тематики: історії компартії України, історії робітничого класу, селянства, інтелігенції, національно-державного будівництва в УРСР, демократичних інститутів тощо.

Про перехідний характер Програми свідчить той факт, що в одному переліку знаходилися теми, про які раніше годі було й думати, наприклад, «В. І. Ленін і Компартія України в період громадянської війни (1918 – 1920)» vs «Ради, Центральна Рада і Директорія в революції і громадянській війні» або «Всеукраїнська надзвичайна комісія (1917 – 1922)» vs «Безвинні жертви: Судові процеси 30-х рр. в УРСР». У цьому переліку присутні були й суто кон'юнктурні (наче перебудовчі) теми на кшталт «Партія на чолі утворення Української Радянської національної держави», «Роль

соціалістичного самоуправління у перебудові радянського суспільства», «Еволюція державного суверенітету УРСР»¹¹.

Особливий інтерес, вважаю, становить третій блок історико-прикладної частини Республіканської програми під скромною назвою «Видання в перевидання пам'яток української історіографії». В умовах історіографічного голоду внаслідок тривалої заборони української академічної спадщини програма підготовки і видання кращих робіт українських дореволюційних і діаспорних істориків була справжнім проривом у науковій свідомості вітчизняних дослідників. Введення у широкий обіг доробку української історіографії сприяло формуванню нової академічної культури в Україні. Левова частка зусиль у здійсненні програми повернення спадщини належала науковцям Інституту історії України. На відміну від усіх структурних складових Республіканської програми в даному підрозділі увагу сконцентровано на працях інтелектуалів та діячів дожовтневого періоду. З 47 позицій даного підрозділу лише 5 пунктів стосувалися радянських діячів в тому числі революціонерів (В. Антонова-Овсеєнко, Є. Бош, В. Затонського, М. Скрипника) та історика (М. Яворського).

Серед українських інтелектуалів найбільшу групу складають відомі історики, адже йшлося про доволі амбітні плани перевидання їх праць: *Інокентій Гізель* «Філософські твори», в 2-х т., митрополит *Євгеній Болховитинов* «Описание Киево-Софийского собора», «Описание Киево-Печерской лавры», *Д. Бантиш-Каменський* «Источники Малороссийской истории» та «Собрание исторических трудов», в 5-ти т., *М. Максимович* «Исторические сочинения», *М. Костомаров* «Избранные произведения», в 2-х т., *П. Куліш* «Записки о Южной Руси», в 2-х т., *В. Антонович* «Вибрані праці», в 4-х т., *М. Драгоманов* «Вибрані історичні праці», в 2-х т., *О. Лазаревський* «Описание Старой Малороссии», в 3-х т., *М. Грушевський* «Вибрані праці. Багатотомне видання: «Історія України-Русі», в 10-ти т., 14-ти кн., «Історія української літератури», в 6-ти т., «Суспільно-політичні рухи і релігія», в 2-х т., «Листування (1885 – 1934)», «Ілюстрована Історія України», «Нарис історії українського народу», *М. Василенко* «Вибрані твори», в 2-х т., *О. Єфіменко* «Нарис історії українського народу», в 2-х т., *М. Аркас* «Історія України-Русі», *М. Лучкай* «Історія Закарпаття», *А. Кримський* «Збірник сходознавчих праць», *М. Кордуба* «Праці з

¹¹ Там само. – С. 6-7.

історичної географії України», *І. Крип'якевич* «Богдан Хмельницький», *К. Студинський* «Документи та матеріали», *Д. Яворницький* «Вибрані твори», в 20-ти т., *В. Голобуцький* «Запорізьке козацтво», «Чорноморське козацтво».

Значну групу складали праці археологів, етнографів, лінгвістів, колекціонерів: *Н. Закревський* «Описание Киева», в 2-х т., *В. Хвойка* «Древние обитатели Среднего Поднепровья», в 2-х т., *Ф. Вовк* «Етнографічна спадщина», в 2-х т., *М. Сумцов* «Етнографічна спадщина», в 2-х т., *В. Шухевич* «Гуцульщина», в 5-ти ч., *О. Левицький* «Вибрані твори», в 5-ти т., *В. Модзалевський* «Вибрані праці», «Малороссийский родословник», в 4-х т., *Б. Ханенко*, *В. Ханенко* «Древности Поднепровья: Древности русские».

Вибірковий характер в проекті перевидання мали праці філософів: *Іосаф Кроковський* «Філософські твори», в 2-х т., *Іосиф Кононович-Горбацький* «Філософські твори», в 2-х т., *Д. Чижевський* «Історико-філософські твори», *Г. Щербацький* «Курс філософії», а також політичних діячів та публіцистів: *С. Подолінський* «Суспільно-політичні праці», *В. Винниченко* «Відродження нації», в 3-х т.¹². Показово, що саме ця частина програми була найбільш продуктивно реалізована протягом 1990 – 2000 рр.

Четвертий блок науково-практичної частини програми «Поліпшення вивчення історії України» присвячений конкретним заходам та рекомендаціям з метою реорганізації історичної освіти, У всіх навчальних закладах України вищого, середнього та спеціального рівня рекомендовано вводити курси з вітчизняної історії, створювати кабінети україністики, розробляти програми курсів усіх рівнів, займатися підготовкою та перепідготовкою вчителів. Планувалось видання підручників для 10-11 класів середньої школи та неісторичних факультетів педінститутів, а також курси лекцій для вищої школи, хрестоматії для шкіл та вузів, підручники та посібники з джерелознавства, історичного краєзнавства, етнографії, історії держави і права УРСР¹³.

П'ятий блок джерельно-практичної частини програми «Пропаганда історії України» виглядає типово-радянським пропагандистським проектом із залученням товариства «Знання» до поширення вітчизняної історії, видання брошур мозаїчного характеру (наприклад, «Історія України в запитаннях і відповідях», «Перебудова та історична наука», «Актуальні питання історичного

¹² Там само. – С. 8.

¹³ Там само. – С. 9-10

досвіду КПРС і сучасність»). В популярних журналах пропонувалось відкрити історичні рубрики та цикли, а також оновити експозиції центральних і місцевих музеїв, створити республіканське товариство істориків-краєзнавців. Намічався план підготовки науково-художніх і науково-популярних видань («Популярні біографії партійних та державних діячів, відомих історичних осіб») та інформаційно-довідкових, як-то довідники («Комуністична партія України: З'їзди і конференції. Довідник», «Словник-довідник історика-краєзнавця», «Партійні архіви: Довідник»), енциклопедії («Визвольна війна українського народу (1648 – 1654 рр.): Енциклопедичний словник», «Декабристи на Україні: Енциклопедичний довідник», «Народники на Україні: Енциклопедичний довідник», «Пролетарські революціонери на Україні (1861 – 1917): Енциклопедичний біографічний словник», «Ленінська національна політика і Україна: Енциклопедичний словник»), атласи («Історичний атлас Української РСР. Для наукових бібліотек», «Атлас історії України для середньої школи»), збірки статистичних матеріалів («Комуністична партія України. Цифри. Документи. Матеріали: Стат. збірник»), бібліографічні покажчики («Писемні джерела з історії України: Покажчик публікацій», «Україністика в закордонних архівних фондах», «Україністика в архівосховищах (каталоги рукописних джерел з історії України, в 5-ти т., «Історія України в художній літературі та образотворчому мистецтві: Бібліографічний покажчик», «Ретроспективна бібліографія з історії України: Багатотомне видання») тощо¹⁴.

Таким чином, ухвалення «Республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР» мало важливе символічне й практичне значення. По-перше, програма – це унікальне явище, котре не мало жодних аналогів в історіографічних практиках країн СНД в умовах соціально-політичних та ідеологічних трансформацій. Адже вона накреслила шляхи перетворень в сфері історичного знання на вирішальну декаду 1990 – 2000 рр., а результати її реалізації відчутні аж по сьогодні. По-друге, обставини й сам факт затвердження Республіканської програми заклали підвалини нової моделі взаємодії науки і влади, коли наукову політику формують та скеровують не партійно-апаратні працівники, а інтелектуали. Нарешті, можна констатувати, історіографічне значення «Республіканської програми розвитку

¹⁴ Там само. – С. 10-11.

історичних досліджень, поліпшення викладання та пропаганди історії Української РСР» полягало в тому, що вона чи не найперше в офіційній історичній політиці надавала історії України статус самостійного предмету дослідження та вивчення. Республіканська програма – це виважений документ з дотриманням паритету теоретичних завдань і практичних досліджень на полі української історії.

Водночас, Програма мала компромісний характер як типовий документ перехідної доби. На перший погляд, вона демонструвала ознаки нормативного документу з обов'язковим посиланням на партійні та державні програмні матеріали. «Програма виходить з Декларації про державний суверенітет України, враховує документи XXVIII з'їзду КПРС, прийняті у 1989 – 1990 рр., рішення ЦК Компартії України, її XXVIII з'їзду з питань повоєнної історії Української РСР, спрямовані на утвердження об'єктивних оцінок історичних подій та осіб, всебічне висвітлення так званих 'білих плям', подолання кон'юктурних спекуляцій навколо трагічних сторінок минулого нашого народу», – наголошувалося у преамбулі до першого розділу Програми. Показовою є відмова від класово-партійної термінології й перехід до «риторики патріотизму»: «нове мислення», «історична свідомість», «українська державність», «український гетьманат», «національна самосвідомість», «немарксистська історіографія», «білий і червоний терор», «суцільна колективізація і голод сільського населення 1932-1933 рр.», «ОУН – УПА в період Великої Вітчизняної війни», «адміністративно-командна система» тощо. В організаційній площині новацією можна вважати ідею співпраці вітчизняних істориків з українознавчими центрами Європи та США.

Однак, якщо проаналізувати зміст і характер завдань, накреслених Програмою, то значна їх частина стосувалася радянського періоду, тобто з одного боку, давала взнаки інерція мислення, з іншого – крайнє занедбаний стан довоєнної тематики, котра десятиліттями замовчувалася або заборонялася. До речі, про інерцію мислення свідчить й сама назва програми, в якій присутня формула «історія Української РСР», а не «історія України», що використовувалась у самому тексті. Проте незважаючи на явну недосконалість, прорахунки, стереотипи мислення, Програма на той час являла дорожню карту розвитку української історичної науки на ціле десятиліття. Практично ніхто з владних структур не контролював і не спрямовував виконання даної Програми, тим більш вражаючим є факт її реалізації у

багатьох пунктах з поправками, доповненнями, подальшим поглибленням ідей і засобів. Можна сказати, що саме завдяки цій програмі відбувся справжній «історіографічний переворот» у вітчизняній соціогуманітаристиці.

4. Інституціональна модернізація Інституту історії України

Перші кроки реорганізації

Інститут історії як організаційна структура за часів перебудови зазнав певних трансформацій. В процесі його інституціональної модернізації можна зазначити кілька вузлових точок. Якщо за умовну точку відліку взяти 1985 р., то впродовж перших років перебудови в Інституті сталися лише незначні організаційні зміни внаслідок впливу динамічної соціально-політичної ситуації в країні, зрушень в суспільних настроях та політичній кон'юнктурі.

Структура Інституту на 1985 р. складалась з 12 відділів. Основний принцип структурування був проблемно-хронологічний. Два відділи охоплювали період з найдавніших часів до початку XIX ст. (відділ історії феодалізму та відділ історії капіталізму). За радянських часів, особливо в період застою, епохи сусловської пропаганди наголос був зроблений на сучасність. На вивчення проблем сучасності – історії XX ст. – була зорієнтована діяльність половини від загальної кількості відділів установи:

1. відділ історії Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни;
2. відділ історії соціалістичного будівництва;
3. відділ історії Великої Вітчизняної війни;
4. відділ історії розвинутого соціалізму;
5. відділ історії дружби народів СРСР;
6. відділ історії соціалістичних країн й історичних зв'язків України.

Розробкою окремих теоретичних і конкретних проблем історичної науки займалися наступні 4 структурних підрозділи Інституту:

1. відділ джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін;
2. відділ зарубіжної історіографії і проблем ідеологічної боротьби;
3. відділення історико-краєзнавчих досліджень;
4. відділення історії природознавства і техніки.

Цілком очевидна перевага хронологічного принципу структурування підрозділів, 8 з 12 мали історико-хронологічний характер. Помітна також диспропорція на користь історії сучасності за рахунок початкових періодів, з 8-х підрозділів 6

присвячені ХХ ст. І лише 4 структурні одиниці з 12 організовані за проблемним принципом, щоправда, джерелознавство опинилось в колі допоміжних історичних дисциплін, а зарубіжна історіографія виступала інструментом ідеологічної боротьби з буржуазними фальсифікаціями вітчизняної історії. Спеціально-науковий характер мали відділення історико-краєзнавчих досліджень та відділення історії природознавства і техніки.

Протягом 2-ї половини 1980-х рр. під впливом політичної кон'юнктури (курс на удосконалення соціалістичного суспільства, гласність і демократизацію) відбулися деякі косметичні зміни – структурна реорганізація та заміна назв відділів як реакція на зміну мови науки, нову політичну риторичку. У 1986 р. були об'єднані відділ історії розвинутого соціалізму та відділ соціалістичного і комуністичного будівництва. У 1987 р. сталася заміна назви відділу історії соціалістичних країн та історичних зв'язків на відділ історії соціалістичних країн і міжнародних зв'язків України (заміна «історичних зв'язків» на «міжнародні зв'язки України» відбивала практики розширення діапазону комунікацій у міжнародному аспекті).

У 1989 р. внаслідок політики гласності, демократизації суспільства, падіння «залізної завіси» змінюється радянсько-патріотична риторика у бік зниження градусу ідеологічної конфронтації та поступового вивищення національного чинника. Тенденція до перейменувань стає помітнішою у корегуванні назв структурних підрозділів Інституту: у 1989 р. замість відділу історії дружби народів СРСР з'являється відділ історії та теорії міжнаціональних відносин в СРСР, відділ історії соціалістичних країн і міжнародних зв'язків України втрачає першу половину своєї назви і стає відділом історії міжнародних зв'язків України, а відділ зарубіжної історіографії та проблем ідеологічної боротьби позбавляється останньої частини в назві, втрачаючи тим самим ідеологічну загостреність, й перетворюється на майже нейтрально-науковий підрозділ – відділ зарубіжної історіографії. З процесами деідеологізації науки пов'язане зникнення слова «комуністичний» в назві відділу історії соціалістичного будівництва.

Зворотною стороною деідеологізації науки є зростання її фахового рівня. У 1989 р. при відділі історико-краєзнавчих досліджень з'являється Проблемна група по розробці питань теорії і практики історичного краєзнавства. Нахил до професіоналізації історичних досліджень сприяв формуванню оновленої організацій-

ної системи з урахуванням спеціалізації структурних підрозділів Інституту.

У 1990 р. тривала робота щодо подальшого удосконалення структури Інституту. Вона стає більш розгалуженою, орієнтованою на вивчення пріоритетних напрямів у науці. У 1990 р. структура установи складалась з 12 відділів, 3 з яких мали 5 секторів, та групи археографічної комісії. Так, відділ історії феодалізму включав сектор історії Київської Русі, а відділ соціалістичного будівництва – 3 сектори: сектор історії робітничого класу, сектор історії радянського селянства, сектор історії радянської інтелігенції. До складу відділу джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін входив сектор історичної географії і картографії.

У звіті Інституту за 1990 р. зазначені суттєві зміни в науково-організаційній структурі установи. Були утворені нові й реорганізовані в інші форми підрозділи Інституту. В 1990 р. в Інституті створено групу Археографічної комісії АН УРСР, а також Центр АН УРСР по вивченню проблем міжнародних відносин (на правах відділення Інституту) у складі 3-х відділів: історії та теорії національних відносин (який існував і раніше), та двох нових – відділу етнополітики та прогнозування й відділу соціологічних досліджень¹.

У цілому 1990 р. виявився таким собі експериментальним в інституціональній історії Інституту. Діяльність Дирекції та співробітників установи велася в руслі перебудови «тематики науково-дослідних робіт з урахуванням найновіших досліджень вітчизняної й закордонної історіографії». Отже стратегія розвитку Інституту була пов'язана із заміною пріоритетів його науково-дослідної діяльності, переорієнтацією його наукових підрозділів «на вивчення саме української історії», що знайшло відображення у заміні назви самої установи. Згідно з клопотанням Інституту Президія АН УРСР ухвалила постанову (№ 239 від 21 листопада 1990 р.) про його перейменування на Інститут історії України АН УРСР². Якщо 1990 р. можна вважати підготовчим, то вирішальним щодо ідейних та організаційних змін в Інституті став 1991 р.

¹ *Звіт Інституту історії України АН УРСР про наукову і науково-організаційну діяльність у 1990 р. // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 1860. – Арк. 93-94.*

² Там само. – Арк. 91.

1991 – рік змін

1991 рік запам'ятався суттєвими зрушеннями в сфері деідеологізації установи, що означало орієнтацію на національні пріоритети й цінності у вітчизняному історієписанні й відповідну структурну реорганізацію Інституту.

Прикметне, що процес радикальних змін розпочався на початку 1991 р. Відповідно до розпорядження Президії АН України від 26 грудня 1990 р. за № 1260 з 21 по 10 січня 1991 р. в установі працювала комісія по перевірки діяльності Інституту історії України «з питань основних напрямів, структури та тематики досліджень, діяльності Інституту та його підрозділів за останні 5 років». Діяльність Інституту була визнана комісією задовільною, схвалені були й основні напрями перебудови його науково-організаційної діяльності.

Водночас комісія зауважила про те, що структура установи «за назвою відділів і секторів не в повній мірі відповідає назві Інституту і завданням, що поставлені перед ним». Наголошувалось, що структурі Інституту властиві «елементи надмірної ідеологізації», котрі у недавньому минулому були характерні для історичної науки у цілому. Йшлося зокрема про назви відділів «Історії феодалізму», «Історії капіталізму», та «Історії соціалістичного будівництва».

Відповідно до висновків комісії 26 березня 1991 р. на засіданні Вченої ради Інституту за погодженням з Бюро Відділення історії, філософії та права АН України була затверджена нова структура Інституту. Зміна назв підрозділів означала курс на деідеологізацію науки та формування образу національної історіографії в історичній свідомості науковців та суспільства. Зміна назв структурних одиниць Інституту означала відмову від формаційного мислення. Так, замість відділу історії феодалізму постає відділ історії середніх віків, історії капіталізму – відділ Історії України XIX ст. – початку XX ст., а відділу Історії соціалістичного будівництва – два відділи: Історії України 20 – 30-х рр. XX ст. та відділ Сучасної історії України.

Ресемантизація назв інститутських підрозділів означала відхід від штампів і кліше радянської історичної науки на користь національних вартостей в науці. Назву відділу історії Великої Жовтневої соціалістичної революції було змінено на відділ Історії революцій та громадянської війни, відділ Історії Великої Вітчизняної війни – відділ Історії України періоду Другої світової війни. Сектор історії радянської інтелігенції відділу історії

соціалістичного будівництва був реорганізований у відділ Історії культури українського народу, а відділ зарубіжної історіографії – у відділ зарубіжної україністики.

Цілком очевидно, семантика назв підрозділів Інституту історії України була орієнтована на професіоналізацію знання, тобто створення нових напрямів, вивищення нової системи пріоритетних досліджень. Так, відділ джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін був перетворений на відділ української історіографії і спеціальних історичних дисциплін, а при відділі історії краєзнавчих досліджень створена група наукового забезпечення томів «Зводу пам'яток історії та культури».

У 1991 р. відбулися також суттєві зміни в структурі Інституту. Була утворена група радника при дирекції, а окремі наукові підрозділи переведені до інших академічних установ. Отже, згідно з розпорядженням № 586 від 19 червня 1991 р. Президії АН України створений у 1990 р. Центр АН України по вивченню міжнаціональних відносин у складі відділу етнополітики та прогнозування та відділу соціологічних досліджень був переданий до Інституту соціології АН України. У відповідності до постанови № 218 від 10 липня 1991 р. Президії АН України «Про створення у м. Києві Інституту української археографії АН України» до новоутвореного Інституту було переведено групу Археографічної комісії АН України³.

Заслуговує на увагу, ще один цікавий і корисний експеримент в інституціональній історії установи – організація кафедри при академічній інституції, що виконує освітні, наукові, консультаційні функції. Згідно з Угодою між Інститутом історії України АН УРСР і Донецьким державним університетом при Інституті було організовано філію кафедри історії СРСР Донецького держуніверситету. Зав. відділом сучасної історії Інституту історії України І. Маковійчук брав участь у складанні тематики спецкурсів, консультував студентів-дипломників⁴.

У цілому, 1991 р. в інституціональній історії Інституту залишився як зламний, саме завдяки ідейним і структурним змінам, що відбулись у цей рік, була створена сучасна структура Інституту.

³ *Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 1991 році* // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 1892. – Арк. 64-66.

⁴ Там само. – Арк. 22.

*Інституціональна історія Інституту 1991–1994 рр.
(нова структура Інституту)*

Упродовж 1991 – 1994 рр. експерименти з назвами та реструктуризацією виявилися самими плідними та продуктивними. Позитивними тенденціями відзначений 1992 р., коли проблемний принцип поділу структурних підрозділів установи врівноважується хронологічним, при тому спостерігається позитивна якісна динаміка. По-перше, утворюються два нових підрозділи: Комп'ютерно-видавничий відділ, у складі 2-х секторів комп'ютерного набору та оперативної поліграфії. Водночас відділ зарубіжної україністики перетворено на відділ історіософії України, основним завданням якого було «осмислення існуючих концепцій історії України і вироблення методичних рекомендацій для створення колективів окремих томів майбутньої 'Історії українського народу'»⁵.

Як бачимо, з 14 відділів Інституту лише 4 були організовані за хронологічним принципом (відділ Історії України середніх віків, відділ Історії України XIX – початку XX ст., відділ Історії України 20-30-х рр. XX ст. та відділ Сучасної історії). Проте більшість структурних одиниць Інституту були сформовані за проблемним принципом, що більш відповідало статусу й завданням академічної установи. Така структура свідчила, що на перших етапах реальної перебудови якісні зміни відбувались внаслідок деідеологізації науки та свідомого курсу на професіоналізацію праці історика. Важливим фактором цих змін виступала національна історична політика та криза марксистської ідеології. Частина підрозділів Інституту займались розробкою ключових проблем національної історії: історії українських революцій, ролі України у Другій світовій війні, історії культури українського народу, історії міжнародних зв'язків України та теорії міжнаціональних відносин.

Тенденцію щодо підвищення теоретичного рівня досліджень характеризує переорієнтація роботи двох відділів теоретико-методологічного профілю. Реорганізація відділу джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін у відділ української історіографії та спеціальних дисциплін означала перенесення акцентів з прикладних джерелознавчих проблем на теоретичні та історико-наукові дослідження. Навіть заміна терміну «допоміжні»

⁵ *Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 1992 році* // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 1935. – Арк. 90-91.

на «спеціальні» історичні дисципліни також сприяла підвищенню їх статусу та рівня завдань, що перед ними постали в добу перебудови.

Цікаві метаморфози відбувалися з відділом, орієнтованим на вирішення теоретичних проблем вітчизняної історії. Спочатку відділ виконував суто ідеологічну функцію як відділ зарубіжної історіографії та ідеологічної боротьби (до 1988 р.). З огляду на суспільно-політичні процеси в республіці та імпульси перебудови в науці з назви відділу зникає його друга складова, і в 1989 р. з'являється відділ зарубіжної історіографії, котрий у 1991 р. трансформувався у відділ зарубіжної україністики, а в 1992 р. перетворюється на відділ історіософії України. Сама назва відділу відповідала тогочасній інтелектуальній моді, нав'язаної студіями О.Пріцака, коли застарілий вже на той момент термін «історіософія» використовувався як аналог терміну «методологія». Прикметне, що перед відділом історіософії України ставилася завдання щодо осмислення існуючих концепцій історії України (у той момент це була концепція М.Грушевського та діаспорних істориків, які доопрацювали й модифікували схему М.Грушевського). Традиційна радянська формула на кшталт «вироблення методичних рекомендацій для авторських колективів окремих томів майбутньої 'Історії українського народу'» засвідчувала той факт, що Інститут історії України у перебудові системи праці керувався вже ідеєю створення нової синтетичної української історії (з 1992 р.).

У 1993 р. відбулися певні зміни стилістичного й організаційного характеру підрозділів Інституту: відділ історії революцій і громадянської війни, що зберігав радянські стереотипи, здобув назву Історії української революції і громадянської війни. Це означало пошук ідейних й організаційних компромісів у тогочасній історіографічній ситуації, що мала доволі суперечливий, перехідний характер. У 1996 р. назву відділу ще раз скорегували, у варіанті – відділ Історії української революції 1917-1921 рр., що, правда, у 1997 р. хронологічна локація у назві відділу зникла.

У 1993 р. П.Тронько замість групи радника при дирекції очолив відділ регіональних проблем історії України, що певною мірою дублював діяльність відділу історико-краєзнавчих досліджень, в рамках якого існувала група наукового забезпечення томів «Зводу пам'яток історії та культури».

1994 р. ознаменував структурні зміни Інституту у напрямі розширення спектру проблемних досліджень. З структури Інсти-

туту були виведені відділ історіософії України й відділ історії та теорії міжнаціональних відносин «з метою усунення паралелізму і дублювання з діяльністю інших установ НАН України, насамперед, Інституту національних відносин та політики».

Утворення нових підрозділів зумовлювалося завданням «концентрації зусиль працівників Інституту на найважливіших напрямках наукової роботи, що пов'язано із написанням багатотомної 'Історії українського народу'». Йшлося про створення відділу довідкових видань та реорганізацію сектору історичної географії та картографії у відділ спеціальних історичних дисциплін. З метою розвитку еллінознавчих студій був організований відділ «Кабінет українсько-грецьких відносин НАН України». У складі відділу історії української культури створено проблемну групу з історії релігії.

Цілком очевидно, що структура Інституту історії України корегувалась відповідно до основних напрямів та завдань досліджень. На початок реальної перебудови історичної науки в Україні стратегічною була ідея створення багатотомної «Історії українського народу». Не випадково увага науковців Інституту була зосереджена на ключових подіях та зламних періодах вітчизняної минувшини. Прикметою часу став підвищений інтерес до наукового інструментарію досліджень – історіографії, спеціальних історичних дисциплін, бібліографічно-довідкового матеріалу, вкрай необхідного на початкових стадіях концептуального переосмислення й створення нового синтезу української історії. Загальна кількість підрозділів Інституту збільшилась з 12 (1990/91 рр.) до 15 (у 1994 р.).

Незначні зміни, що відбувалися в структурі Інституту у 1995-1996 рр., не впливали на якісний й кількісний склад установи. Розпорядженням Президії НАН України № 973 від 7 червня 1995 р. «Про першочергові заходи по забезпеченню підготовки Третього міжнародного конгресу українців» з 1 червня 1995 р. до складу Інституту передано (з Інституту мовознавства ім. О. Потебні НАН України) групу координації міжнародних українознавчих досліджень (5 осіб)⁶. У березні 1996 р. в Інституті ліквідовано сектор історії Київської Русі відділу Історії України середніх віків, а

⁶ *Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 1995 році* // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 2081. – Арк. 92.

в липні – історико-довідкових видань у зв'язку із звільненням зав. відділу з Інституту і переведенням до іншої організації⁷.

Указом Президента України від 11 серпня 1997 р. директор Інституту академік НАН України В. Смолій був призначений віцепрем'єр-міністром України з гуманітарних питань і відтоді виконував обов'язки керівника Інституту без оплати⁸. До кінця 1998 р. змін в структурі Інституту практично не відбувалось.

Отже, доба перебудови в інституціональній історії Інституту історії України припадає на останню декаду минулого століття. Щодо кількісних показників структурних підрозділів Інституту, то розбіжності на старті і фініші перебудови були незначними. Якщо у 1985 – 1989 рр. кількість підрозділів коливалась від 10 до 12, то у 1990 – 1991 рр. їх число варіювалось від 12 до 14, пік припадає на 1994 – 1995 рр. – 15 структурних одиниць.

Якісні зміни відбувались в ідеології структурування Інституту. Важливим чинником нової історичної політики в організаційній сфері були: пріоритет національного над класовим; криза марксизму; зміна мови науки. Принципові зрушення в інституціональній історії Інституту відбулися у 1991 – 1994 рр., коли радикально був змінений курс – на деідеологізацію науки та створення моделі національної науки.

Структура установи зазвичай зумовлюється стратегічними напрямками та цілями її розвитку й функціонування. На початку 1990-х рр. вже була сформульована як стратегічна мета створення нового інтелектуального продукту – синтетичної багатотомної «Історії українського народу». Реалізація її означала поглиблення спеціалізації та професійного рівня досліджень, відновлення статусу і значення знань теоретико-методологічного профілю, як-то історіософія, історіографія, джерелознавство, комплекс спеціальних історичних дисциплін, довідково-бібліографічний блок тощо.

На етапі оновлення національної науки в Україні, повернення академічної спадщини, відтворення концептуальних засад українського історієписання, справжнім проривом стала відмова від радянсько-класового принципу структурування підрозділів

⁷ *Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 1995 році* // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Арк. 89.

⁸ *Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 1997 році* // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Арк. 4.

Інституту (коли з 12 відділів 6 були орієнтовані на вивчення сучасності – історії XX ст.). Такий принцип організації роботи Інституту створював базис ідейної диспропорції у розподілі організаційних та інтелектуальних ресурсів установи. Однак, ця диспропорція на 1994 р. була ліквідована, з 15 підрозділів Інституту лише 4 були лінійно-хронологічно спрямовані (відділ Історії України середніх віків, відділ Історії України XIX – початку XX ст., відділ Історії України 20 – 30-х рр., відділ Сучасної історії України), решта орієнтовані на розробку історичних, теоретичних, прикладних проблем української історії.

У цілому, перевага лінійно-хронологічного чи предметно-структурного підходів щодо структурування академічної або освітньої установи відображає актуальну ситуацію в науці, а також стратегії та цілі наукової політики установи, галузі, держави.

5. Падіння «залізної завіси». Міжнародні комунікації

Історична наука в Україні як суб'єкт історіографічного процесу

Доба перебудови радикально змінила статус української історичної науки. Впродовж багатьох десятиліть вона сприймалася як природний сегмент радянської історичної науки. В ході перебудови у зв'язку із вивіщенням національного фактора в суспільному та культурно-громадському житті історична наука в Україні взяла курс на виокремлення із структур радянської історичної науки. Це означало поворот до національного в історії – оновлення проблематики досліджень, повернення до репресованої, забутої академічної спадщини, відкритість до співпраці з представниками історичної науки в українській діаспорі Європи та Північної Америки.

Традиційно міжнародні зв'язки та співпраця українських істориків обмежувалися колом колег-істориків з країн соціалістичної співдружності. Так, у 1992 р. був підписаний договір і план співробітництва на період 1992 – 1995 рр. між Інститутом історії України АН України та Інститутом Центральної і Східної Європи Чехословацької АН¹. У 1993 р. підписано Угоду про співробітництво Інституту історії України з Центром неоелліністичного дослідницького Фонду по темі «Українсько-грецькі зв'язки XVIII – XIX ст.»². Важливою подією в науковому житті Інституту стало укладання Угоди про наукове співробітництво між Інститутом історії України НАН України та Інститутом історії Польської Академії наук (16 вересня 1994 р. у Варшаві). Даною Угодою передбачалися різні форми співпраці – організація і проведення конференцій, обмін науковцями та літературою. В березні 1994 р. зроблено Заяву про наміри щодо співпраці між Інститутом історії України НАН України та Інститутом історії революції 1956 р. (Угорщина)³.

¹ *Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 1992 році* // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 1935. – Арк. 82.

² *Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 1993 році* // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 1975. – Арк. 39.

³ *Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 1994 році* // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 2027. – Арк. 102-103.

Перебудова радикально змінила простір і форми наукових комунікацій. Розширення наукових зв'язків відбувалось і в полі зарубіжної україністики. У цілому україністика як дисциплінарний напрям складалась з трьох сегментів: історична наука в Україні, діаспорна історіографія, зарубіжна україністика, представлена дослідниками неукраїнського походження. З огляду на незворотні зміни в радянському суспільстві, кризу марксизму, розпад СРСР, парад суверенітетів, дехто з західних советологів, політологів, істориків зацікавилися українською проблематикою. Радянська наука, як відомо, мала русоцентричний характер. Не випадково М. фон Гаген зазначав, що західні вчені, як вихованці «великоросійської школи історії», Україну в своїх дослідженнях практично ігнорували, а інформацію про неї отримували з праць діаспорних істориків⁴. Тому вихід українських істориків на сцену міжнародної науки руйнував цей усталений образ «єдиної і неділимої» науки.

Звісно, за кордоном вітчизняні історики виконували представницькі функції, презентуючи національну науку як самодостатній суб'єкт загального історіографічного процесу. З іншого боку, саме західна україністика спричинилася до презентації української історичної науки в англомовному середовищі. У 1995 р. на сторінках «*Slavic Review*» розгорнулась дискусія щодо наукової легітимності української історії⁵. Сутність дискусії полягала у пошуках відповіді на сакральне питання: Does Ukraine Have a History? чи має Україна історію у традиційно-звичному розумінні, з точки зору національно-державницької схеми історії розвинених країн Заходу. На сторінках цього видання західні україністи й вітчизняні історики вперше заговорили про неординарність української історії, що потребує принципово нових підходів щодо її інтерпретацій на противагу застарілим уявленням про її «відсталість», «уповільненість» чи «неісторичність».

⁴ Вронська Т. В. Зустріч з заступником директора Інституту ім. А. Гаррімана (США) // Укр. істор. журн. – 1992. – № 10/11. – С. 132.

⁵ Hagen von M. Does Ukraine Have a History? // *Slavic Review*. 54. № 3 (Fall 1995); Grabowicz G. Ukrainian Studies: Framing the Context? // *Ibid*; Kappeler A. Ukrainian History from a German Perspective // *Ibid*; Isaievych J. Ukrainian Studies – Exceptional or Merely Exemplary? // *Ibid*; Plokhly S. The History «Non-historical» Nation: Note on the Nature and Current Problems of Ukrainian Historiography // *Ibid*; Slezkine Y. Can We have Our Nation State and Eat it Too? // *Ibid*.

Падіння «залізної завіси» відкрило частині українських істориків вільний доступ до новітніх ідей, методів і здобутків міжнародної науки. На початках перебудови особливу роль відігравали контакти з діаспорними істориками, українознавчими центрами Німеччини, Канади, США. Саме історики в українській діаспорі зберігали традиції української історичної науки, репресованої в першій половині 30-х рр., й їх дослідження слугували містком між академічною традицією та досягненнями західної науки. Через діаспорну історіографію відбувався вплив сучасної історичної науки на професійну свідомість та дослідницькі практики вітчизняних істориків. Доступ до західних бібліотек, архівів та спілкування з колегами на конференціях, симпозіумах, конгресах, семінарах, безсумнівно, сприяли підвищенню рівня національної історичної науки. З іншого боку, перебування зарубіжних вчених в Україні, робота в центральних і галузевих архівах, сумісні проекти з українськими істориками впливали на рівень західної україністики, сприяли її інтелектуальному та організаційному оформленню. Найбільш активними й мобільними в налагодженні наукових зв'язків та співпраці з зарубіжними колегами виявилися науковці Інституту історії України. Саме він залишався центром академічної науки з потужним кадровим потенціалом та інтелектуальним ресурсом.

Доба перебудови згенерувала велике розмаїття форм контактів науковців Інституту в просторі західної науки, від пасивного сприйняття і знайомства із світом західних інтелектуалів до вироблення активних творчих форм співпраці, спільних творчих проектів.

Зустрічі з істориками, політологами, журналістами

Співпраця з зарубіжними колегами за радянських часів набула доволі розвинутих форм у вигляді діяльності двосторонніх та багатосторонніх комісій українських радянських істориків з коленими з країн соціалістичної співдружності. Ці контакти тривали і в добу незалежності України. Інститут історії мав договори про співпрацю із відповідними установами історичного профілю Словаччини, Польщі, Болгарії⁶. Науковці брали участь в

⁶ Віднянський С. В. Ювілейне засідання комісії СРСР та ЧССР // Укр. істор. журн. – 1990. – № 2; Віднянський С. В., Євсєнко Ф. В. Договір про наукове співробітництво між Інститутом історії АН УРСР та Історичним інститутом Словацької АН // Укр. істор. журн. – 1991. – № 4; Віднянський С. В. Співробітництво істориків України і Словаччини // Укр.

міжнародних конференціях, симпозіумах, конгресах історичних наук.

За доби перебудови приходять нова якість таких зв'язків, коли почалися налагоджуватись контакти з відомими українознавчими центрами Європи, Канади та США. Поширеною формою контактів стають зустрічі. знайомства, інтерв'ю, особисті контакти з західним інтелектуалами.

На початку перебудови зустрічі з колегами-істориками з країн Заходу відбувалися на рівні офіційних делегацій, груп. У червні 1988 р. в Інституті історії відбулась зустріч з американськими та канадськими вченими. Перед науковцями Інституту виступили директор Інституту українознавства Гарвардського університету, проф. О.Пріцік, голова департаменту славістики проф. Г.Грабович, проф. історії Е.Кінан, проф. Ратгерстского університету І.Фізер (США), зав. кафедрою Торонтського університету проф. П. Р. Магочі (Канада). Гості виявляли інтерес до публікацій Інституту, а також діяльності Археографічної комісії. В процесі спілкування була висловлена пропозиція щодо публікації розвідок та рецензій на сторінках українських, американських і канадських видань⁷.

У жовтні 1988 р. Інститут відвідали представники делегації англійських істориків, проф. Т. К. Баркер, президент Британського комітету по міжнародних конгресах з історичних наук, та проф. Ф. М. Л. Томпсон, президент Британського королівського історичного товариства. В ході зустрічі відбулась дискусія з українськими історикам (М. Коваль, С. Кульчицький, П. Сохань, Ю. Кондуфор та ін.) щодо проблем Другої світової війни, голоду в Україні 1933 р. Британські колеги цікавилися структурою українських архівів та можливостями роботи в них⁸.

Ознакою демократизації української науки, відкритості до нового стає практика запрошення до Інституту історії відомих істориків, дослідників-україністів. Так, були організовані зустрічі з

істор. журн. – 1998. – № 2; *Знаменська М. В., Терентьева Н. О.* Співробітництво українських та болгарських істориків [Інститут історії АН УРСР] // Укр. істор. журн. – 1987. – № 9; *Терентьева Н. О.* Розширення наукового співробітництва радянських і польських істориків [м. Київ] // Укр. істор. журн. – 1988. – № 9.

⁷ *Терентьева Н. О.* Наші гості – вчені США, Канади [Інститут історії АН УРСР] // Укр. істор. журн. – 1988. – № 10. – С. 155-156.

⁸ *Терентьева Н. О.* Історики Великобританії в Інституті історії АН УРСР // Укр. істор. журн. – 1989. – № 2. – С. 159.

представниками HURI та CIUS – проф. Р. Шпорлюком⁹, Б. Кравченком¹⁰, І.-П. Химкою¹¹, заступником директора Інституту ім. А. Гаррімана М. фон Гагеном¹². В Інституті відбулися зустрічі з німецькими вченими, зокрема Х. Д. Гайєром, відомим русистом, директором Інституту східноєвропейської історії та правознавства (Тюбінгенський університет)¹³, професором Лейпцігського університету Е. Кальбе¹⁴. В Інституті проводилися зустрічі з істориками, журналістами Польщі, Болгарії, Румунії, Угорщини та інших країн¹⁵.

Нова форма самопрезентації українських та зарубіжних істориків – інтерв'ю, дискусії: наприклад, інтерв'ю з директором Канадського Інституту українських студій Ф. Сисиним¹⁶. В листопаді 1989 р. в Інституті історії відбулася дискусія навколо доповіді канадського історика С. Величенка «Політичні та соціальні

⁹ *Єкельчик С. О.* Зустріч з американським професором Р. Шпорлюком // Укр. істор. журн. – 1990. – № 12.

¹⁰ *Озерова М. Б.* Професор Богдан Кравченко – гість Інституту історії України АН УРСР // Укр. істор. журн. – 1991. – № 6.

¹¹ *Єкельчик С. О.* Зустріч з канадським істориком Джоном-Павлом Химкою [Інститут історії України АН України] // Укр. істор. журн. – 1991. – № 12.

¹² *Вронська Т. В.* Зустріч з заступником директора Інституту ім. А. Гаррімана (США) // Укр. істор. журн. – 1992. – № 10/11.

¹³ *Терентьєва Н. О.* Професор Х. Д. Гайєр в гостях у істориків УРСР [м. Київ] // Укр. істор. журн. – 1990. – № 7.

¹⁴ *Асатуров С. К.* Професор Е. Кальбе в Інституті історії АН УРСР // Укр. істор. журн. – 1990. – № 7.

¹⁵ *Шевченко О. В.* Діалог українських і болгарських істориків // Укр. істор. журн. – 1988. – № 10; *Терентьєва Н. О.* Розширення наукового співробітництва радянських і польських істориків [м. Київ] // Укр. істор. журн. – 1988. – № 9; *Знаменська М. В., Терентьєва Н. О.* Співробітництво українських і болгарських істориків [Інститут історії АН УРСР] // Укр. істор. журн. – 1987. – № 9; *Знаменська М. В., Шевченко Н. О.* Зустріч в Інституті історії України АН УРСР з болгарським ученим, професором Г. Бояджиєвим [1990 р.] // Укр. істор. журн. – 1991. – № 3; *Тараненко М. С.* Зустріч в Інституті історії АН УРСР з румунським журналістом [м. Київ, 1987 р.] // Укр. істор. журн. – 1988. – № 1; *Його ж.* Зустріч в Інституті історії АН УРСР з вченим із Чехословаччини // Укр. істор. журн. – 1988. – № 10; *Федьков О. М.* Угорський вчений у відділі історії України XIX – початку XX століть [м. Київ. 1991 р.] // Укр. істор. журн. – 1992. – № 1; *Терентьєва Н. О.* Польські вчені в Києві [Інститут історії АН УРСР] // Укр. істор. журн. – 1992. – № 10/11.

¹⁶ *Інтерв'ю директора Канадського інституту українських студій д-ра Ф. Сисина* // Укр. істор. журн. – 1992. – № 12.

ідеї на Україні у 1550 – 1648 рр.», в якій взяли участь співробітники відділу історії феодалізму О. Гуржій, О. Майборода, В. Смолій та Ф. Шевченко¹⁷.

Як бачимо, впродовж 1991 – 1992 рр. відбувався справжній бум інтересу до української історичної науки, українських істориків та Інституту історії як центру інтелектуального життя незалежної України не лише з боку представників західної україністики та діаспорної історіографії, а й з боку істориків та філологів, культурологів країн Заходу і Сходу.

В листопаді 1991 р. Інститут історії України відвідали викладачі історичного факультету Пекінського університету Бао Ляндзюнь та Цао Чаохун, які розповіли, що вивчення історії колишнього СРСР в Китаї обмежувалось історією Росії, нині ж виявляється інтерес до суверенної України та співпраці з українськими істориками. Гості говорили про створення кафедри української мови та культури при Інституті іноземних мов Пекінського університету, а також центру українознавства в одній з провінцій КНР. У 1994 р. в Інституті знов перебувала чисельна делегація істориків з Китаю з метою обміну досвідом, знайомства з роботою окремих відділів та наукової бібліотеки Інституту

В грудні 1991 р. в Інституті відбулась зустріч з представницею Національного центру досліджень Франції Б. Годельє, з якою обговорювалися можливості співробітництва між українськими та французькими вченими. Вона зазначила, що Національний центр досліджень Франції має контакти з 44 країнами світу й зацікавлений у встановленні зв'язків з суверенною Україною.

У січні 1992 р. у відділі міжнародних зв'язків України відбулась зустріч та обмін інформацією з Р. Ньюбоуером, співробітником Інституту слов'янських мов при Гронінгенському університеті (Нідерланди), який наголошував, що історія та культура України викликають інтерес в його країні, що створює ґрунт для співпраці з українськими науковцями¹⁸.

З огляду на постійне розширення мапи наукових контактів перед науковцями Інституту виступали зарубіжні політологи, громадські діячі, журналісти, редактори поважних видань.

¹⁷ Гуржій О. І. Дискусія з канадським вченим [м. Київ, 1988 р.] // Укр. істор. журн. – 1989. – № 5.

¹⁸ Михайлик В. Р., Терентьева Н. О. Зустрічі в Інституті історії України АН України з зарубіжними вченими [м. Київ] // Укр. істор. журн. – 1992. – № 5. – С. 157-159.

Редакцією «Українського історичного журналу» були організовані зустрічі з головою крайового виконавчого комітету Товариства об'єднаних українських канадців П. Кравчуком, головним редактором газети «Уорд в'ю» (Шрі Ланка) Д. Пірісом, головою комісії при конгресі США по вивченню голоду на Україні в 30-ті рр. Д. Мейсом, німецьким політологом Р. Сольчаником¹⁹. Критичну спрямованість мав виступ Д. Мейса в Інституті історії (січень 1990 р.) Він розкритикував колективну статтю науковців Інституту «Діалог з історією» в журналі «Комуніст України» (№ 11, 1989) та діяльність «Українського історичного журналу». В дискусії взяли участь Ю. Гамрецький і С. Кульчицький, обговорюючи питання щодо природи Центральної Ради та масштабів жертв голоду в Україні 1933 р.²⁰

У травні 1994 р. Інститут історії України відвідали заст. Генерального прокурора Польщі Стефан Сніжко та Генеральний консул Польщі в Києві Томаш Леонюк з приводу розслідування т. зв. Катинського сліду в Україні. Восени Інститут приймав президента Фонду допомоги полякам на Сході, наукового секретаря Східної літньої школи у Варшавському університеті Яна Маліцкі. У бесіді взяли участь керівництво Інституту та історики-полоністи.

В березні 1994 р. у зв'язку із вшануванням на вченій раді Інституту пам'яті угорського революціонера XIX ст. Лайоша Кошута, відбулась також зустріч з Повноважним Послом Угорської республіки І. Варгою. В червні 1994 р. Інститут відвідав посол Німеччини в Україні Александер Арно з нагоди презентації підготовленої науковцями Інституту книги «Німці в Україні» (К., 1994). У грудні 1994 р. в Інституті відбулась зустріч з урядовою

¹⁹ Кузнецов В. І. Зустріч у редакції «Українського історичного журналу» з головою крайового виконавчого комітету Товариства об'єднаних українських канадців П. І. Кравчуком [м. Київ] // Укр. істор. журн. – 1990. – № 3; Його ж. Зустріч в Інституті історії АН УРСР з головним редактором газети «Уорд в'ю» (Шрі Ланка) Д. Пірісом // Укр. істор. журн. – 1990. – № 4; Його ж. Зустріч в Інституті історії АН УРСР з головою комісії при конгресі США по вивченню голоду на Україні в 30-ті рр. Д. Мейсом [м. Київ] // Укр. істор. журн. – 1990. – № 7; Озерова М. Б. Зустріч у редакції з політологом з Німеччини д-ром Романом Сольчаником [1990 р.] // Укр. істор. журн. – 1991. – № 2.

²⁰ Кузнецов В. І. Зустріч в Інституті історії АН УРСР з головою комісії при конгресі США по вивченню голоду на Україні в 30-ті рр. Д. Мейсом [м. Київ] // Укр. істор. журн. – 1990. – № 7. – С. 157-158.

делегациєю грецької діаспори на чолі з заст. міністра іноземних справ Греції Г. П. Ніотісом, на якій ішлося про готовність грецької сторони до співпраці, започаткування сумісних програм та можливість стажування українських науковців у грецьких наукових закладах. Протягом року організовані були зустрічі з представником центру неурядових організацій Греції, Головою всегрецького центру екологічних досліджень, а також з представником Фонду грецької культури в Україні та головою Всегрецької федерації асоціації Понтіка. У відділі «Кабінет українсько-грецьких відносин України» відбулась зустріч з професором Гронінгенського університету (Нідерланди) О. Фрізом, на якій обговорювалось укладання спільних програм з новогрецько-візантійської тематики²¹.

У 1995 р. згідно з Угодою про пряме наукове співробітництво з Інститутом історії ПАН (16 вересня 1994 р.) в Інституті історії України НАН України відбулась зустріч з директором Інституту історії ПАН док. габ. Станіславом Биліною та заст. директора цього Інституту док. Ромуальдом Войною. В листопаді 1995 р. згідно з Угодою про пряме наукове співробітництво з Інститутом суспільних наук Словацької академії наук (укладена у листопаді 1993 р.) Інститут історії України НАН України приймав словацьких учених М. Гайдоша та С. Конечни, які працювали в архівах Києва. Відповідно до цієї Угоди в Словаччині у науковому відрядженні перебував зав. відділом історії міжнародних зв'язків України С. Віднянський та м. н. с. відділу І. Євсеєнко. С. Віднянським були підготовлені проекти угод про співпрацю між Інститутом історії України НАН України та Інститутом історії суспільних наук САН (м. Кошице) та Інститутом історії САН (м. Братислава).

У 1996 р. відбулися зустрічі в Інституті історії України з директором Інституту історії Сербської Академії наук і мистецтв проф. Славенко Терзичем, у лютому – з Президентом Австрійської Академії наук проф. Вернером Вельцігом.

У 1997 р. згідно з Договором про співробітництво між НАН України і ПАН на стажуванні в Інституті історії України знаходився співробітник Варшавського Інституту історії д-р В. Меджецький. У липні Інститут відвідала представницька делегація Президії Польської Академії наук, до складу якої входили віце-президент

²¹ *Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 1994 році* // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 2027. – Арк. 109-110.

ПАН, академік М. Моссаковський, секретар відділення суспільних наук ПАН академік Я. Тазбир, начальник міжнародного департаменту ПАН Я. Корнацький та ін.²²

У 1998 р. відбулася зустріч дирекції Інституту з директором Інституту Т. Масарика ЧАН. На стажуванні в Інституті історії України перебувала дослідниця з Італії М. Сарторато²³.

Отже рівень міжнародних контактів Інституту історії України на старті і в ході перебудови був активним й різноманітним за формами й динамікою. Підтримувались традиційні контакти, зокрема з Росією, між академічними установами, неурядовими інституціями, регулярними були відрядження й участь науковців Інституту історії України в конференціях, конгресах, різних наукових заходах разом з російськими колегами, продовжувалась також робота в архівах і бібліотеках Москви, Петербурга та інших центрах. Налагоджувалися й нові зв'язки із самим різним рівнем представництва, від Повноважних послів, Президентів національних академій наук до урядових і громадських організацій, журналістів, політиків, провідних вчених. Усе це розмаїття засвідчувало великий інтерес до суверенної України, її культури й стану історичних досліджень.

Конференції: мапа контактів

За часів перебудови географія наукових контактів вчених Інституту історії суттєво розширюється. Науковці Інституту беруть активну участь в міжнародних конференціях, симпозіумах, конгресах, наукових семінарах. На XVIII і XIX Міжнародних Конгресах істориків вперше українська історична наука постала окремішньою від радянських і пострадянських структур, представлена вітчизняними і діаспорними істориками. Вперше на Конгресах зазвучала й українська тематика²⁴. На початку 90-х українська проблематика починає виокремлюватись з комплексу славістичних і русоцентричних, радянськомовних студій, що підтверджують такі міжнародні великі проекти, як «Всесвітній форум українців» (Київ,

²² *Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 1997 році* // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Арк. 78.

²³ *Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 1998 році* // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Арк. 87.

²⁴ *Ісаєвич Я. Д.* XIX Міжнародний конгрес істориків // Укр. істор. журн. – 2001. – № 1. – С. 159-160.

1992). «Всесвітній конгрес понтійських греків» (Салоніки, Греція, 1992), «Переміщені внаслідок війни культурні цінності – культурна спадщина Другої світової війни: документація та дослідження втрат» (Бремен, Німеччина, 1994), конференція Американської асоціації розвитку слов'язнознавчих студій (Філадельфія, США, 1994), в яких беруть участь вітчизняні історики.

Завдяки такій активності на мапі наукових контактів Інституту історії поряд з традиційними центрами співпраці, як Болгарія, Чехія, Словаччина, Польща, НДР з'являються нові. В Північній Америці – Торонто, Едмонтон (Канада), Кембридж, Нью-Йорк (США), в Європі – Піза²⁵ (Італія), Андерматт (Швейцарія)²⁶, Мюнхен, Кельн, Франфуркт-на-Майні, Мюнстер (ФРН), Салоніки, Афіни (Греція), Париж (Франція), Єрусалим (Ізраїль), Сідней (Австралія).

У 1995 р. на запрошення Кельнського університету С. Кульчицький та В. Марочко взяли участь в роботі конференції «Російсько-українські протиріччя в радянський час» (Кельн, червень 1995). Учасниками IX Міжнародного конгресу з Просвітництва стали акад. В. Смолій, к.і.н. В. Ричка (Мюнстер, Німеччина, липень 1995). С. Віднянський зробив доповідь на XII Міжнародному з'їзді славістів (Краків, Польща, серпень 1998). В. Даниленко та В. Марочко взяли участь у Міжнародному симпозіумі «А. С. Макаренко в пострадянську добу» (Франфуркт-на-Майні, ФРН, 1998), С. Кульчицький та Г. Касьянов стали учасниками Міжнародної конференції «Історіографія Польщі та України після перелому 1989 р.» (Казімеж Дольни, Польща, грудень 1998). Участь у міжнародному семінарі редакторів гуманітарних часописів Європи взяли С. Кульчицький та О. Реєнт (Бельгія, 1998). Г. Касьянов брав участь в роботі конференції «Європа після 1945 року» в Сіднейському університеті (Австралія, липень 1999). В. Верстюк виступав на конференції «80-річчя Української революції: Гетьманат» (Нью-Йорк, США, 1999)²⁷.

²⁵ Варварцев М. М. Міжнародний семінар у Пізі «Мадзінізм у світі» [1996 р.] // Укр. істор. журн. – 1997. – № 3.

²⁶ Чухліб Т. В. Міжнародний колоквиум, присвячений 200-річчю переходу О. В. Суворова через Альпи [м. Андерматт, (Швейцарія, 1999)] // Укр. істор. журн. – 2000. – № 3.

²⁷ Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 1999 році // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Арк. 84.

На мапі наукових зв'язків Інституту можна зустріти й Єрусалим (Ізраїль)²⁸. Конгрес «Єрусалим у слов'янських культурах та релігійних традиціях», організований департаментом російських та слов'янських студій Єрусалимського університету в грудні 1996 р. в рамках 3000-літнього ювілею історичної столиці єврейського народу, став помітною подією у науковому житті всього міжнародного славистичного співтовариства. На Конгресі чи не вперше українська мова була визнана робочою мовою разом з англійською та російською. Тут й відбувся перший науковий діалог між українськими та ізраїльськими науковцями²⁹.

У 90-ті рр. нової якості набувають контакти з Російською АН (не за принципом центр – периферія, а на партнерських засадах). В Москві утворюються центри культури та громадських зв'язків України³⁰. До 5-річчя Українського клубу в Москві була організована конференція «Українська діаспора Росії» (Москва, 2000)³¹.

Отже, мапа наукових контактів Інституту історії часів перебудови не лише демонструє стрімке її географічне розширення, а й зміну векторів комунікацій зі Сходу на Захід.

Особисті запрошення, стажування, літні школи

У 1990-ті рр. серед організаційних новацій популярними стають особисті контакти. Директор Канадського інституту українських студій проф. Богдан Кравченко зауважував, що їх установа не укладає договорів з великими колективами, натомість перевага надається індивідуальним контрактам з дослідниками, праці яких викликають інтерес Інституту³². У 1992 р. ряд науковців Інституту історії України побували в наукових центрах за

²⁸ Димерська-Цигельман Л., Левін В. Осередок історичної науки в Єрусалимі // Укр. істор. журн. – 1993. – № 1; Ричка В. М. Міжнародний науковий конгрес «Єрусалим у слов'янських культурах та релігійних традиціях» [м. Єрусалим, 1996] // Укр. істор. журн. – 1997. – № 2.

²⁹ Ричка В. М. Міжнародний науковий конгрес «Єрусалим у слов'янських культурах та релігійних традиціях» [м. Єрусалим, 1996] // Укр. істор. журн. – 1997. – № 2. – С. 153-154.

³⁰ Ідзьо В. С. Український історичний клуб Москви // Укр. істор. журн. – 2000. – № 5.

³¹ IV Міжнародна конференція «Українська діаспора Росії», присвячена 5-річчю Українського історичного клубу в Москві (1995 – 2000) // Укр. істор. журн. – 2000. – № 5.

³² Див.: Озерова М. Б. Професор Богдан Кравченко – гість Інституту історії України АН УРСР // Укр. істор. журн. – 1991. – № 6. – С. 154.

персональними запрошеннями та по стипендіях, що характеризує зростаючий авторитет Інституту у міжнародному науковому середовищі. Стажування у Віденському університеті та Австрійському інституті міжнародних відносин проходив науковий співробітник Інституту О. Ладивір. На запрошення Товариства січевої молоді ім. М. Леховського в США працювала О. Хомчук.

Новою формою міжнародних контактів являлися поїздки науковців Інституту історії України по стипендіях, що надавалися зарубіжними центрами. У 1992 р. на стипендію Варшавського університету слухачами в Східній літній школі при Варшавському університеті були В. Репринцев та В. Щербак. В бібліотеках і архівах зарубіжних країн працювали О. Русіна (Польща), М. Держалюк (Угорщина). За 1992 р. 13 співробітників Інституту виїжджали в закордонні відрядження в Австрію, Великобританію, Канаду, Швецію, США, Грецію, Чехословаччину, Польщу та Угорщину. Найактивніші контакти були з Польщею³³.

У 1994 р. на стажуванні по стипендіях зарубіжних центрів знаходився в Гарвардському університеті (США), а згодом в Варшавському університеті (стипендія фонду Петра Яцика) П. Сас. У Варшавському університеті (стипендія фонду ім. Стефана Баторія) на стажуванні перебував В. Ричка, а Т. Єременко – в Інституті історії ПАН. В Чехії і Франції при сприянні фонду Сороса проходив стажування С. Єкельчик. В Східній літній школі у Варшавському університеті взяли участь О. Рубльов та І. Євсеєнко. На кафедрі неоеоліністики університету в Салоніках (Греція) була М. Аражіоні³⁴.

З середини 1990-х рр. набуває популярності така форма міжнародних контактів, як обмін науковцями, стажування зарубіжних колег в Інституті історії України та співробітників Інституту в зарубіжних установах і центрах. У 1994 р. стажування на базі Інституту історії України пройшли колеги з Угорщини, Словаччини, Румунії, Китаю. Науковцям з Китаю, активістам товариства «Китай – Україна», були надані консультації при підготовці короткого нарису з історії України. В архівах та університетських бібліотеках Угорщини, Словаччини, Польщі,

³³ *Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 1992 році* // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 1935. – Арк. 83-84.

³⁴ *Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 1994 році* // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 2027. – Арк. 105-106.

Німеччині працювали співробітники Інституту історії М. Держалюк, С. Віднянський, І. Лісевич, В. Марочко.

Той факт, що науковці Інституту історії України отримували персональні запрошення, засвідчував інтерес до Інституту, української історичної науки в міжнародному науковому середовищі. У 1994 р. М. Котляр прочитав курс лекцій з давньоруської історії в університеті м. Венеція, Г. Касьянов – у університетах Хельсінки, Тампере (Фінляндія), Д. Нізова – в університеті Ель-Пассо (США). О. Хомчук на запрошення Вільної Української Академії наук прочитала перед українською діаспорою цикл лекцій з актуальних питань внутрішньої та зовнішньої політики України. За персональним запрошенням у Гронінгенському університеті (Нідерланди) перебувала Н. Терентьєва³⁵. Г. Касьянов був призначений представником Канадського інституту українських студій Альбертського університету (Канада) в Україні. С. Віднянський був обраний членом Міжнародної асоціації вчених ім. Т. Г. Масарика, членом наукової колегії міжнародного журналу «Росси́ка. Научные исследования по руссисти́ке, украинисти́ке и бялорусинисти́ке» (Прага)³⁶.

У 1995 р. М. Котляр був у науковому відрядженні до Швеції, у Стокгольмському університеті читав лекції, працював в документами в історичному музеї. У 1996 р. він перебував в Італії, де прочитав спецкурси в університеті Венеції. О. Толочко був на стажуванні за 6-місячною програмою у Гарвардському університеті (м. Кембридж, США), Ф. Шабульдо у травні-червні 1995 р. знаходився на стажуванні у Любліні (Польща). М. Плющ читав лекції для студентів Кошицького університету (Пряшів, Словаччина, квітень 1995).

По лінії науково-інформаційного обміну в рамках програми «Партнерство задля миру» П. Овчаренко у лютому 1995 р. був у відрядженні на запрошення штаб-квартири НАТО (Брюссель, Бельгія). Науковці Інституту протягом 1995 р. перебували в у науковому відрядженні в США (Г. Касьянов), Канаді, м. Вінніпег (А. Селецька). У Нью-Йоркській публічній бібліотеці та Українському музеї-архіві в Клівленді (США) працював, Д. Яневський, а в Інституті А. Гаррімана Колумбійського університету (Нью-Йорк, США) та Федеральному Інституті по

³⁵ *Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 1994 році* // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 2027. – Арк. 102-104.

³⁶ Там само. – Арк. 108.

вивченню Східної Європи (Кельн, ФРН) перебував О. Гарань. За стипендією Каси ім. Йозефа Мянзовського (фонд Стефана Баторія) на науковому стажуванні перебували Ю. Савчук та В. Станіславський. За стипендією Польського комітету у справах ЮНЕСКО на стажуванні у Польщі були В. Репринцев, О. Антипова³⁷.

У 1995, 1996 рр. стажування в Польщі в Інституті історії ПАН проходила Т. Єременко, у грудні 1996 р. – І. Лісевич. В. Верстюк провів семінар зі слухачами подипломної школи гуманітарних наук у Варшавському університеті. Г. Касьянов мав наукові відрядження у США та Англію у 1996 р., Ю. Смольников перебував на стажуванні у Гарвардському університеті (Кембридж, США).

З другої половини 1990-х рр., коли на перший план у міжнародних комунікаціях вийшли проблеми фінансового забезпечення, пошуки спонсорів, здобуття грантів, інтенсивність контактів, зустрічей, обмінів та відряджень знижується, проте зв'язки не припиняються. Інститут історії України доклав значних зусиль, вишукуючи позабюджетні кошти для відновлення та налагодження сталих контактів з колегами з Болгарії, Греції, Угорщини, Польщі, Румунії, країн Балтії, Росії, Білорусі тощо. На мапі контактів навіть з'являються нові країни, як Фінляндія, Австралія. У 1997 р. до Фінляндії виїжджав Г. Касьянов, виступав з лекціями перед студентами.

У 1997 р. 10 співробітників Інституту скористалися за фінансової підтримки міжнародних наукових фондів для роботи в архівах та бібліотеках. У 1997 р. в рамках програми наукових стипендій НАТО в Греції перебувала Н. Терентьєва³⁸. У 1998 р. науковці Інституту І. Лісевич, Т. Єременко, В. Горобець, А. Гурбик за сприянням Фонду Стефана Баторія (каса ім. Й. Мянзовського), Фондушу Братів Снядецьких, Фондушу допомоги незалежній польській літературі і науці, міжакадемічного еквівалентного обміну науковцями відвідали Польщу, працювали в Греції, Румунії, Словаччині. У науковому відрядженні в Москві і Санкт-Петербурзі

³⁷ *Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 1995 році* // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 2081. – Арк. 82-84.

³⁸ *Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 1997 році* // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Арк. 77-78.

перебували М. Котляр, В. Горобець, В. Станіславський, Т. Чухліб³⁹. Упродовж 1998 р. Г. Касьянов виїздив у наукові відрядження до Чехії, Бельгії, Фінляндії. У 1999 р. він перебував на стажуванні в університеті Монаша (Мельбурн, Австралія), а також виїздив у наукові відрядження до Єльського університету (Нью-Гейвен, США), Сіднейського університету (Австралія). Впродовж 1999 р. О. Русіна, Ю. Савчук, В. Перкун відвідали з дослідницькою метою Польщу. М. Котляр, С. Кульцицький, В. Горбик, В. Ричка, Б. Черкас працювали у архівах і бібліотеках Москви⁴⁰.

Важливою формою міжнародних комунікацій являлись літні школи. В 90-ті рр. запроваджувались практики персональних запрошень для участі у літніх школах та підготовки молодих науковців за мовними програмами. Так, науковці Інституту історії взяли участь в роботі Першої літньої школи в Варшаві у 1992 р. та в наступні роки⁴¹.

В липні 1992 р. у Варшаві працювала Східна літня школа, організована Центром по вивченню (Студіум) національних проблем Східної Європи Варшавського університету. В роботі школи взяли участь 30 учасників з країн Центрально-Східної Європи, в т. ч. з України. В рамках Школи учасники прослухали курс лекцій провідних польських та зарубіжних фахівців, при тому домінувало висвітлення проблем українсько-польських стосунків⁴².

В липні 1998 р. у Варшаві розпочала роботу VII Східна літня школа. Її учасниками були 30 слухачів з країн Центрально-Східної Європи, в тому числі з України. Представлений був й Інститут історії України (А. Гурбик). Виїзні сесії Школи пройшли у Вільнюсі і Торуні. Певний інтерес становить історичний блок, зокрема доповіді професора університету Сорбонни (Париж, Франція) Даніеля Бовуа та професора Оксфордського університету (Великобританія) Нормана Дейвіса та багато ін. Починаючи з

³⁹ *Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 1998 році* // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Арк. 86.

⁴⁰ *Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 1999 році* // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Арк. 83-84.

⁴¹ *Стронський Г. І.* Східна літня школа в Варшаві [м. Варшава, 1992] // Укр. істор. журн. – 1993. – № 1; *Гурбик А. О.* VI Східна літня школа 1998 р у Варшаві // Укр. істор. журн. – 1998. – № 6.

⁴² *Стронський Г. І.* Східна літня школа в Варшаві [м. Варшава, 1992] // Укр. істор. журн. – 1993. – № 1. – С. 164.

1992 р., Східна літня школа Варшавського університету відіграє важливу роль в географії європейської науки, у встановленні наукових зв'язків між країнами та науковими центрами, в тому числі між Україною й Польщею⁴³.

Науковці Інституту історії стали учасниками програм з вивчення грецької мови, історії та культури Греції (Салоніки та Афіни)⁴⁴. Так, в липні-серпні 1990 р. у м. Салоніки (Греція) відбулася XVIII Міжнародна літня школа по вивченню грецької мови, історії та культури, в якій вперше за 18 років її існування взяв участь представник Інституту історії АН УРСР (Н. Терентьева). Були встановлені зв'язки між Інститутом балканських досліджень та Інститутом історії АН УРСР. Адже традиції культурних, економічних і політичних зв'язків між Україною та Грецією сягають глибини віків, їх вивчення становить великий науковий інтерес. Школа була організована Інститутом балканських досліджень м. Салоніки для фахівців різного профілю: філологів, археологів, істориків, мистецтвознавців тощо. 147 осіб з більш ніж 30 країн світу (Австрія, Бельгія, Болгарія, Німеччина, Великобританія, Італія, Іспанія, Португалія, США, СРСР, Франція, Чехословаччина, Югославія та ін.) взяли участь у роботі Міжнародної школи. Програма навчання в школі включала інтенсивний курс грецької мови з обов'язковим складанням іспиту, а також три факультативних курси з історії та культури Греції⁴⁵.

У червні 1995 р. в Афінах розпочала роботу шеститижнева літня програма вивчення грецької мови, організована відділом міжнародних зв'язків Афінського університету в якій взяли участь 150 слухачів з 25 країн світу, в тому числі з України. Учасникам програми був запропонований інтенсивний курс грецької мови, котрий складався з двох ступенів в залежності від рівня знань. Учасники програми задля удосконалення знань з грецької культури та історії прослухали численні лекції в музеях Афін та містах Центральної і Північної Греції: Олімпії, Дельфів, Мікен,

⁴³ Гурбик А. О. VI Східна літня школа 1998 р. у Варшаві // Укр. істор. журн. – 1998. – № 6. – С. 154-155.

⁴⁴ Терентьева Н. О. XVIII Міжнародна літня школа по вивченню грецької мови, історії та культури [м. Салоніки (Греція), 1990 р.] // Укр. істор. журн. – 1991. – № 1; Козіна Н. І. Літня програма по вивченню грецької мови в Афінах [1995 р.] // Укр. істор. журн. – 1996. – № 2.

⁴⁵ Терентьева Н. О. XVIII Міжнародна літня школа по вивченню грецької мови, історії та культури [м. Салоніки (Греція), 1990 р.] // Укр. істор. журн. – 1991. – № 1. – С. 157-158.

Коринфу тощо. У цілому, літня програма Афінського університету зробила вагомий внесок в розвиток світової науки й культури, вона стала також важливим фактором зміцнення наукових зв'язків між Україною та Грецією⁴⁶.

Таким чином, на відміну від радянських часів з властивими їм практиками директивної рознарядки та унормування обов'язків і форм праці істориків з урахуванням їх політичної лояльності й ідеологічної витриманості, в умовах демократизації наукового життя, зміни стандартів науковості. персональні запрошення на стажування, літні школи, мовні програми, закордонні відрядження, стають нормою наукового спілкування, своєрідним, засобом підвищення професійної культури вченого історика.

Створення міжнародних проектів

З середини – другої половини 90-х рр. спостерігається поворот від пасивних до активних форм співпраці українських і зарубіжних істориків. До активних форм наукових контактів можна зарахувати такі сумісні проекти, як організація й проведення конференцій, різних форумів з української проблематики, публікації та рецензування праць українських і західних істориків відповідно на своїх видавничих ресурсах. До активних, творчих форм комунікацій науковців Інституту історії на даному етапі слід віднести участь в організації заходів щодо ювілейних дат в політичній та інтелектуальній історії України, зв'язки з науковими та громадськими організаціями українців та української діаспори.

Науковці Інституту історії брали участь в організації роботи урядових структур і громадських організацій України з закордонними осередками української культури, наприклад, з Товариством об'єднаних українців Канади⁴⁷. Українські історики побували і в штаб-квартирі НАТО⁴⁸.

Практика проведення представницьких міжнародних форумів в Україні як, наприклад, міжнародний симпозіум хунгарологів в Ужгороді (1989) доводила факт входження української історичної науки до міжнародного наукового

⁴⁶ Козіна Н. І. Літня програма по вивченню грецької мови в Афінах [1995 р.] // Укр. істор. журн. – 1996. – № 2. – С. 158.

⁴⁷ Тронько П. Т. Взаємозв'язки урядових структур і громадських організацій України з товариством об'єднаних українців Канади // Укр. істор. журн. – 1999. – № 3.

⁴⁸ Хмарський В. М. Українські історики в штаб-квартирі НАТО // Укр. істор. журн. – 1999. – № 1.

простору⁴⁹. Співробітники Інституту стають активними учасниками в організації роботи авторитетних міжнародних українських форумів, зокрема Конгресу українців. Відповідно до розпорядження Президії НАН України за № 973 від 7 червня 1995 р. до Інституту історії України була переведена Група координації міжнародних українознавчих досліджень з метою забезпечення оптимальних умов діяльності Міжнародного комітету Третього Міжнародного конгресу українців (проведення якого планувалось на серпень 1996 р. в Харкові). Члени групи працювали над програмою Конгресу та вирішенням організаційних питань.

З середини 1990-х помітною стає тенденція організації міжнародних конференцій, на яких українська тематика є ключовою, або одною з ключових. Низка конференцій була проведена спільно з відомими українознавчими центрами США і Канади: наукова конференція «Михайло Грушевський в історії України» (Торонто, Канада, 1991)⁵⁰, Міжнародна конференція «Михайло Грушевський – історик, суспільно-політичний діяч, державотворець» (Нью-Йорк, США, 1996)⁵¹, Міжнародна наукова конференція «Народи, нації, ідентичності, російсько-українські зв'язки у пізній новий час» (Нью-Йорк, США, 1994).

Активна сумісна робота по організації конференцій велась науковцями Інституту з істориками Польщі: «Польща – Україна: історична спадщина та суспільна свідомість» (Кам'янець-Подільський, 1992), «Польська історіографія історії України та українська історіографія історії Польщі: стан та перспективи розвитку» (Перемишль, Польща, 1992), «Акція 'Вісла' на тлі польсько-українських стосунків у XX столітті» (Щецин, Польща, 1992), Міжнародна наукова конференція «Місто і народна культура в житті Литви, Білорусі, України і Польщі» (Краків, Польща, 1994), конференція «Програми 'Схід-Захід' фонду 'Відродження' (Україна) та фонду Стефана Баторія (Республіка Польща)» (Варшава, Польща, 1994). Інститут історії України виступив співорганізатором разом із товариством «Карта» (Польща) міжнародної конференції

⁴⁹ *Клинченко Т. В.* Міжнародний симпозіум хунгарологів [м. Ужгород] // Укр. істор. журн. – 1989. – № 9.

⁵⁰ *Злупко Т. С.* Ювілейна наукова конференція в Торонто «Михайло Грушевський в історії України» [м. Торонто, 1991 р.] // Укр. істор. журн. – 1992. – № 3.

⁵¹ *Винар Л.* Міжнародна конференція у Нью-Йорку «Михайло Грушевський – історик, суспільно-політичний діяч, державотворець» [1996] // Укр. істор. журн. – 1997. – № 2.

«Поляки і українці в 1918 – 1948 рр. Складні питання» (Підкова Лесна, Польща, 1994) а з Інститутом історії ПАН – Міжнародної конференції, присвяченої 400-річчю Брестської унії (Київ, вересень-жовтень 1996), а також міжнародної конференції «Польща, Україна, Німеччина, 7 років після падіння залізної завіси» (Варшава, 1997)⁵².

Одним з напрямів в організаційній діяльності Інституту історії України являлись спільні проекти з науковцями Греції, як-то: Міжнародна конференція «Україна – Греція: історія і сучасність» (Київ, 1993). «Друга міжнародна наукова конференція «Україна – Греція: історія та сучасність» (Київ, 1995)⁵³. Інститутом історії України спільно з фондом грецької культури (Афіни, Греція) проведена Друга Міжнародна наукова конференція «Україна – Греція: історія і сучасність» (Київ, 1995). У 1996 р. згідно з Договором між Інститутом історії України та Центром неоелліністичних досліджень (Договір і план співробітництва від 22 жовтня 1993 р.) була організована міжнародна науково-практична конференція «Україна – Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва» (Маріуполь, 1996) за участю та фінансової підтримки Федерації грецьких спілок України, Міністерства освіти та релігії Греції, Салонікського університету Аристотеля (Греція) та фонду грецької культури (Греція), Посольства Греції в Україні⁵⁴. У 1998 р. в Києві Інститут історії України разом з Центром неоелліністичних досліджень Національної фундації досліджень (Афіни), Посольством Греції в Україні, Товариством дружби «Україна – Греція» організували V Міжнародну науково-практичну конференцію «Україна – Греція та книжкова спадщина греків України»⁵⁵.

Науковці Інституту історії України брала активну участь в організації і проведенні семінарів, конференцій, симпозіумів з

⁵² Гурбик А. О. Міжнародна конференція у Варшаві «Польща, Україна, Німеччина, 7 років після падіння залізної завіси» // Укр. істор. журн. – 1997. – № 4.

⁵³ Терентьєва Н. О. Друга міжнародна конференція «Україна – Греція: історія та сучасність» [м. Київ, 1995 р.] // Укр. істор. журн. – 1996. – № 1.

⁵⁴ Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 1996 році // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Арк. 81.

⁵⁵ Тищенко Г. В. V Міжнародна науково-практична конференція «Україна – Греція: архівна і книжкова спадщина греків в Україні» [м. Київ, 1998] // Укр. істор. журн. – 1999. – № 4.

актуальної суспільно-політичної тематики. Спільно з фондом Фрідріха Еберта (ФРН) Інститут взяв участь в організації науково-практичного семінару «Досвід України в галузі прав національних меншин» (Ужгород, 1994)⁵⁶, згодом: українсько-словацького науково-практичного семінару «З історії та сучасного розвитку національних меншин в Україні й Словаччині: проблеми і шляхи дослідження національної злагоди» (Ужгород, 1996)⁵⁷. У 1997р. Інститут історії виступав співорганізатором разом з Міністерством культури Румунії та музеєм м. Сату-Маре міжнародної наукової конференції «Румунсько-українські відносини: історія і сучасність» (Сату-Маре, Румунія, 1998).

Інститут історії України ініціював проведення у жовтні 1994 р. Міжнародної наукової конференції «Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність». В ході конференції відбулась зустріч, в якій взяли участь зарубіжні колеги проф. Р. Сербин (Канада), доктор Д. Мейс (США), заст. начальника Інституту воєнної історії Міністерства оборони РФ д. і. н. А. З. Давиденко, зав. відділом Інституту всесвітньої історії РАН д. і. н. О. О. Ржешевський, зав. редакцією багатотомника «Історія Великої Вітчизняної війни», В. А. Пронько, а також вчені з Республіки Білорусь, зав. відділом Інституту історії АН Білорусі, к. і. н. О. М. Литвин, заступник генерального директора Національного архіву Республіки Білорусь к. і. н. К. І. Козак. Під час зустрічі обговорювалась ідея створення науково-координаційного Центру по вивченню проблем воєнної історії України, спільних заходів, конференцій, симпозіумів присвячених 50-річчю завершення Другої світової війни.

Інститутом історії України на міжнародному рівні були ініційовані конференції з української проблематики. Так, разом з Українським комітетом Міжнародної асоціації вивчення слов'янських культур та Інститутом літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України Інститут історії став організатором Міжнародної конференції «Кирило-Мефодіївське братство: витоки, концепція слов'янської згоди, традиції» (Київ, травень 1994). У 1995 р.

⁵⁶ *Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 1994 році* // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 2027. – Арк. 106-107.

⁵⁷ *Вовканич І. І., Мадіссон О. В.* Українсько-словацький науково-практичний семінар «З історії та сучасного розвитку національних меншин в Україні й Словаччині: проблеми і шляхи дослідження національної злагоди» // Укр. істор. журн. – 1996. – № 5.

Інститутом історії України НАН України спільно з Інститутом російської історії РАН була проведена Російсько-українська наукова конференція, присвячена 340-річчю Переяславської ради (Москва, січень 1995). Науковці Інституту взяли участь також в організації і проведенні конференції, присвяченій 30-річчю Українського історичного товариства (Київ, 1995)⁵⁸, 75-річчя Українського вільного університету в Празі (Прага, 1996)⁵⁹.

Важливим майданчиком комунікацій став обмін науковою продукцією, книжками та періодичними виданнями. Активний обмін відбувався між Інститутом історії України та Інститутом історії ПАН, Інститутом воєнної історії МО Польщі, а також римським Інститутом історії італійського Рісорджименто. Інститут історії України за допомогою ЦНБ ім. В. І. Вернадського надсилав свої видання, опубліковані у формі малої поліграфії у 150 найбільших бібліотек світу⁶⁰.

Нова форма наукових комунікацій Інституту історії – це практики публікації в «Українському історичному журналі» праць відомих представників західної україністики. Так, на сторінках УІЖ вперше побачила світ журнальна версія популярної книжки О. Субтельного «Україна. Історія». Особливий інтерес викликали публікації П. Р. Магочія, М. фон Гагена, Л. Винара, П. Грімстед Кеннеді та ін. На шпальтах «УІЖ» з'являлись й рецензії, відгуки науковців Інституту на відомі публікації зарубіжних колег. Однією з перших була рецензія О. Майбороди на англомовне видання О. Субтельного⁶¹.

Ще одна форма контактів – публікації праць науковців Інституту історії України в іноземних виданнях. Так, С. Віднянський надрукував дві розвідки в виданнях Чехословаччини – *Slovensko v politickow systeme Joskoslovenska. Materialy z vedekeho sympozia*. Bratislava, 1992; *Historicky casopis*.

⁵⁸ Сакада Л. Д. До 30-річчя Українського історичного товариства [Міжнародна наукова конференція в Києві] (1995) // Укр. істор. журн. – 1996. – № 2.

⁵⁹ Сидорчук Т. М. Міжнародна конференція в Празі, присвячена 75-річчю Українського вільного університету [1996] // Укр. істор. журн. – 1997. – № 3.

⁶⁰ Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 1994 році // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 2027. – Арк. 107.

⁶¹ Майборода О. М. Нова праця історика з діаспори [Субтельного О. «Україна. Історія» – Торонто, 1988] // Укр. істор. журн. – 1991. – № 4.

Bratislava, № 2. 1992. В 1997 р. В.Пилипенко і Г.Касьянов опублікували фінською мовою «Ukrainan Historia», стислий нарис української історії від давнини до теперішнього часу⁶², М.Варварцев – італійською мовою розвідку «La diffusione del pensiero Mazziniano in Ucraina nell' ottocento», що розкриває поширення ідей Мадзіні в Україні в XIX ст.⁶³. Науковцями Інституту підготовлене двотомне ілюстроване видання про Україну (територія, клімат, тваринний і рослинний світ, природні ресурси, населення, адміністративно-територіальний устрій, сучасне політичне й економічне становище, освіту, науку, культуру) англійською та українською «Все про Україну» (All about Ukraine)⁶⁴. Відтак, в 90-х науковцями Інституту були зроблені перші кроки з метою репрезентації минулого України на Заході мовою міжнародної науки.

Інститут історії України виступав ініціатором створення також міжнародних корпоративних об'єднань. У 1994 р. була організована асоціація по вивченню історії XVIII ст. (голова директор Інституту В.Смолій). Інститутом було ініційовано створення Українського національного комітету по вивченню країн Південно-Східної Європи (Постанова Президії НАН України № 237 від 19 жовтня 1994 р.). До складу бюро комітету увійшли В.Смолій (президент), Н.Терентьева (віце-президент), В.Чишко, члени комітету – С.Віднянський, М.Знаменська, Ю.Пряхін.

В березні 1994 р. директор Інституту історії України В.Смолій та зав. відділом «Кабінет українсько-грецьких відносин» Н.Терентьева провели зустрічі в Центрі неоелліністичних досліджень, Афіньському університеті, Афіньському центрі, Міністерстві закордонних справ Греції та Міністерстві зовнішньої економіки Греції. Під час перебування в Афінах обговорювались питання

⁶² *Pilipenko V., Kasjanov G. Ukrainan historia. Helsinki: Venajan ja Ita-Euroopan instituutti, 1997.*

⁶³ *Varvarcev M. La diffusione del pensiero Mazziniano in Ucraina nell' ottocento / Estratto da: «Il Mazziniano nel mondo», II, 1996. Pisa: Istituto Domus Mazziniana, 1996. – P. 465-509.*

⁶⁴ *Все про Україну (All about Ukraine) / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Авт. кол.: В. А. Смолій, С. В. Віднянський, М. Ф. Дмитрієнко, С. В. Кульчицький та ін. – К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1998. – Т. 1.*

залучення спонсорів для фінансування науково-дослідних робіт з неоелліністичної тематики в Інституті історії України⁶⁵.

Співробітники Інституту історії часто виступали на сторінках популярного за часів перебудови органу американських українознавців «Український історик». Фондатор і редактор якого Любомир Винар нерідко доповідав на вченій раді Інституту історії України. До складу редколегії «Українського історика» від України входив С. Білокінь. «Український історик» являвся періодичним органом Українського історичного товариства (УІТ), засновником і головою якого був Л. Винар. Основною темою науково-практичної діяльності УІТ стала творчість М. Грушевського, вивчення й популяризація його праць, видання наукової спадщини, підготовка і проведення конференцій та інших заходів, пов'язаних з іменем видатного історика. Л. Винаром, до речі, введено до наукового обігу й поняття «грушевськознавство», котре він визначав як міждисциплінарний напрям українознавства.

Співпраця з істориками України на полі вивчення творчого доробку М. Грушевського й повернення його імені та праць до вітчизняної науки починається з падінням «залізної завіси». Наприкінці 1989 р. на установчих зборах Американської асоціації українців відбулось знайомство голови Українського історичного товариства Л. Винара з представником Археографічної комісії АН УРСР Г. Боряком. Пізніше до голови Археографічної комісії П. Соханя був надісланий лист, де висловлювалась зацікавленість американських українців у видавничих проектах Комісії, зокрема публікації матеріалів і документів М. Грушевського. У відповіді Археографічної комісії йшлося про готовність до співпраці, щодо публікації спадщини видатного українського історика й розширенні наукових контактів у цілому. В Києві Л. Винар взяв участь в засіданні Комісії по вивченню творчої спадщини академіка М. Грушевського. У вересні 1990 р. між Археографічною комісією АН УРСР та Українським історичним товариством підписано «Угоду про співробітництво», в межах якої планувалась підготовка бібліографічного довідника «Михайло Грушевський» та інші спільні проекти⁶⁶.

⁶⁵ *Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 1994 році* // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 2027. – Арк. 106.

⁶⁶ Сакада Л. Д. До 30-річчя Українського історичного товариства [Міжнародна наукова конференція в Києві] (1995). – С. 46.

Поступово налагоджувалась зв'язки між «Українським історичним журналом.» та «Українським істориком». Так, в жовтні 1993 р. в Редакції «УІЖ» відбулась зустріч заступника редактора В. Рички та редактора «Українського історика» Л. Винара. Обговорювалися питання співпраці між двома українознавчими журналами на платформі відбудови української історіографії. Планувалось проведення наукової конференції «Методологічні й термінологічні питання історії України» з обговоренням моделі-схеми української історії, а також підготовка спільними зусиллями двох часописів, ретроспективної поточної бібліографії з історії України та інші проекти⁶⁷.

У грудні 1997 р. в ході зустрічі науковців Інституту історії України НАН України з вченими Інституту історії Словацької Академії наук (м. Братислава) було підписано Угоду про співробітництво наукових журналів «Український історичний журнал» та «Historic'ky casopis» («Історичний журнал») на 1998-2000 рр. Угодою передбачався регулярний обмін новітньою науковою продукцією Інститутів та інформацією про стан науки в своїх країнах. Особлива увага приділялась публікації на сторінках цих партнерських видань джерел з архівів України й Словаччини. Планувалось друкування на сторінках «Українського історичного журналу» та «Historickeho casopisu» статей і матеріалів з історії українсько-словацьких зв'язків, а також проведення спільних засідань двох редколегій та організація круглих столів з актуальних питань історії України і Словаччини⁶⁸.

Важливий напрям міжнародних наукових зв'язків Інституту історії України становили комеморативні практики – відзначення ювілейних і пам'ятних дат щодо відомих подій та видатних діячів українського минулого.

Так, 1991 рік був проголошений ювілейним роком Михайла Грушевського з нагоди його 125-річчя. Ця ідея здобула підтримку на I-му Конгресі Міжнародної асоціації українців. 29 серпня 1991 р., резолюцією Конгресу були схвалені різноманітні ювілейні заходи, що проходили в Україні, Європі, Каналі, США. В серпні 1991 р. у Львові відбулася Міжнародна конференція «Михайло Грушевський – визначний український вчений, державний діяч,

⁶⁷ Михайлик В. Р. «Український історичний журнал» та «Український історик». Обрії співробітництва [м. Київ, 1993 р.] // Укр. істор. журн. – 1994. – № 1. – С. 154.

⁶⁸ Віднянський С. В. Співробітництво істориків України і Словаччини // Укр. істор. журн. – 1998. – № 2. – С. 155.

громадянин», в роботі якої взяли участь 150 учасників з 7 країн світу. Конференція співпала з урочистостями у зв'язку з проголошенням незалежності України, важливою подією стало закладення каменя до пам'ятника М.Грушевському (відкриття якого відбулося 12 грудня 1994 р.). Показово, як на ці події зреагував відомий український історик на еміграції Олександр Оглоблин, який на ювілейній конференції в Америці, присвяченій М.Грушевському (жовтень, 1991 р.) констатував: «Імперія зла впала – переміг Грушевський».

В жовтні 1994 р. у Львові з нагоди 100-ліття прибуття М.Грушевського на кафедру історії України у Львівському університеті була проведена наукова конференція «Михайло Грушевський і львівська історична школа». У 1996 р. створено Міжнародний академічний комітет (голова Л. Винар) для підготовки проведення ювілею видатного історика – 130-річчя від дня його народження, до компетенції комітету входила робота по організації конференцій, ювілейних вечорів, видавничих проектів та інших урочистих заходів⁶⁹.

Отже, входження упродовж останньої декади ХХ-го століття українських істориків, науковців Інституту історії, до міжнародного наукового простору народжувало різноманітні форми творчої співпраці та наукового спілкування, від традиційних (участь у конференціях, симпозіумах, семінарах) до новітніх (створення сумісних проектів, наукових співтовариств, ювілейних комісій, проведення форумів українців, міжнародних конференцій з української тематики). Був започаткований досвід співпраці українських та зарубіжних часописів, публікацій та рецензування праць. Певною новацією стали практики персональних запрошень вітчизняних істориків на стажування, мовні програми, літні школи, закордонні відрядження.

* * *

Таким чином, предметом аналізу у першій частині книги є соціальна історія Інституту історії України. Ідеться про відтворення його зовнішньої історії на тлі суттєвих суспільно-політичних та соціокультурних трансформацій в країні кінця 1980 – 1990-х рр. та вирішальних змін в духовно-інтелектуальній сфері українського суспільства. Проголошення незалежності України,

⁶⁹ Сакада Л. Д. Діяльність істориків українського зарубіжжя в обороні імені М. С. Грушевського // Укр. істор. журн. – 1996. – № 6. – С. 45-47.

демократизація політичних і соціальних інститутів держави, падіння «залізної завіси» між Сходом і Заходом, радикальні зміни в науковому житті суспільства – усе це впливало на образ історичної науки та її основного анклаву – Інститут історії України – в свідомості суспільства.

У такому контексті цілком зрозумілі й прийнятні зміни адміністративного статусу Інституту в системі вітчизняної науки та розподіл функцій між академічними інституціями й освітніми закладами. У перехідну добу Інститут почав виконувати нову суспільну й наукову місію. На зміну директивно-адміністративній моделі прийшла інша, демократична модель науки, що передбачала не втручання чи тиск з боку партійних органів і державних установ на діяльність істориків, а діалог і партнерство науки з владою. Саме Інститут історії України являвся важливим інструментом і водночас суб'єктом цих радикальних змін. Змінювалась структура історичної науки: зникла, здавалось, така узвичаєна її частина, як історія КПРС й мережа академічних історико-партійних установ та відповідних кафедр у вишах республіки. Змінився баланс сил і розподіл праці в науці, лідерство в розвитку історичних досліджень остаточно перейшло від директивних до громадянських істориків. Основним рушієм перемін в науці виступав Інститут історії України, який зміг в складних умовах кризи марксизму, радикального оновлення системи морально-культурних цінностей залишатися центром консолідації інтелектуальних сил країни, здебільшого готових до рішучих перемін, й головне спроможних запропонувати нові наукові програми на засадах національно-патріотичної ідеології, громадянської єдності суспільства та відкритості до свобод й демократії західного світу, наукових досягнень міжнародної науки.

***Революція понять.
Поворот до національної історії України***

6. Зміни в структурі історичних досліджень Інституту
7. Видавничі ініціативи та проекти Інституту. Реалізація Програми «повернення спадщини»
8. Теорія та історія історичної науки
9. Відтворення синтетичної історії України

6. Зміни в структурі історичних досліджень Інституту

Реабілітація вітчизняної медієвістики

Характер змін в розвитку української історичної науки, а також роль і місце Інституту історії в її структурах наприкінці 1980 – початку 1990-х рр. стають більш вагомими й значущими, якщо подивитись на них нібито «зсередини» академічного співтовариства, визначальними рисами якого були взаємодія науки та ідеології, умови і стандарти праці українського радянського історика, наукова й морально-психологічна атмосфера в Інституті історії 1970 – 1980-х рр.¹

За радянських часів офіційна історична політика, керована М. Сусловим, була спрямована на сучасність. Неприпустимим було навіть говорити про якийсь «національні» чи «національну» культури, «історичні особливості» братніх народів, адже існувала лише вітчизняна історія. За радянськими стандартами в республіках СРСР виникла певна норма: все дожовтневе називати «вітчизняним», а сучасне – «радянським», з огляду на це історія України сприймалась як «вітчизняна історія»².

Стан науки, як відомо, віддзеркалюється в її понятійно-термінологічному апараті. Поняття – це не просто слова, а певна ідеологія, відповідно зміна понять означає зміну ідеології. Фактично з 1972 р., з обігу вітчизняних істориків зникають такі поняття, як «українська історія», «українські джерела», «українська історіографія», а слова «національне», «українське» крізь викреслювались. Замість слів «Україна», «український», «українець» вживали такі поняття, як «трудова маса України»,

¹ Див.: Степан Величенко «Історія, історики й історіописання советських часів». Інтерв'ю з Ярославом Дзирою (Київ), Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/en/intervyu/1200-stenohrama-rozmov-z-yaroslavom-dzyroi-1989-r-chastyna-1>; <http://historians.in.ua/index.php/en/intervyu/1201-stenohrama-rozmov-z-yaroslavom-dzyroi-1989-r-chastyna-2>

² За часів Суслова (і за його вказівкою), говорив Я. Дзира, «все, що дожовтневе – це вітчизняне, а все, що сучасне – це радянське». З огляду на таке, історії України немає, адже «це вітчизняна історія». Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/en/intervyu/1200-stenohrama-rozmov-z-yaroslavom-dzyroi-1989-r-chastyna-1>; <http://historians.in.ua/index.php/en/intervyu/1201-stenohrama-rozmov-z-yaroslavom-dzyroi-1989-r-chastyna-2>

«робітничий клас і селянство України», терміни же «українець» та «Україна» використовувались здебільшого етнічному розумінні³.

На початку 1980-х рр. в українському історієписанні склалася критична ситуація. У занедбаному стані знаходилося вивчення періоду феодалізму: залишалися лише «окремі штрихи», як-то зв'язки з Росією, урочисті події, Б.Хмельницький, донські і запорізькі козаки; з історії ХІХ ст. згадувалися Т.Шевченко, російські революціонери-демократи та спільні революційні рухи⁴. Українська історія вивчалася «виключно у вульгарно-соціологічному плані», з точки зору боротьби класів, течій, думок. В Інституті історії АН УРСР панувала політика русифікації: переклади здійснювались російською, офіційна документація й праці співробітників були російськомовні, засідання й захисти дисертацій проводилися російською⁵.

³ Це була така собі, як зазначав дослідник, «вказівка зверху, а знизу то вже виконували». Окрім того, якщо в географічному сенсі можна було «вживати і роз'єднувати Слобідську і Західну Україну», то в історичному – «цього не дозволялось». Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/en/intervyu/1200-stenohrama-rozmov-z-yaroslavom-dzyroi-1989-r-chastyna-1>; <http://historians.in.ua/index.php/en/intervyu/1201-stenohrama-rozmov-z-yaroslavom-dzyroi-1989-r-chastyna-2>

⁴ «А з чисто української історії, – за словами історика, – заборонявся навіть захист дисертацій будь-який», «зарубіжну літературу не можна українською мовою перекладати, забороняли дисертації українською мовою захищати, писати наукові роботи». Основну ваду української історії вбачав у тому, що «вона вивчалася виключно в соціальному, вульгарно-соціальному плані». «Крізь мусять бути два крила крізь мають бути два вороги. Кирило-мефодіївців візьміть, наприклад: там мусять бути праве і ліве, одне з другим бореться, одне друге знищує». Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/en/intervyu/1200-stenohrama-rozmov-z-yaroslavom-dzyroi-1989-r-chastyna-1>; <http://historians.in.ua/index.php/en/intervyu/1201-stenohrama-rozmov-z-yaroslavom-dzyroi-1989-r-chastyna-2>

⁵ За висловом Я. Дзири, «ніякі ні відділі, ніякі засідання, нічого не ведеться українською мовою. А я постійно говорив українською мовою, за мною вже і Брайчевський ішов, і Компан ішла, кілька з молодих». А якщо хто і говорить, то штучною мовою: «Там ніхто не розмовляє, ніхто не пише, жодна людина. Крім Федора Павловича Шевченка, може так ще Смолія. Я так його ближче не знаю. А так тих старших, що за моїх часів були співробітниками – жодна людина і не розмовляє, і не пише українською мовою». Відомий і такий епізод, коли в Інституті в 1972 р. «повністю закрили феодалізм», в Дніпропетровську виникає невелика група – Ковальський, Швидько, Плохій, Мицик, «дніпропетровці друкували

У складній ситуації, що склалася в українській історичній науці та в Інституті історії АН УРСР на старті перебудови, цілком слушно було б згадати слова Ф. Шевченка, який закликав українських істориків «досліджувати історію України так, як полька Компан, росіянин Брайчевський і білоруска Апанович»⁶.

Слід визнати, що завдяки активній позиції частини науковців Інституту історії за короткий час була фактично відтворена дисциплінарно-хронологічна структура історичної науки в Україні, відновлений статус української мови як мови науки, модернізовано понятійний апарат науки, а відтак, запропонована нова історична ідеологія.

Третє покоління радянських істориків, як харизматичний суб'єкт радикальних перетворень в українській науці, актор перебудови, мало низку епістемологічних досягнень. Найважливішим серед цих досягнень стала «революція понять». Адже відбулася не проста заміна слів-термінів, усталених штампів та кліше радянської історіографії, а практичне перезавантаження понятійно-термінологічного апарату вітчизняного історієписання. Це означало, що нові поняття наповнювалися зовсім іншим змістом і виступали як засіб концептуалізації історії. Так сталося з одним з ключових конструктів української радянської історіографії «визвольна війна українського народу 1648 – 1654 рр.», на зміну якому на зламі 1980 – 1990-х приходять такі конструкти, як «Хмельниччина», «Українська національна революція 1648–1676 рр.», «Українська революція в середині XVII ст.»⁷.

російською мовою всі матеріали», мали доступ до Москви, Києва, Польщі». Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/en/intervyu/1200-stenohrama-rozmov-z-yaroslavom-dzyroi-1989-r-chastyna-1>;

<http://historians.in.ua/index.php/en/intervyu/1201-stenohrama-rozmov-z-yaroslavom-dzyroi-1989-r-chastyna-2>

⁶ Степан Величенко «Історія, історики й історіописання советських часів». Інтерв'ю з Ярославом Дзирою (Київ), Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/en/intervyu/1200-stenohrama-rozmov-z-yaroslavom-dzyroi-1989-r-chastyna-1>;

<http://historians.in.ua/index.php/en/intervyu/1201-stenohrama-rozmov-z-yaroslavom-dzyroi-1989-r-chastyna-2>

⁷ Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції Історії Визвольної війни українського народу XVII ст. – К., 1992; Горобець В. М. До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні у першій половині XVIII ст. // Укр. істор. журн. – 1993. – № 2/3; Степанков В. С. Українська національна революція XVII століття: проблема хронологічних рамок // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали

Імплементація в структурах свідомості українських істориків поняття-визначення «українська державність» відбувалось поступово, із зміною акцентів та ідейно-політичних смислів. Даний процес відображає ціла низка понять: «українська феодальна державність», «українська державність», «гетьманат-автономія», «українська середньовічна державність», «українська козацька держава», «національно-державна ідея Б. Хмельницького», «козацька державність», «державна Б. Хмельницького», «українська козацька республіка», «Україна-Гетьманщина»⁸. До вжитку

Четвертих Всеукраїнських історичних читань). – Київ-Черкаси, 1994; Гром В. М. Початковий етап Хмельниччини у висвітленні української зарубіжної історіографії // Там само; Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. істор. журн. – 1995. – № 4; Степанков В. С. Українська революція 1648 – 1676 рр. в контексті європейського революційного руху XVI – XVII ст.: спроба порівняльного аналізу // Укр. істор. журн. – 1997. – № 1; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція 1648 – 1676 рр. крізь призму століть // Укр. істор. журн. – 1998. – № 1-3; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст.: Проблеми, пошуки, рішення. – К.: Інститут історії України, 1999.

⁸ Смолій В. А., Гуржій О. І. Становлення української феодальної державності // Укр. істор. журн. – 1990. – № 10; Смолій В. А. Українська козацька держава // Укр. істор. журн. – 1991. – № 4; Степанков В. Богдан Хмельницький і проблеми державності України // Укр. істор. журн. – 1991. – № 11; Смолій В. А., Гуржій О. І. Як і коли почала формуватися українська нація – К., 1991; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації – К., 1997. Прикметне, що в збірнику «Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали республіканських історичних читань)» (К., 1991) переважали вже модерні поняття, див.: Головка О. Б. Київська Русь і Українська середньовічна державність; Стороженко І. С. Проблеми дослідження військового мистецтва Української козацької держави; Верба І. В. Ідея спадковості влади в Українській козацькій державі (друга половина XVII – XVIII ст.); Федорук Я. О. Національно-державна ідея Б. Хмельницького в українській історіографії XIX ст. тощо; Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII ст.: Територіальні межі та населення. – К., 1992; Його ж. Українська Козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. – К.: Основи, 1996; Смолій В. А. Правобережна Україна після Петра Дорошенка: традиції козацької державності // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Других Всеукраїнських історичних читань). – Черкаси, 1992; Гуржій О. І. Державна Б. Хмельницького в територіальному відношенні // Там само; Степанков В. С. Формування

істориків-медієвістів входять такі нові поняття, як «державна еліта», «менталітет», «політична культура», «українська державна ідея»⁹. Принципово нового значення, у порівнянні з радянської традицією, набуває висвітлення проблем українського козацтва, історії Запорозьких Січей¹⁰.

державної ідеї в українській козацькій республіці // Там само; *Сергієнко Г.* Запорозька Січ: місця, час і порядок заснування кошів-фортець козацької республіки // *Середньовічна Україна: Зб. наук. пр. [пам'яті чл.-кор. НАН України Івана Олександровича Гуржія з нагоди його 80-річчя від дня народження]*. – К. 1997. – Вип. 2; *Степанков В.* Формування Української держави на початковому етапі Національної революції (1648 – 1650) // Там само; *Струкевич О. К.* Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми) / Відп. ред. С. В. Кульчицький – К.: Інститут історії України НАН України, 1996; *Горобець В. М.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. – К.: Інститут історії НАН України, 1998.

⁹ *Степанков В. С.* Формування української державної еліти та особливості її менталітету у середині XVII ст. (1648 – 1657). Постановка проблеми // *Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань)* – Київ-Черкаси., 1993; *Панашенко В. В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.) / Відп. ред. чл.-кор. НАН України Ф. П. Шевченко. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995; *Сас П. М.* Політична культура України нового часу (теоретичний аспект) // *Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань)* – К., 1995. *Матях В. М.* Система ціннісних орієнтацій в суспільній ментальності України-Гетьманщини: орієнтовні напрями дослідження // *Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань)*. – Кн. 1. – Київ-Черкаси, 1997; *Сергієнко Г. Я.* Державна символіка і атрибутика в політичній культурі козацтва Запорозької Січі // Там само; *Гурбик А.* Ментальність українського середньовіччя: правосвідомість селянства в XIV – XV ст. // *Український історичний збірник: наук. пр. аспірантів та молодих вчених.* – К., 1997; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К.: Альтернативи, 1997; *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.): Навч. посібник. – К.: Либідь, 1998.

¹⁰ Див.: *Апанович О. М.* Чортотлицька Запорозька Січ: До 345-ї річниці заснування. – К.: Українське козацтво, 1998. У 1998 р. заснована була нова серія «*Козацька спадщина*», в рамках якої видано «*Козацькі Січі: Нариси з історії українського козацтва XVI – XIX ст.* / НАН України: Інститут історії України; Науково-дослідний інститут козацтва; Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – Київ; Запоріжжя: «Мотор Січ», 1998 («Козацька спадщина»).

«Непронаще XIX століття»

Історія XIX ст. традиційно подавалась у радянській історіографії під кутом зору кризи феодально-кріпосницької системи та розвитку промислового капіталізму, що поклав початок розвитку революційної боротьби пролетаріату на Україні. Саме з пореформеним періодом радянські історики пов'язували завершення процесу формування української буржуазної нації.

На тлі соціокультурних змін початку 1990-х, що відбувалися в самій Україні, популярна на той час конструкція *«українське національне відродження кінця XVIII – XIX ст.»* з легкістю витіснила з історіографічних практик і професійної свідомості партійно-класове кліше *«визвольний рух»* (з ленінською періодизацією – тріадою). Як синоніми *«культурно-національного відродження»* використовувалися поняття *«українська національна свідомість»*, *«українська національна самосвідомість»* та компромісні форми – *«український національно-культурний рух»*, *«український національний рух»*¹¹.

Безперечним здобутком української історіографії часів незалежності слід вважати схему українського національного відродження, запропоновану Віталієм Сарбеем. Дана проблема має свою передісторію. Більшість схем національних відроджень у

¹¹ *Сарбей В. Г.* Становлення та консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині XIX ст. // Укр. істор. журн. – 1991. – № 5; *Його ж.* Етапи формування української національної самосвідомості // Укр. істор. журн. – 1993. – № 7-8; *Іванова Л. Г.* Початок українського національно-культурного відродження // Нариси з історії українського національного руху / Відп. ред. В. Г. Сарбей. – К.: Інститут історії України НАН України, 1994; *Сарбей В. Г.* Розвиток української національної самосвідомості // Там само; *Шип Н. А.* Український національно-культурний рух в умовах антиукраїнської політики російського царизму // Там само; *Лавров Ю. П.* Зародження українського національного руху в студентському середовищі // Там само; *Єкельчик С. О.* Український національний рух: здобутки та перспективи досліджень (замість післямови) // Там само; *Сарбей В. Г.* Національне відродження України – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. «Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): Колективна наукова монографія в трьох частинах / Відп. ред. В. Г. Сарбей. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. Ч. 1./ Автори: В. Г. Сарбей, Т. І. Лазанська, В. І. Кізченко, О. Ф. Овсієнко; Ч. 2 / Автори: Н. А. Шип, О. В. Лисенко, В. І. Кізченко, О. Ф. Овсієнко, Ю. П. Лавров, О. О. Коник; Ч. 2. / Автори: О. Ф. Овсієнко, В. І. Кізченко, М. В. Волковинський, Н. А. Шип, Л. Г. Москвіч.

бездержавних народів (фламандців, норвежців, фінів у Західній Європі, чехів, словенців, литовців, українців у Східній Європі) ґрунтувалися на узагальнюючих схемах національних відроджень, репрезентованих чеським вченим М. Грохом, польським істориком і соціологом Ю. Хлебовчиком та угорським дослідником Е. Нідерхаузером

Популярною була схема національного відродження «неісторичних», маргінальних народів, впроваджена Мирославом Грохом, котра включала: 1. період наукових інтересів, коли свідома частина інтелігенції накреслює перші контури національної свідомості; 2. період патріотичного відродження, коли до процесу залучаються народні маси; 3. період масового національного руху з політичними течіями та наслідками¹².

На М. Гроха спиралися у своїх конструкціях історики з української діаспори. Так, Роман Шпорлюк виокремлював три фази в українському національному відродженні: 1. академічну; 2. культурну; 3. політичну¹³. Канадський дослідник Павло Роберт Магочій розрізнявав етапи національного відродження в східних і західних українських землях. На теренах Наддніпрянської України він визначав такі етапи: 1. збирання спадщини, 1780 – 1840 рр.; 2. організаційний, 1840 – 1900 рр.; 3. політичний, 1900 – 1917 рр. В Західній Україні, на його думку, кожна з трьох стадій національного руху була розвинута повніше і порядок їх був не такий як у Східній Україні: 1. етап збирання спадщини, 1816 – 1847 рр.; 2. організаційний етап, 1848 – 1860 рр.; 3. політичний етап, 1861 – 1918 рр.¹⁴. За схемою українсько-американського методолога Івана Лисяка-Рудницького, українське національне відродження проходило три стадії: 1. шляхетську (з кінця XVIII ст. до 1840 рр.); 2. народницьку (1840-1889 рр.); 3. модерністичну (від 1890 р. до Першої світової війни).

В. Сарбей подає своє розуміння поняття «українське національне відродження», що «утверджене в історіографії узагальнюючими працями з історії України М. Грушевського, Д. Багалія. І. Крип'якевича»: це – «комплекс подій історії України

¹² *Hroch M. How Does Nation Formation Depends on Nationalism // East European Politics and Societies /1990/. – Vol. 4. – № 1. – P. 101-115.*

¹³ *Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX століть // Наука і культура. – Вип. 25. – К., 1991. – С. 159.*

¹⁴ *Магочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Укр. істор. журн. – 1991. – № 3. – С. 101.*

XVII – початку XX ст., пов'язаних насамперед з поширенням масової етнонаціональної самосвідомості, пожвавленням і піднесенням національного руху, розвитком усіх галузей культурного життя українців»¹⁵.

Високий рівень історіографічної культури В. Сарбея засвідчує той факт, що він звертається до поглядів на проблему відродження корифеїв української науки та критично оцінює схеми діаспорних істориків. Цінним в схемі М. Грушевського він вважає осмислення ролі окремих регіонів в процесі національного відродження України: 1. цей процес започаткувала Слобожанщина з першим в Східній Україні університетом в Харкові (1805); 2. з 40-х рр. XIX ст., національний рух був пов'язаний з Наддніпрянщиною, з Києвом, який став університетським центром; 3. наприкінці 50 – початку 60-х рр. XIX ст. центром українського руху, що виявляє свою солідарність із загальноросійським визвольним рухом, став Петербург; 4. з 1990-х рр. осередок українського руху перемістився на Галичину. На думку В. Сарбея, усі спостереження М. Грушевського щодо ролі і місця окремих регіонів в розвитку українського національного відродження не втрачають своєї актуальності й понині серед фахівців-істориків. Саме з огляду на схему М. Грушевського він вважає помилкою позицію українського канадського історика П. Магочія, який категорично протиставляв політичний розвиток двох Україн – Наддніпрянської і Галицької – у хронологічних рамках з кінця XVIII ст. до 1917 р. Перша переважала «лише кількісними показниками щодо території і населення», а друга відігравала «вирішальну роль у вирішуванні напрямку українського національного відродження». Прикметне, що В. Сарбей цілком схвально ставився до схеми І. Лисяка-Рудницького, а його розвідку «Роля України в новітній історії» називав «класичною в галузі методології українського національного відродження».

Національне відродження В. Сарбей вважав «єдиним за змістом і формою процесом, незважаючи на розчленування України державними кордонами двох імперій-колонізаторів», тому доволі позитивно оцінював регіональну схему україно-американських істориків Омеляна Пріцака та Джона Решетара. За історико-регіональним критерієм вони виділяли 5 стадій в

¹⁵ Сарбей В. Г. Історико-географічні регіони України в процесі національного відродження кінця XVIII – початку XX ст. // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип. 1. – 1997. – С. 357.

національному відродженні в Україні: 1. Новгород-Сіверська («Історія Русів»); 2. Харківська (І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемівський); 3. Київська (кирило-мефодіївці, Т. Г. Шевченко, журнал «Основа», громада 60-х рр.); 4. Женевська (український рух, що набуває політичного характеру, діяльність М. Драгоманова); 5. Галицька (створення першої політичної партії – Радикальної в 1890 р., самостійницька програма, українські партії у Наддніпрянській Україні). З погляду В. Сарбея, не надто переконливим в цій схемі є утвердження як самостійних стадій українського національного руху Новгород-Сіверської та Женевської (тоді поряд з Женевою доцільно ввести Москву і Петербург, як зарубіжні центри, а, можливо, і Відень). Слабкість схеми О. Прицака, який виділяв шість культурних зон в українському національному відродженні (Слобідська Україна, Гетьманщина, Нова Росія, Правобережжя, Галичина, Буковина і Закарпаття) В. Сарбей вбачав в її статичності, відсутності «хронологічної динаміки, за якою авангардна роль окремих регіонів постійно змінювалась».

Специфіка схеми національного відродження в Україні, котру пропонував В. Сарбей, полягала в поєднанні регіонального і хронологічного підходів: «Згідно з нашим історико-географічним баченням воно розвивалося спочатку зі сходу на захід, а згодом із заходу на схід». Отже, в схемі В. Сарбея органічно поєднувались історико-територіальний і політичний чинники. Перший період він характеризував, як «дворянсько-шляхетський» (з кінця XVIII ст. до середини 40-х років XIX ст.), коли на передній край висувались Слобожанщина і Лівобережжя, найвиразніше український національний рух виявлявся у Харкові, Полтаві, Ніжині. Другий період «різночинсько-народницький» (з другої половини 40-х рр. до 80-х рр. XIX ст.) Пов'язаний з Наддніпрянською Україною. На третьому етапі (з 1890-х рр. до 1917 р.) найвпливовішим регіоном стає Галичина з центром у Львові.

Конкретним результатом першого періоду було запровадження нової української літератури, наукового українознавства, української преси, театру тощо. Другий період характеризувався політизацією національного відродження, поширенням громадівського руху. Саме в це період українські діячі по обидва боки російсько-австрійського кордону встановлюють і розвивають культурні і політичні зв'язки. На третьому етапі успіхи, досягнуті в культурно-освітньому і політичному житті галичан, стають «запалюючим прикладом для українців Наддніпрянщини і

певною мірою реалізуються ними внаслідок революції 1905 – 1907 рр.». Контакти між західними і східними українцями підготували, на думку дослідника, «ідеологічний ґрунт для Української національно-демократичної революції 1917 р., якою логічно завершився столітній період українського національного відродження»¹⁶.

Отже, В.Сарбей створив цілком доброякісний інтелектуальний продукт, який не лише не поступався усталеним європейським зразкам, але відтворював й продовжував українську академічну традицію в особі М. Грушевського.

Новітня українська історія: радикальне оновлення

Особливе місце у переосмисленні української історії посідає ХХ ст., бурхливі й крутозламні події якого позначилися на житті чотирьох поколінь українського народу. Історія ХХ ст., за образним висловом М.Коваля, «запаморочно калейдоскопічна: три революції, дві світові, громадянська і 'холодна' війни, три голодомори, форсована індустріалізація та примусова колективізація, дві німецькі окупації, великий терор 30 – 50-х рр., горбачовська перебудова, Чорнобильська атомна катастрофа, три проголошення державної незалежності (два з них супроводжувалися кривавими ексцесами), нарешті затяжна системна криза, що спричинила деіндустріалізацію та деколективізацію з відповідною соціальною деструкцією»¹⁷. На наш погляд, у цих стислих рядках можна побачити короткий конспект концептуального переосмислення українського ХХ ст., який був реалізований науковцями Інституту вибірково, радше у проблемно-хронологічному, ніж у концептуально-постановочному, аналітичному аспектах.

У цей час радянська політична формула «Велика Жовтнева соціалістична революція та громадянська війна» поступово еволюціонує в напрямі виокремлення українського чинника подій національного державотворення та революційних змін: спочатку це ледь модифіковані старі радянські кліше як-то «революційні події 1917 р. на Україні», «національна державність» (1990), або більш нейтральні – «національно-визвольний рух на Україні»

¹⁶ Сарбей В. Г. Історико-географічні регіони України в процесі національного відродження кінця XVIII – початку ХХ ст. – С. 357-360.

¹⁷ Коваль М. В. Друга світова війна і Україна (1939 – 1945 рр.). Історіософські нотатки. Серія «Історичні зошити». – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – С. 4.

(1990), «українські визвольні змагання 1917–1921 рр.» (1990), згодом затверджується конструкція «Українська революція» (1994), «Національно-демократична революція» 1917 – 1920» (1999)¹⁸. Поступово змінюються історико-політичні та морально-ціннісні оцінки подій, адже постулат «революція-свято» перетворюється на «революцію-трагедію».

Типовим прикладом впливу зовнішніх обставин на процес формулювання й розробки дослідницької проблематики є проблема голоду. У 1984 р. в США при конгресі під тиском української діаспори була створена комісія з розслідування українського голоду 1932-1933 рр. Восени 1986 р. ЦК КПУ створив «антикомісії», на чолі з акад. АН УРСР А. Шлепаковим, яка мусила «викрити фальсифікації українських буржуазних націоналістів, пов'язані з так званим голодом 1932-1933 рр.». До складу цієї комісії від Інституту історії АН УРСР увійшов Станіслав Кульчицький.

Він наводить цікаві подробиці того, як на початку перебудови проблема голоду з подачі партійних органів була актуалізована в масовій та професійній свідомості. Радянська влада, як відомо, десятиліттями замовчувала сам факт голоду, використовуючи

¹⁸ Яневський Д. Б. Українська Центральна Рада: кроки до національної державності (березень – листопад 1917 р.). – К., 1990; Кондуфор Ю. Ю. Революційні події 1917 р. на Україні // Укр. істор. журн. – 1990. – № 11; Гамрецький Ю. М. До вивчення національно-визвольного руху на Україні // Укр. істор. журн. – 1993. – № 12; Реєнт О. П. Більшовизм і українська революція 1917 – 1920 рр.: спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів. – К., 1994; Верстюк В. Ф. Українська революція: доба Центральної Ради // Укр. істор. журн. – 1995. – № 2, 5-6; Реєнт О. П. Українська революція і робітництво: Соціально-економічні і політичні зміни 1917 – 1920 рр. / Відп. ред. Ю. Ю. Кондуфор. – К., 1996; Центральна Рада на тлі української революції. Науково-теоретичні читання в Інституті історії України НАН України 16 березня 1995 р. / Відп. ред. В. Ф. Верстюк. – К., 1996; Солдатенко В. Ф. Українська революція доби Центральної Ради: аналіз досвіду періодизації // Укр. істор. журн. – 1997. – № 3; Його ж. Українська революція: концепція та історіографія. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 1997; Його ж. Українська революція: концепція та історіографія (1918 – 1920). – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», видавничий центр «Просвіта», 1999; Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917 – 1921 рр. – К., 1999. (Серія «Україна крізь віки», т. 10); Губа П. І. Преса як джерело вивчення історії національно-демократичної революції в Україні (1917 – 1920 рр.) // Укр. істор. журн. – 1999. – № 4.

евфемізм про «тимчасові продовольчі утруднення». Як член комісії С. Кульчицький згадував, що «робота комісії А. Шлепакова була паралізована в зародку книгою професора Стенфордського університету Роберта Конквеста 'Жнива скорботи', яка з підзаголовком 'Радянська колективізація і терор голодом' вийшла в світ майже одночасно англійською, російською і українською мовами. Базуючись головним чином на зібраних науковцем Гарвардського університету Джеймсом Мейсом свідченнях емігрантів – колишніх українських громадян, Конквест доводив, що сталінський терор голодом спрямовувався переважно проти українців і мав характер геноциду. Полемізуючи з ним, англійський професор Алек Ноув (Новаковський) у черговому перевиданні своєї класичної праці з економічної історії Радянського Союзу [Nove Alec. *An Economic History of the U.S.S.R.* London, 1989. P. 170] зазначив, що сталінський удар спрямовувався скоріше проти селян, серед яких знаходилося багато українців, ніж проти українців, серед яких було багато селян. Відтоді у світовій історіографії про голод 1932-1933 рр. в СРСР надовго запанувала головна тема: кого знищував Сталін – українців чи селян?»¹⁹.

Результатом роботи С. Кульчицького в комісії А. Шлепакова стала доповідна записка «До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931-1933 рр.», яку він «з власної ініціативи і без консультацій з керівництвом інституту (бо не був упевнений у позитивному результаті)», надав до відділу науки ЦК КПУ. Тільки через півроку її дозволили опублікувати в «Українському історичному журналі»²⁰. І сталося це лише після офіційного

¹⁹ Кульчицький С. Історик і влада // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип. 9 (готується до друку).

²⁰ Кульчицький С. В. Оцінка становища в сільському господарстві в УСРР у 1931-1933 рр. // Укр. істор. журн. – 1988. – № 3. – С. 15-27. За словами С. Кульчицького, ця перша його стаття в історичному журналі виглядала «беззубою». Критикуючи концепцію «буржуазних націоналістів» щодо «штучного» голоду (етноциду), він подає своє бачення причин й обставин голоду в українському селі, що насправді означало легітимізацію самої проблеми голоду в радянсько-українській історіографії. Власну еволюцію стосовно феномену голоду історик визначав так: спочатку «голод в Україні розглядався як результат помилкового економічного курсу, а не каральної конфіскації всього продовольства під прикриттям кампанії з хлібозаготівлі: 'Гласність' у боротьбі з голодом означала б визнання факту економічної катастрофи, якою завершився сталінський експеримент з форсуванням темпів індустріалізації. І Сталін обрав шлях боягузливого і злочинного замовчування становища в сільській

визнання голоду, яке дослідник вважає «колективним рішенням політбюро ЦК КПРС, прийнятим під впливом успішної роботи Комісії з розслідування українського голоду на чолі з Дж. Мейсом».

З 1988 р. починається серйозне вивчення голоду 1932-1933 рр. спільними зусиллями українських істориків, письменників, краєзнавців і журналістів²¹. У 1989 р. співробітники Інституту історії партії при ЦК КПУ підготували збірник документів з архівних фондів ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У про голод в Україні, головний упорядник якого Руслан Пиріг «розмножив рукопис і роздав його членам політбюро ЦК КПУ, оскільки без санкції вищого керівництва республіканської партійної організації

місцевості. Економічна катастрофа справді мала місце, і її головним проявом був загальносоюзний голод 1932-1933 рр. Але я тоді не розрізняв загальносоюзного голоду, який в першій половині 1932 р. поширювався в гострих формах і в Україні, від голоду в тих регіонах, де з жовтня 1932 р. діяли сталінські надзвичайні комісії. Цей останній голод був наслідком не політики форсованої індустріалізації, а терору, спрямованого на холоднокривне і відмінно замасковане нищення мільйонних мас населення» (Кульчицький С. Історик і влада // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Вип. 9).

²¹ «Восени 1988 р. – згадував С. Кульчицький, – голова Міжнародної комісії правників проф. Джейкоб Сандберг (Швеція) звернувся безпосередньо до АН УРСР з пропозицією про співробітництво в розслідуванні голоду 1932-1933 рр. Комісія мусила зібратися в жовтні-листопаді 1988 р. в Нью-Йорку на свої слухання і запрошувала експертів з України. Однак віце-президент АН УРСР І. Курас і академік-секретар Відділення історії, філософії і права Б. Бабій відмовилися від співробітництва, зважаючи на позицію союзного керівництва. Разом з ними лист про відмову підписали в якості експертів завідуючий відділом міжнародного права Інституту держави і права В. Денисов і завідуючий відділом історії соціалістичного будівництва Інституту історії С. Кульчицький. Мені хотілося взяти участь в обговоренні теми, та й просто побувати в Нью-Йорку. Не судилося». «Судження членів комісії відносно кваліфікації звинувачень проти організаторів голоду 1932-1933 рр. в Україні, – підсумовував дослідник, – розійшлися. Більшість прийшла до висновку, що мав місце геноцид проти українського народу. Проф. Дж. Сандберг висловився так, що порушувати кримінальну справу проти призвідників голоду неможливо внаслідок того, що вже нікого, крім Л. Кагановича, нема серед живих. В будь-якому разі, на його думку, тільки радянський уряд мав вирішувати, чи варто починати справу в рамках Конвенції ООН про геноцид від 9 грудня 1948 р. Проф. Дж. Левассер (Франція) вважав, що організатори голоду в Україні мають бути звинувачені у злочині проти людяності, а не в геноциді» (Там само).

він не міг бути опублікований». С. Кульчицький, присутній в якості експерта на засідання політбюро ЦК КПУ 26 січня 1990 р., згадував обставини, за яких розглядалося питання про доцільність публікації збірника документів з партійних архівів Києва і Москви про голод 1932-1933 рр.: «Після довгої дискусії збірник був рекомендований до друку, і вирішальним стало заключне слово Володимира Івашка, який тоді вже замінив В. Щербицького на посаді першого секретаря ЦК КПУ. Івашко згадав родинний епізод: батьки розповідали, як їм важко було рятувати його – народженого у 1933 р. Це був той рівень знань про голод, яким володіли цекісти».

Отже, постанова ЦК КПУ «Про голод 1932-1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів» і збірник «Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів», що з'явився восени 1990 р. мали великий вплив на громадську свідомість та наукову думку в Україні²². У цілому, на противагу Росії, «де тематика голоду блокувалася загальносоюзним партійно-радянським центром», в Україні, на думку С. Кульчицького, «дослідження на цю тему невпинно розгорталися». Стримати їх потік у республіканської влади не було можливості, адже горбачовська «революція згори» неухильно переростала в неконтрольовану владою «революцію знизу».

Таким чином, на рубежі кінця 1980 – початку 1990-х рр. поняття «голод 1932-33 рр.» поступово затверджується у професійній та масовій свідомості українців. Спочатку голод згадувався наче синонім чи складова колективізації, згодом набуває інших смислів та політичних відтінків, а з часом взагалі поступається поняттю «голодомор»²³. Цікаво простежити на початку 1990-х рр. саму процедуру концептуалізації сукупності трагічних подій в українському селі 30-х рр. на прикладі цілого

²² Відповідь на запитання, чому політбюро ЦК КПУ прийняло рішення публікувати документи великої вибухової сили, С. Кульчицький пояснює двома причинами: «По-перше, щоб утриматися на гребені революційної хвилі, керівники КПУ повинні були затаврувати сталінські злочини. Адже цей голод був найбільшою трагедією в тисячолітній історії українського народу. По-друге, комісія Конгресу США на той час опублікувала заключний рапорт, у якому було багато вражаючих деталей. З конкретними результатами ювелірної роботи комісії Дж. Мейса члени політбюро ЦК були знайомі» (Там само).

²³ Вважається, що термін «голодомор», уперше вжитий письменником Іваном Багряним.

спектру концептів-ідей, їх конкуренції, затвердження й нарешті домінування одного з них в історіографії та масовій свідомості: «голод 1932-1933 рр.»; «голодний мор»; «терор голодом»; «продовольчий терор»; «голод як засіб боротьби тоталітарної держави проти селян»; «історія голоду, голодомору і голодувань», «голод – геноцид 1932-1933 рр.»; «голод 1931-1932 рр. і голодомор 1932-1933 рр.»; «голодомор 1932-1933 рр.»²⁴.

На зламі 1980 – 1990-х рр. заміна цілих лексичних конструкцій означала не гру в слова на потребу часу чи політичної кон'юнктури, а нові концептуальні підходи та оцінки, зокрема при визначенні місця та ролі України в подіях 1939 – 1945 рр. Так, «Велика Вітчизняна війна» та «Друга світова війна» – це не просто терміни, а певні аналітичні структури, котрі мають різний хронологічний та історико-політичний формати. З 1990 р. в українській історіографії використовується концепт «Друга світова війна», який поступово витісняє на лише «міфі», але й саму конструкцію «Велика Вітчизняна війна»²⁵. Завдання істориків

²⁴ Типовий приклад широкого розмаїття понять див.: *Голодомор 1932-1933 рр. в Україні. Причини і наслідки*: Міжнар. наук. конф., м. Київ, 9-10 верес. 1993. Матеріали / Відп. ред. С. В. Кульчицький – К., 1995: *Ивницький Н.* Голод 1932-1933 років. – С. 35-44; *Мейс Дж.* Політичні причини голодного мору. – С. 14-22; *Кульчицький С.* Терор голодом як інструмент колективізації сільського господарства. – С. 23-35; *Морозов А.* Економічні передумови продовольчого терору в українському селі на початку 30-х років. – С. 84-90; *Горошко С.* Голод як засіб боротьби тоталітарної держави проти селян. – С. 95-105; *Яковлева Л.* Архівні джерела з історії голоду, голодомору і голодувань в ЦДАВО України. – С. 157-167; *Косик В.* Голод-геноцид 1932-1933 років. – С. 52-62; *Шаповал Ю.* Стенограма і протокол III конференції КП(б)У як джерело вивчення голоду 1931-1932 рр. і голодомору 1932-1933 рр. – С. 149-156; *Троян М.* Голодомор 1932-1933 рр. у Донбасі. – С. 132-140; *Марочко В.* Національний аспект голодомору. – С. 66-74 та ін.

²⁵ *Білоусов М. М.* Початок Другої світової війни: деякі уроки і сучасність // *Укр. істор. журн.* – 1990. – № 9; *Коваль М. В.* Україна в Другій світовій війні і Великій Вітчизняній війнах: Спроба сучасного концептуального бачення. – К., 1994; *Україна у Другій світовій війні: Уроки історії та сучасність*: Матеріали міжнар. наук. конф. (27-28 жовтня 1994 р.) / Відп. ред. М. В. Коваль. – К., 1995; *Україна у Другій світовій війні: Уроки історії та сучасність*: Матеріали міжнар. наук. конф. (27-28 квітня 1995 р.) / Відп. ред. М. В. Коваль. – К., 1996; *Коваль М. В.* Друга світова війна і Україна (1939-1945 рр.). Історіософські нотатки. – К., 1999; *Його ж.* Друга світова і Велика Вітчизняна війни: знехтуваний урок історії // *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових праць.* – К., 1999. – Вип. 3; *Вронська Т. В.*

пострадянської формації М. Коваль вбачав у розвінчуванні «казенної версії історії Другої світової війни та її найважливішої складової – Великої Вітчизняної війни»²⁶. Вадами радянської доктрини війни він вважав воєнно-політичну кон'юнктуру, умовчання, напівправду, деформації перебігу подій, міфологізацію драматичних сторінок війни, що й стали «фундаментом і змістом квазіісторії одного з найтрагічніших і водночас найепічніших періодів вітчизняного минулого». Дебати навколо нез'ясованих гострих проблем війни залишаються не тільки в центрі суспільної думки, збудником громадського спокою, але й предметом наукового осмислення, (проблеми ветеранів війни, «остарбайтерів», військовополонених, учасників ОУН-УПА тощо).

Прикметне, що М. Коваль передбачав негаразди і з пострадянською історіографією війни, адже відлучені від полеміки, усвідомленого сприйняття нових положень, самостійного їх осмислення і засвоєння «чимало українських істориків в нових історичних умовах, коли радянська історіографія зазнала фіаско, автоматично, без будь-яких дискусій або дебатів, роздумів чи сумнівів взяли на озброєння діаметрально протилежні радянській доктрині ідеї та концепції, автоматично замінили плюси на мінуси і навпаки»²⁷.

На противагу нерозв'язаним чи навіть не артикульованим радянською історіографією проблемам війни М. Коваль формулює цілу низку актуальних питань: геополітичний, кліматичний, демографічний, національно-релігійний фактори війни, а також «справжня роль лідерів і тоталітарно-експансіоністської ідеології у перебігу воєнно-політичних подій, замовчувалось і про національно-патріотичні почуття народів тощо».

Аналізує М. Коваль й розгорнуту останнім часом полеміку навколо поняття «Велика Вітчизняна війна». Спочатку було вживане поняття «Вітчизняна війна» (Сталіним 3 липня 1942 р.), згодом використовувалось «Велика Вітчизняна війна». Частина

В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943-1945 рр.) – К.: Інститут історії України НАН України, 1995 (Серія «Історичні зошити»). Див. також: *Лисенко О. Є.* Тематика Другої світової війни на сторінках «Українського історичного журналу»: історіографічна ретроспектива на суспільно-політичному тлі // *Укр. істор. журн.* – 2007. – № 6.

²⁶ Коваль М. В. Друга світова війна і Україна. Серія «Історичні зошити». – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – С. 6.

²⁷ Там само. – С. 7, 21.

вітчизняних і зарубіжних істориків сприймали це поняття недостатньо обґрунтованим, себто як пропагандистське гасло. На думку історика, «вітчизняною» була війна (рух Опору) у всіх поневолених фашистами народів. Як й попередня Вітчизняна війна 1812 р. вона мала патріотичний характер, адже велася за врятування Вітчизни. Інші вважають її «загарбницькою з боку Радянського Союзу». Таку суперечку навколо назви війни М. Коваль вважав надуманою, насправді, «війна велася між двома тоталітарними режимами». На думку дослідника, війна проти фашизму була тотальною за врятування від знищення і Вітчизни, і народу, тому правильним є застосування «паралельних назв без будь-якого ідеологічного навантаження» (Друга світова і Велика Вітчизняна). Проте війна проти фашистського агресора не повинна мати «одну офіційно затверджену назву – Велика Вітчизняна війна». Дослідник пояснює цей факт тим, що не для усіх вона «була війною за Вітчизну, 'вітчизняною', 'українською', позаяк не усі вважали СРСР свою Вітчизною». Тому альтернативними можуть бути назви «Війна між Радянським Союзом і Німеччиною», «радянсько-німецька війна», котрі чомусь викликають «негативну реакцію». Найголовнішим, на його думку, є не стільки зберегти канонічну назву «Велика Вітчизняна війна», скільки «пам'ять про цю війну як визвольну, справедливу, народну».

Непокоять історика також намагання нав'язати українським дослідникам концепції і бачення проблеми зарубіжними ученими. Неприпустимим він вважав, щоб урядові установи брали за орієнтир теорії, розроблені за рубежем, з якими не згодні вітчизняні історики, або «вчили школярів і студентів за підручниками, складеними іноземцями, адже у деяких «супермодернових виданнях» виклад подій на радянсько-німецькому фронті «зведено до кількох рядків». Така легковажність «взагалі скасовує один з найважливіших періодів історії України, деформує висвітлення історичного процесу в цілому»²⁸.

Для сучасного українського історика є важливими слова М. Ковалю про те, що «теорія – шлях усунення історіографічних збочень»²⁹. За часів гласності, констатує дослідник, завдяки не лише історикам, а здебільшого журналістам і публіцистам, була усунена ціла низка перекирвань історії Другої світової і Великої

²⁸ Там само. – С. 58-59, 60, 61.

²⁹ Там само. – С. 61.

Вітчизняної воєн. Переосмислені нині «сконструйовані 'агітпроповськими фахівцям' напівміфічні епізоди й життєписи, пов'язані з 'Молодою гвардією' і безслідним зникненням її керівника, героями-панфіловцями, яких було не 28, а значно більше, вчинками Олександра Матросова і Миколи Гастелло, які загинули героїчно, але зовсім не так, як це описано в літературі». Питання є із «заплутаною історією так званого 'матчу смерті' в Києві та ін.». Водночас, за висловом М. Ковалю, історики, які хочуть мати чисте сумління «продовжують відчувати моральний дискомфорт», через надмірну заполітизованість питання, прагнення нав'язати історикам «осучаснене політизоване бачення історичного процесу».

Надто цікаві міркування М. Ковалю щодо стану тогочасної історіографії і не лише з проблем воєнної історії, а й як явища взагалі: варто подолати «такі прищеплені історичній науці болячки, як кон'юнктурщина і славослів'я, апологія і тенденційність» тощо³⁰.

Показово, що в ті далекі 90-ті М. Коваль наводив слова американського політолога про фактор Великої Вітчизняної війни як цементуючий постулат радянської історичної концепції, котра нині стала підґрунтям путінської політики пам'яті, офіційної історичної політики РФ: Велика Вітчизняна війна – «головна священна реліквія», що виправдовує «і колективізацію, і розкуркулювання, і репресії 1937 –1938 рр., і навіть революцію 1917 р.»³¹.

Серйозну ваду радянської історіографії історик вбачав в тому, що «теоретичний бік історії Другої світової війни взагалі лишається майже нерозробленим». Причини такого стану справ він пояснював засиллям стереотипів, закостенілих постулатів у свідомості істориків, «штучним випрямленням історичного процесу». На противагу таким підходам і постулатам, М. Коваль стверджував, що війна була неминуча: «доки існував нацизм, війна в Європі, війна проти СРСР була неминучою». До ідеологем радянської історіографії він відносить незаперечність визнання «закономірностей перемоги», викладених в вигляді таких «незмірних переваг соціалізму», як «соціалістичний спосіб виробництва, суспільний лад, соціалістична ідеологія, морально-

³⁰ Там само. – С. 61, 63,

³¹ Там само. – С. 64.

політична єдність суспільства, організаторська та керівна роль комуністичної партії».

На думку М. Ковалю, не може задовольняти також й «ідеологізоване пояснення причин початку Другої світової війни». Нове в історії зародження світової війни та визрівання нацистської агресії проти СРСР він пов'язував із висвітленням зловісної ролі ватажків тоталітарних режимів Гітлера і Сталіна, фактів їхньої взаємної спорідненості (плебейське походження, самоосвіта, доля двох невдах поета і художника, ненависть до простих людей та інтелектуалів). Такий підхід дослідник свідомо протиставляв «поборникам концепції змови сил міжнародної імперіалістичної реакції як єдиної причини виникнення Другої світової війни», які цілковито заперечували «авантюристський і небезпечний характер зовнішньополітичного курсу гітлерівського і сталінського урядів».

Безсумнівна заслуга М. Ковалю полягає в історіософському осмисленні Другої світової та Великої Вітчизняної воєн як феномену, рубіжної події в історії світу й України у другій половині ХХ ст., адже український народ, зазнавши великих втрат і бідувань, боровся і переміг, попри всі перешкоди він зберігся як етнос й закрив підвалини незалежної держави в майбутньому³².

З другої половини 1990-х рр. актуалізується проблематика з історії ОУН та УПА. Для Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України по сприянню вивчення питань, пов'язаних з перевіркою діяльності ОУН і УПА, науковці Інституту історії України підготували низку довідково-аналітичних матеріалів та взяли участь в одному з засідань комісії (В. Смолій, М. Коваль, І. Хміль, В. Коваль, О. Рубльов). Для МЗС України М. Коваль та О. Лисенко підготували довідку «ОУН і Олег Ольжич». У 1999 р. у відповідності з планом роботи Урядової комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА на 1998 р. Інститутом історії України разом з ЦДАВО була опублікована серія монографій з даної тематики (відповідальний редактор С. Кульчицький)³³.

³² Там само. – С. 65, 66-67, 75.

³³ *Кентій А. В.* Нариси історії Організації Українських Націоналістів (1929-1941 / Інститут історії України НАН України, Головархів при Кабміні України: ЦДАВО України; Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998; *Його ж.* Нариси історії Організації Українських Націоналістів в 1941-1942 рр. / Інститут історії України НАН України, Головархів при Кабміні України: ЦДАВО України; Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999; *Його ж.* Українська Повстанська армія в 1942-1943 рр. / Інститут історії

Частіше зустрічаються й нестандартні сюжети – дослідження морально-психологічного стану, особового складу сил ворога напередодні його вторгнення в СРСР, проблема впливу перемог Червоної армії на зниження морально-бойового духу ворога³⁴.

У цілому, безперечним досягненням вітчизняних істориків у процесі трансформації української історичної науки можна вважати відновлення цілих напрямів дослідження і створення нових. Як бачимо, проблематика історичних досліджень обумовлювалась викликами свого часу. У свою чергу історична проблематика визначала характер і структуру джерельної бази досліджень. Нові теми повертали до життя цілі пласти нових джерел.

України НАН України, Головархів при Кабміні України: ЦДАВО України; Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999; *Його ж.* Українська Повстанська армія в 1944-1945 рр. / Інститут історії України НАН України, Головархів при Кабміні України: ЦДАВО України; Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999; *Його ж.* Нарис боротьби ОУН – УПА в Україні (1946 – 1956) / Інститут історії України НАН України, Головархів при Кабміні України: ЦДАВО України; Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999.

³⁴ Руденко Н. В., Русак А. В. Армія фашистського агресора: від перемог до поразок, 1943-1945: морально-психологічний аспект. – К.: Інститут історії України НАН України, 1997.

7. Видавничі ініціативи та проекти Інституту. Реалізація Програми «повернення спадщини»

Джерела, археографічна діяльність

З метою відновлення археографічної діяльності в республіці Президія АН УРСР Постановою № 315 від 5 жовтня 1987 р. поновила діяльність Археографічної комісії АН УРСР, основна функція якої полягала у «координації в межах республіки археографічної (в першу чергу – видавничої) роботи всіх установ, закладів й періодичних і неперіодичних органів, окремих осіб, що займаються публікацією джерел»¹. Діяльність комісії була спрямована на виконання рішень Республіканської наради археографів Української РСР (6-8 грудня 1988 р.) та Постанови № 219 Президії АН УРСР від 14 червня 1989 р. «Про стан і перспективи археографічної роботи в республіці і завдання археографічної комісії АН УРСР». На грудневій нараді з доповіддю «Про деякі основні напрями діяльності Археографічної комісії АН УРСР в світлі сучасних вимог перебудови» виступив голова Археографічної комісії АН УРСР Павло Сохань, у якій визначив перспективи та завдання її діяльності.

Згадавши потужну вітчизняну археографічну традицію та утворення Археографічної комісії при Академії наук у 1919 р., реорганізовану в 1936 р. у відділ Інституту історії АН УРСР, П.Сохань констатував її вкрай занедбаний стан на поточний момент. Пояснював він це двома «погромами» 30-х і початку 70-х рр., коли «двічі насильствено переривали кращі археографічні традиції, що увібрали в себе найцінніше із спадщини попередників – дореволюційних археографів». Останні два десятиліття, за його словами, були позначені «повною бездіяльністю Археографічної комісії АН УРСР»². До недоліків відносив зниження статусу

¹ *Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р.* – К., 1988. – С. 6.

² *Сохань П. С. Про деякі основні напрями діяльності Археографічної комісії АН УРСР в світлі сучасних вимог перебудови // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р.* – К., 1988. – С. 3, 5. Далі автор перераховує негативні умови і фактори, що роками утверджувались в археографічній діяльності в республіці, а саме: едиційна робота знаходилася в компетенції державних і партійних архівів, дореволюційна тематика обмежувалась селянськими, робітничими і революційними рухами, на практиці існувала «догматична пропорція (1 до 3-х) між дорадянською і радянською

археографічної роботи, що серед істориків вважалась «вкрай непопулярною», «другорядною», «непрестижною» на відміну від підготовки монографічних досліджень. Йшлося також про «едиційний провінціалізм» української археографії, про її відставання «не лише від світової, але й від загальносоюзної археографії, в першу чергу – московської і ленінградської». Українська радянська археографія, зазначав П. Сохань, навіть не підійшла до «питання про створення «зведеної систематичної публікації найдавніших джерел з історії України»³.

Мету даної наради голова Комісії вбачав у згуртуванні всіх наявних фахівців з археографічної справи, щоб спільними зусиллями виробити її загальну концепцію, визначити конкретні ближчі й перспективні напрями діяльності «насамперед у виявлені й публікації найважливіших джерел з історії України». У його доповіді й була окреслена широка програма дій, спрямованих на відновлення археографічної роботи як на стратегічну перспективу, так і на поточний момент⁴.

проблематикою, ідеологічний догматизм і тенденційна односторонність більшості публікацій з історії соціалістичного будівництва, свідоме замовчування трагічних подій і видатних осіб, що стали жертвами культу» І як сумний результат археографічної діяльності – незначна кількість документальних публікацій, що навіть «не склала повноцінного джерельного фундаменту для історичних досліджень», з поля зору видавців «випали цілі епохи» (с. 5).

³ Сохань П. С. Про деякі основні напрями діяльності Археографічної комісії АН УРСР в світлі сучасних вимог перебудови. – С. 6.

⁴ Програма містила низку завдань: 1. «організація видавничої, пошукової, інформаційно-довідкової і теоретичної роботи в різних галузях і археографії»; 2. «науково-методичне забезпечення видавничої роботи на місцях шляхом розробки методичних рекомендацій по різних видах робіт» (консультації, обмін досвідом, через науково-інформаційний бюлетень, семінари, наради, конференції); 3. «координаційна діяльність Археографічної комісії повинна охоплювати всі напрями її роботи і всі галузі археографії, зокрема і такі, як камеральна археографія, польова археографія та ін.»; 4. створення своєрідної науково-інформаційної служби, «яка б включала підготовку серії науково-довідкових видань, бібліографічних довідників (в першу чергу – зведеної бібліографії історії України), пофондових і міжфондових покажчиків, пофондових і подокументальних описів, каталогів рукописних зібрань музеїв і бібліотек на зразок путівників по архівах, нарешті, зведених каталогів джерел, побудованих за хронологічною, видовою чи тематичною ознакою»; 5. «робота по розшуку, обліку і передачі на державне зберігання пам'яток історії та культури», що знаходились у приватному

Прикметне, що на противагу «едиційному провінціалізму», про який говорив П. Сохань, А. Хорошкевич звернула увагу на «переваги відсталості»: «Різке відставання української археографії – результат видавничої практики епохи сталінщини і застою, – як це не парадоксально, може прислужитися українській історіографії», адже українські археографи «можуть бути озброєні краще, ніж їхні попередники не лише в межах Радянського Союзу, але й за кордоном. Історик-археограф може нині виходити як з едиційної практики своїх попередників, так і з теоретичних посилок», зокрема «теорії походження різних типів джерел, яку розробив С. М. Каштанов і яка була схвально сприйнята у більшості європейських країн, що дає надійні орієнтири для створення серійних публікацій»⁵.

користування, культових закладах, та організація систематичних й планомірних міжвідомчих археографічних експедицій, щоб у такий спосіб «налагодити централізований державний облік і своєчасне введення до наукового обігу нововиявлених пам'яток»; 6. «систематичне виявлення матеріалів з історії України в зарубіжних архівах і бібліотеках, в першу чергу – в ПНР, Австрії, Чехословаччині, Румунії, Угорщині, а також Греції, Швеції і Туреччині та ін.»; 7. важливий перспективний напрям діяльності Комісії, на думку П. Соханя, – це «розробка теоретичних проблем археографії і комплексу допоміжних історичних дисциплін», що допоможе «відродити кращі традиції вітчизняної археографії», забезпечити археографів «надійним інструментарієм у практичній роботі»; 8. нагальним є вирішення кадрової проблеми. Те, що найкращі традиції вітчизняної археографії «двічі штучно переривалися» призвело до того, «що на сьогодні ми не маємо власної археографічної школи», практично не маємо навіть «мінімальної кількості висококваліфікованих і досвідчених археографів», яким було б під силу виконати намічені першочергові завдання й перспективну програму діяльності Комісії. Прикро й те, наголошував П. Сохань, що археографічна робота «вкрай непопулярна» серед істориків й вважається «другорядною», «непрестижною» у порівнянні із підготовкою монографічних досліджень. Для того, «щоб підняти престиж археографічної роботи, позбутися едиційного провінціалізму і забезпечити належний науковий рівень публікацій, слід безвідкладно налагодити підготовку школи археографів» (Сохань П. С. Про деякі основні напрями діяльності Археографічної комісії АН УРСР в світлі сучасних вимог перебудови. – С. 7-9, 12-13).

⁵ Хорошкевич А. Л. Традиції радянської археографії та завдання Археографічної комісії АН УРСР // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р. – К., 1988. – С. 15.

У цілому, програма відновлення української археографії була національно спрямована, ставила за пріоритет створення потужної джерельної бази як фундаменту історії України від найдавніших часів до сьогодення⁶. Звісно, на 1988 р. така програма дій, скерованих на відновлення української археографії, її різних напрямів, мала, безсумнівно, новаторський характер. І як показала подальша практика, чимало із задумів археографів, що стояли у

⁶ На даній нараді Археографічною комісією був запропонований перспективний план її діяльності для обговорення фахівцями. Першочергова з усіх напрямів роботи Комісії – це перспективна програма підготовки і публікації вітчизняних джерел. Програма мала бути концептуальною, «і представлені в ній джерела повинні розкривати всі сторони багатовікового буття українського народу». Ішлося про найважливіші писемні пам'ятки історії і культури від давнини до наших днів, різні види і комплекси документальних і наративних джерел.

Перспективна програма едиційної роботи в республіці включала різні типи видань: 1. *наукові публікації*, що «мають бути компетенцією Археографічної комісії і здійснюватися під її грифом»; 2. *науково-популярні видання* «полегшеного типу, що готуються як науковцями, так і письменниками, й «призначені для широкої аудиторії»; 4. *«учбові видання»*, переважно «хрестоматійного типу»; 5. *факсимільні видання* найцінніших пам'яток вітчизняної історії та культури, адже репринт (або препринт) – «це великий, ще не використаний нами досі резерв», який «може досить швидко і економно задовольнити підвищений попит на видання, які стали бібліографічною рідкістю, перш за все – пам'ятки історіографії, окремі джерельні публікації XIX – XX ст.». У «стратегічній програмі» не може бути хронологічних, регіональних чи тематичних лакун», тому «її слід складати за рубриками або серіями». Планувалось створювати серії «за видовою ознакою»: «Актові джерела», «Описово-статистичні джерела», «Наративні пам'ятки», «Пам'ятки історіографії» (виняток становить тематична серія «Історія запорізького козацтва»). Як альтернативні можуть розглядатися великі хронологічні серії, «в середині яких матеріали групуються за проблемними, або видовими ознаками».

«Найближчі заходи» або поточний план роботи Комісії П. Сохань пов'язував із напівпідготовленими чи відновленими проектами, які в застійні роки не побачили світу, наприклад, судові документи Кирило-Мефодіївського товариства. Широкі можливості для оперативного введення нововиявлених документів відкривають публікації «малого жанру» – на сторінках історичної періодики («Український історичний журнал», «Архіви України») та популярних літературних часописів («Жовтень», «Дніпро», «Київ», «Всесвіт»). (Сохань П. С. Про деякі основні напрями діяльності Археографічної комісії АН УРСР в світлі сучасних вимог перебудови. – С. 10-12).

витоків нової української археографії, були реалізовані, хоча деякі напрями й ідеї так і лишилися на папері.

Оперативно розпочата була комп'ютеризація Археографічної комісії. Від Українського наукового інституту Гарвардського університету (HURI) було отримане комп'ютерне обладнання. Фонди бібліотеки Комісії поповнювалися за рахунок подарованих закордонних українознавчих видань (понад 200 тт.).

Робота Археографічної комісії велась по різних напрямках: розгортання польової археографії, камеральний напрям роботи, розробка теоретичних проблем археографії та комплексу дисциплін джерелознавчого профілю. Видавнича програма комісії базувалася на Плані підготовки до друку видань з історико-культурної спадщини українського народу на період до 2000 р., що передбачав видання близько 300 пам'яток української історіографії. З 1989 р. Археографічна комісія активно починає публікувати малотиражні (200-300 прим.) видання переважно з серії «Науково-довідкові видання з історії України».

Перспективним напрямом діяльності Комісії являлась співпраця з відомими осередками світового українознавства, як-то Український науковий інститут Гарвардського університету / *Harvard Ukrainian Research Institute – HURI*, (Кембридж, США), Канадський інститут українських студій / *Canadian Institute of Ukrainian Studies – CIUS* (Едмонтон, Канада), Українське історичне товариство (Кент, Огайо, США), Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського (Філадельфія, США), Наукове товариство ім. Шевченка в Європі (Сарсель, Франція).

2 лютого 1990 р. в Інституті історії створено групу Археографічної комісії АН УРСР у складі 13 осіб. Співробітники групи координували роботу 17 секцій згідно з перспективним планом Археографічної комісії АН УРСР, затвердженим Постановою Президії АН УРСР № 219 від 14 червня 1989 р. У травні і червні 1990 р. було проведено дві науково-методичні наради щодо підготовки правил передачі текстів документів і пам'яток. З огляду на необхідність підвищення рівня археографічної роботи в республіці Президія АН УРСР ухвалила Постанову № 238 від 3 жовтня 1990 р., де було зазначено: «Вважати за доцільне створити в АН УРСР Інститут української археографії на базі

Археографічної комісії АН УРСР та підрозділів ряду установ АН УРСР»⁷.

Археографічні ініціативи й практики доби перебудови були здебільшого спрямовані на реалізацію Програми повернення спадщини, наступний крок – створення бази даних для потреб національної історичної науки.

У 1991 р. була утворена Всеукраїнська спілка архівістів, яку очолив С. Кульчицький. У складі робочої групи він брав участь у підготовці проекту Закону Верховної Ради України «Про Національний архівний фонд і архівні установи», затвердженого Верховною Радою України 24 грудня 1993 р. Головою утвореної при Кабінеті Міністрів України комісії з розшуку і поверненню історичних і культурних цінностей українського народу став Ф. Шевченко. С. Кот підготував аналітичну записку «Про повернення історичних і культурних цінностей в Україну»⁸.

Активна археографічна робота велась й Інститутом історії України. Одним з пріоритетних напрямів його діяльності стала публікація документів дожовтневого періоду. Серія таких публікацій відкривалась вдалим проектом – збірником документів «Кирило-Мефодіївське товариство» в 3-х томах⁹. У даному виданні вміщено найбільшу добірку документів з історії Товариства. У 1-му томі опубліковані матеріали слідства, слідчі справи М. Гулака, М. Костомарова, В. Білозерського, в 2-му – слідчі справи П. Куліша, О. Навроцького, Г. Андрузького, Т. Шевченка, у 3-му – слідчі справи І. Посяди, М. Савича, В. Марковича, М. Рігельмана, О. Тулуба та інших осіб, звинувачених у причетності до Товариства, провокатора О. Петрова та документи про «слов'янофільство» й «українофільство», а також журнал слідства.

У 1992 р. рішенням Кабінету Міністрів України Інститут історії України був визначений «як базова наукова організація» по створенню науково-документальної серії «Реабілітовані історією»

⁷ Див.: *Звіт Інституту історії України АН УРСР про наукову і науково-організаційну діяльність у 1990 р.* // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 1860. – Арк. 37-39.

⁸ *Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 1992 році* // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 1935. – Арк. 19.

⁹ *Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 тт.* / Археографічна комісія АН УРСР, АН УРСР, Інститут історії, Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – К.: Наукова думка, 1990 (Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні XIX – початку XX ст.).

(планувалось 25 томів)¹⁰. Від 6 квітня 1992 р. Президія Верховної Ради України Постановою № 2256-КП та Кабінет Міністрів України Постановою від 11 вересня 1992 р. за № 530 підтримали пропозицію Академії наук України, Служби безпеки України, Державного комітету по пресі України, Українського культурно-просвітницького товариства «Меморіал імені В. Стуса» та Всеукраїнської спілки краєзнавців про підготовку до видання багатотомної науково-документальної серії «Реабілітовані історією». Мета серії – повернути українському народові незаслужено забуті імена його кращих представників, відновити історичну справедливість відносно сотень тисяч громадян, ввести до наукового обігу недоступні раніше документальні матеріали. Підготовка відповідних томів науково-документальної серії «Реабілітовані історією» розглядалась як один з пріоритетних напрямів національної історії, що відповідало запитам у громадському житті та суспільній свідомості суверенної країни. Постанова Кабінету Міністрів України № 530 від 11 вересня. 1992 р. передбачала комплекс заходів щодо науково-організаційного та матеріально-технічного забезпечення роботи над серією. Був затверджений склад редакційної колегії видання на чолі з академіком АН України П. Троньком. Постановою Президії АН України № 324 від 9 грудня 1992 р. «Про підготовку багатотомної науково-документальної серії книг 'Реабілітовані історією'» в межах Академії наук координаційна та науково-методична робота покладалася на Інститут історії України АН України. В Інституті був створений спеціальний структурний підрозділ – проблемна група по розробці питань теорії і практики історичного краєзнавства (керівник П. Тронько)¹¹.

На підставі Указу Президента України № 292 від 4 травня 1992 р. «Про книгу Пам'яті України» та Постанови Кабінету Міністрів України № 537 від 16 вересня 1992 р. «Про заходи щодо видання 'Книги Пам'яті України'» науковці Інституту історії

¹⁰ *Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 1992 році* // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 1935. – Арк. 1.

¹¹ Робота на цим унікальним проектом в Інституті історії України продовжується й по сьогодні. Див.: *Реабілітовані історією*: у 27 т., 109 кн. / НАН України, Інститут історії України, Служба безпеки України, Державна архівна служба України, Національна спілка краєзнавців України, Українське культурно-просвітницьке товариство «Меморіал» ім. В. Стуса / Головна редколегія (голова В. А. Смолій). – К., 2002–2016.

України взяли активну участь у підготовці даного видання. Співробітники відділу історії Другої світової війни брали участь в обговоренні нової концепції даного видання¹².

Інститутом активно запроваджувалися практики видання тематичних збірок документів, наприклад, «Українська Центральна Рада: Документи і матеріали», де вперше були оприлюднені протоколи засідань і сесій Центральної Ради і Малої Ради, протоколи Генерального секретаріату, I, II й III Універсали, постанови, меморандуми, законопроекти, декларації, звернення (усього 250 позицій). У другому томі представлені протоколи засідань VIII та IX сесій Центральної Ради та Малої ради, протоколи Генерального секретаріату, IV Універсал, текст Брестського мирного договору, декларації, звернення тощо (усього 170 позицій, 10.12.1917 – 29.04 1918). Опубліковані «Українсько-російські переговори в Москві: січень – лютий 1919 р.: Збірник документів»¹³, «Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 р.: Протоколи і стенограми пленарних засідань: Збірник документів і матеріалів»¹⁴.

¹² *Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 1992 році* // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 1935. – Арк. 23-25.

¹³ *Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: у 2-х т.* / Інститут історії НАН України; Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України / Упоряд.: В. Ф. Верстюк (керівник) та ін.; Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. 1 (4 березня – 9 грудня 1917 р.); *Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у 20-х т.* / НАН України: Інститут історії України; ЦДАВО України / Редкол. В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Упоряд.: В. Ф. Верстюк, (керівник), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький, Г. М. Михайличенко та ін. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 2: 10 грудня 1917 – 29 квітня 1918 р.; *Українсько-російські переговори в Москві: січень – лютий 1919 р.: Збірник документів* / Упоряд. Р. Г. Симоненко, О. П. Реєнт. – К.: Інститут історії України НАН України, 1996 (Серія «Історичні зошити»).

¹⁴ *Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 р.: Протоколи і стенограми пленарних засідань: Збірник документів і матеріалів* / Інститут історії України НАН України; Інститут східноєвропейських досліджень НАН України; Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського (США); Головархів при Кабміні України: ЦДАВО України; Редкол.: Я. Б. Пеленський (співголова), В. А. Смолій (співголова), В. Верстюк (відп. ред.) та ін. Упоряд.: О. І. Лупандін, І. В. Ралле, Л. В. Яковлева. – Київ; Нью-Йорк; Філадельфія: Видавництво М. П. Коць, 1999.

Низка публікацій була присвячена проблемам голоду в Україні: «Колективізація і голод на Україні 1929-1933 рр. Збірник документів і матеріалів»¹⁵, «Голод 1921-1923 рр. в Україні: Збірник документів і матеріалів»¹⁶, «Голод в Україні 1946-1947: Документи і матеріали»¹⁷.

Матеріали з історії козацьких повстань під проводом К. Косинського (1591-1593), С. Наливайка (1594-1596), Козацької війни 1637-1638 рр. та руху опришків на Закарпатті представлені у збірнику документів «Селянський рух на Україні 1569-1647 рр.»¹⁸.

Тематика документальних публікацій, підготовлених і здійснених науковцями Інституту, була доволі різноманітна, від історії етнічних меншин в Україні до діяльності ОУН та УПА, трагедії Чорнобиля, стану освіти й наукових зв'язків. Так, німецькій етнічній групі в Україні присвячено документальне видання «Німці в Україні (20 – 30 роки ХХ ст.): Збірник документів державних архівів України»¹⁹, кримськотатарській спільноті – «Кримські татари, 1944 – 1994 рр.: Статті, документи, свідчення

¹⁵ *Колективізація і голод на Україні 1929-1933 рр.* Збірник документів і матеріалів. Упоряд. Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна. – К.: Наукова думка, 1992, 2-ге вид. К., 1993.

¹⁶ *Голод 1921-1923 рр. в Україні: Збірник документів і матеріалів.* НАН України: Інститут історії України, ЦДАВО України / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 1993.

¹⁷ *Голод в Україні 1946-1947: Документи і матеріали* / Інститут історії України НАН України; Всеукр. Асоціація дослідників голодоморів в Україні; Східноєвропейський дослідний Інститут ім. В. К. Липинського; ЦДАГО України; ЦДАВО України; Архів МВС України; ДА СБУ / Упоряд. О. М. Веселова (головний упоряд.); Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – Київ, Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1996.

¹⁸ *Селянський рух на Україні 1569-1647 рр.* Збірник документів і матеріалів / ЦДІА України в м. Києві; ЦДІА України в м. Львові; НАН України: Інститут історії України, Інститут суспільних наук. Упоряд. Г. В. Боряк, К. А. Віслобокова, Т. Ю. Гирич та ін. – К.: Наукова думка, 1993.

¹⁹ *Німці в Україні (20 – 30 роки ХХ ст.): Збірник документів державних архівів України* / Упорядники Л. В. Яковлева та ін. / НАН України: Інститут історії України; Інститут національних відносин і політології; Центр. держ. архів вищих органів влади та управління України – К.: Інститут історії України НАН України, 1994.

очевидців», де висвітлювались трагічні сторінки історії кримсько-татарського народу²⁰.

На основі документів архіву Урядової комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, нагромаджених в Міністерстві юстиції України, за ініціативою Інституту історії України видані збірники документів «Національне примирення чи конфронтація? Збірник документів» та «Протистояння: звернення, листи громадських організацій, політичних партій, громадян України до Комісії з вивчення діяльності ОУН – УПА 1996-1998»²¹.

Інститутом історії України підготовлені й видані документальні матеріали, присвячені наслідкам Чорнобильської катастрофи – «Чорнобиль: проблеми здоров'я населення. Збірник документів і матеріалів», «Чорнобильська трагедія: Документи і матеріали», де висвітлюються питання з історії будівництва ЧАЕС до аварії й післяаварійного стану станції²². Побачила світ збірка «З історії міжнародних зв'язків України: Наука, освіта (XIX – 30-ті роки XX ст.: Документи і матеріали»²³.

²⁰ *Кримські татари, 1944 – 1994 рр.*: Статті, документи. свідчення очевидців / Упоряд. О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк / Відп. ред. П. Т. Тронько. – К.: Рідний край, 1995.

²¹ *Національне примирення чи конфронтація? Збірник документів / Інститут історії України НАН України / Упоряд. О. М. Веселова; Відп. ред. С. В. Кульчицький.* – К.: Інститут історії України НАН України, 1999; *Протистояння: звернення, листи громадських організацій, політичних партій, громадян України до Комісії з вивчення діяльності ОУН – УПА 1996-1998 / Інститут історії України НАН України / Упоряд. О. М. Веселова; Відп. ред. С. В. Кульчицький.* – К.: Інститут історії України НАН України, 1999.

²² *Чорнобиль: проблеми здоров'я населення. Збірник документів і матеріалів:* у 2-х т. Відп. ред. В. А. Смолій / Упоряд.: Н. П. Барановська, Н. В. Маковська, М. Л. Парфененко, Є. П. Шаталіна / Вступ Н. П. Барановська, П. П. Панченко / Інститут історії України НАН України, Головне архівне управління Кабінету Міністрів України, ЦДАВО України. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – Ч. 1, 2; *Чорнобильська трагедія: Документи і матеріали / Інститут історії України НАН України; Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України; ЦДАГО України / Упоряд. Н. П. Барановська (головний упоряд.) та ін.; Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.* – К.: Наукова думка, 1996.

²³ *З історії міжнародних зв'язків України: Наука, освіта (XIX – 30-ті роки XX ст.: Документи і матеріали / Інститут історії України НАН України; Редкол.: М. М. Варварцев (відп. ред.).* – К.: Інститут історії України НАН України, 1999.

Публікація історичних джерел особового походження завжди перебувала у центрі уваги науковців Інституту. Певний інтерес становлять проекти Інституту історії України, підготовлені у співпраці із закордонними колегами, наприклад, «Опис України» Боплана²⁴.

Важливий напрям – публікація топографічних описів, реєстрів. Так, історії Слобідській Україні, її адміністративно-політичному устрою, структурі населення, історії побуту та культури присвячено видання «Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.»²⁵. У 1996 р. була здійснена публікація «Реєстру Війська Запорозького 1649 р.», укладеного урядом Б. Хмельницького, який містив поіменні списки майже 40 тис. козаків, що характеризують склад населення та сотенно-полковий устрій Гетьманщини²⁶.

Ще один напрям археографічних практик Інституту історії України – особові комплекси офіційного й приватного характеру. В збірці «Універсали Богдана Хмельницького» 1649-1657» вміщені угоди, накази гетьмана з архівів України, РФ, Білорусі, Польщі, США, Бразилії, а в додатках наведені сумнівні і підроблені універсали Б. Хмельницького та полковників й такі, які лише згадуються в літературі, але й досі не виявлені тощо²⁷. В. Станіславським підготовлене видання «З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи», яке містило 45 вперше введених до обігу

²⁴ Гійом Левассер де Боплан. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / АН УРСР; Археографічна комісія; Інститут історії; Інститут суспільних наук, Український науковий інститут Гарвардського університету. – К.: Наукова думка, 1990.

²⁵ *Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.* – К.: Наукова думка, 1991.

²⁶ *Реєстр Війська Запорозького 1649 р.* / НАН України: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Інститут історії України; Російський державний архів давніх актів / Підгот. до друку О. В. Тодійчук (голова упоряд.) та ін. Редкол.: Ф. П. Шевченко (відп. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1995 (Джерела з історії українського козацтва).

²⁷ *Універсали Богдана Хмельницького 1649-1657* / НАН України: Інститут історії України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Упоряд.: І. Крип'якевич, І. Бутич; Редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1998 («Матеріали до українського дипломатарію. Серія «Універсали українських гетьманів»).

листів гетьмана, що висвітлюють питання соціокультурного життя України на зламі XVII – XVIII ст.²⁸

Отже, активна діяльність Інституту історії на полі розшуку, підготовки й видання історичних джерел з самих різних періодів українського минулого створювало потужну документальну базу для відтворення національного наративу.

*Публікація праць дореволюційних
і діаспорних істориків*

Не менш активна археографічна діяльність була розгорнута науковцями Інституту в сфері української історіографії, адже без усвідомлення досвіду попередніх поколінь вітчизняних істориків неможливе переосмислення близького та віддаленого минулого. Великою популярністю в історіографічному середовищі 90-х рр. користувалась започаткована за ініціативою Інституту серія «Пам'ятки історичної думки України». Очолив редколегію серії Ф. Шевченко, до складу її входили В. Смолий та В. Сарбей. Як викладач вищої школи пам'ятаю, з яким ентузіазмом історики зустрічали кожну нову книгу серії.

У рамках серії «Пам'ятки історичної думки України» вчені Інституту опублікували низку актуальних видань: М. Грушевський «Очерк истории украинского народа»²⁹, О. Єфименко «История украинского народа»³⁰, О. Рігельман «Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі», підготовлену до друку П. Сасом та В. Щербаком³¹. Поширена була практика репринтних видань, наприклад, М. Аркас «Історія України-Русі»³².

²⁸ *З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи* / Упоряд. та автор передмови В. В. Станіславський. – К.: Інститут історії України, 1996.

²⁹ *Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа* / Сост. ист.-биограф. очерка Ф. П. Шевченко, В. А. Смолий; Примеч. В. М. Рички, А. И. Гуржия. – К.: Лыбидь, 1990; 2-е изд. – К.: Лыбидь. 1991 сер. «Памятники исторической мысли Украины».

³⁰ *Ефименко А. Я. История украинского народа* / Сост. и автор ист.-биограф. очерка В. А. Смолий; Примеч. Н. Н. Яковенко. – К.: Лыбидь, 1990 сер. «Памятники исторической мысли Украины».

³¹ *Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі* / Вступна стаття, упоряд. та примітки П. М. Саса, В. О. Щербака / Редкол.: Ф. П. Шевченко (голова) та ін. – К.: Либідь, 1994 серія «Пам'ятки історичної думки України».

³² *Аркас М. М. Історія України-Русі* / Вступне слово і комент. В. Г. Сарбея. Факс. вид. – К.: Вища школа, 1990.

Важливою історіографічною подією в умовах практичної відсутності праць з історії українського історієписання стало репринтне видання відомого підручника Дмитра Дорошенка «Огляд української історіографії», надрукованого в Празі у 1923 р. Це перевидання готувалось зусиллями представників ряду академічних установ України у співпраці з зарубіжними колегами³³.

Заслуговує на увагу історіографічне видання «Історична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркович, Костомаров, Яворський», де разом з оглядами-біографіями, друкувались фрагменти праць видатних представників українського історієписання XVIII – XX ст.³⁴. В рамках програми повернення спадщини була надрукована тритомна праця Д. Яворницького «Історія запорозьких козаків»³⁵.

У рік 125-річного ювілею М. Грушевського, в організації й проведенні якого брали активну участь співробітники Інституту історії України, було започатковано спільно з зарубіжними колегами, Українським науковим інститутом Гарвардського університету /HURI/ (Кембридж, США), Канадським інститутом українських студій Альбертського університету /CIUS/ та Центру досліджень історії України ім. Петра Яцика при Альбертському університеті (Едмонтон, Канада), видання його фундаментальної праці «Історія України-Руси»³⁶. У 1996 р. науковцями Інституту

³³ *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії / НАН України: Інститут археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Інститут східно-європейських досліджень; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. Липинського (Філадельфія, США) / Упорядкування та нарис Ю. А. Пінчука, Л. В. Гриневич. – К.: Українознавство, 1996.

³⁴ *Історична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркович, Костомаров, Яворський* / авт. кол. Ю. А. Пінчук, А. В. Санцевич та ін. / За ред. чл.-кор. НАН України В. А. Смолія, д. і. н. Ю. А. Пінчука. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995.

³⁵ *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків: у 3-х т. / АН УРСР; Археографічна комісія; Інститут історії. Передмова В. А. Смолія, коментарі Г. Я. Сергієнка. – К.: Наукова думка, 1990-1991. Т. 1-3.

³⁶ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Археографічна комісія АН УРСР, Інститут історії України АН УРСР; Український науковий інститут Гарвардського університету; Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика. – К.: Наукова думка, 1991 серія «Пам'ятки історичної думки України». На протязі цілої декади минулого ст. були. видані 10 томів: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова), В. А. Смолій (заст. голови) та ін.; НАН України:

історії України була підготовлена й видана «Ілюстрована історія України» М. Грушевського³⁷.

На базі Інституту історії публікувалися історичні праці авторів XVI–XVII ст. й пізніших часів: «Хроніка» Ф. Софоновича³⁸, «Малоросійський Родословник» В. Модзалевського (зокрема, архівного п'ятого тому Родословника)³⁹. До широко обігу вводилися документи й матеріали, що висвітлювали творчі й політичні біографії українських істориків та мислителів, котрі опинилися на еміграції. Певною історіографічною подією стало академічне видання «Вячеслав Липинський. З епістолярної спадщини. Листи до Д. Дорошенка, І. Кривецького, Р. Метика, О. Назарука, С. Шелухіна»⁴⁰.

Упродовж 90-х Інститут реалізовував попередні проекти й виступав з новими інтелектуальними ініціативами. Започатковані були нові серії наукових і науково-популярних видань. Так, у 1992 р. в Інституті заснована серія «Історія України в прозових творах та документах» (голова редколегії В. Смолій, член редколегії О. Гуржій). В 1993 р. у рамках серії побачили світ два

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут історії України; Український науковий інститут Гарвардського університету; Канадський інститут українських студій Альбертського університету; Центр досліджень історії України ім. П. Яцика. – К.: Наукова думка, 1998. Т. 10 (Роки 1657-1658).

³⁷ *Грушевский М.* Иллюстрированная история Украины. Приложения: Древние письменна об Украине-Руси, очерк ее новейшей истории, документы, универсалы, Конституция 1710 г. / Сост. Г. В. Боряк, сост. хрестоматии В. А. Щербак, послесловие В. Ф. Верстюка. – К.: МП «Левада», 1996.

³⁸ *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх. – К.: Наукова думка, 1992.

³⁹ *Модзалевський В. Л.* Малоросійський Родословник. Том V. Вип. 2 / Українське генеалогічне товариство; НАН України: Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут історії України; Редкол.: Г. В. Боряк, Л. А. Дубровіна, В. В. Томазов, С. В. Шурлякова; Упоряд. В. В. Томазов. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1998.

⁴⁰ *В'ячеслав Липинський.* З епістолярної спадщини. Листи до Д. Дорошенка, І. Кривецького, Р. Метика, О. Назарука, С. Шелухіна / Упорядники, автори вступної статті і коментарів Т. Осташко, Ю. Терещенко. Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Інститут історії України НАН України, Фонд розвитку історичних досліджень, 1996.

випуски: «Відома і чута у всіх кінцях землі: Друга половина IX – перша половина XII ст.» та «Великий неспокій. Друга половина XII – XIII ст.»⁴¹. В 1994 р. серія поповнилася ще двома випусками: «Темні віки: XIV – перша половина XV ст.» та «На переломі: Друга половина XV – перша половина XVI ст.», обидва були упорядковані О. Русіною⁴². У випусках висвітлювалась доба литовського панування у творах вітчизняних письменників, документальних джерелах та уривках з історичних досліджень.

У 1995 р. побачили світ два наступних випуски серії. Перший «Витоки: від найдавніших часів до першої половини IX ст.» розповідає на сторінках художніх творів, історичних джерел і досліджень про давнє населення, побут, звичаї, релігійні вірування, племені союзи, що створювали підґрунтя для ранніх форм державності⁴³. Другий випуск «Коли земля стогнала: Друга половина XVI – перша половина XVII ст.» відтворює події на теренах України річпосполитської доби – з історії уніатства, католицької реакції, турецько-татарської агресії – в прозових творах українських письменників, історичних розвідках, спогадах сучасників⁴⁴. Тексти в обох книгах серії доповнені хронологією, мапами, примітками. Серію було продовжено у 1996 р. двома випусками «Між двох вогнів: Друга половина XVI – перша половина XVII ст.» та «Руїна: Друга половина XVII ст.»⁴⁵.

⁴¹ *Відома і чута у всіх кінцях землі*: Друга половина IX – перша половина XII ст. / Упоряд. і передм. О. І. Гуржій; Редкол. В. А. Смолій / голова/ та ін. – К.: Україна, 1993; *Великий неспокій*: Друга половина XII – XIII ст. / Упоряд. і передм. В. М. Ричка; Редкол. В. А. Смолій / голова/ та ін. – К.: Україна, 1993. 2-ге вид.

⁴² *Темні віки*: XIV – перша половина XV ст. / Упоряд. і передм. О. В. Русіної / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Україна, 1993 (Серія «Історія України в прозових творах та документах»); *На переломі*: Друга половина XV – перша половина XVI ст. / Упоряд. і передм. О. В. Русіної / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Україна, 1994. (Серія «Історія України в прозових творах та документах»).

⁴³ *Витоки*: від найдавніших часів до першої половини IX ст. / Упоряд. О. І. Гуржія; Передм. В. М. Рички, О. І. Гуржія / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Україна, 1995. (Серія «Історія України в прозових творах та документах»).

⁴⁴ *Коли земля стогнала*: Друга половина XVI – перша половина XVII ст. / Упоряд. і передм. В. О. Щербака / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Україна, 1995. (Серія «Історія України в прозових творах та документах»).

⁴⁵ *Між двох вогнів*: Друга половина XVI – перша половина XVII ст. / Відп ред. В. А. Смолій. – К.: Україна, 1996 (Серія «Історія України в прозових

У 1993 р. за ініціативою науковців Інституту була запропонована ще одна серія «Україна. Голоси історії». До редакційної ради увійшли: В. Смолій, П. Сохань, М. Брайчевський, Л. Артюх, О. Гуржій, Г. Івакін, В. Репринцев. Відкривало серію видання праці Д. Бантиш-Каменського «История Малой России», котра за своїм змістом й значенням знаходилась біля витоків наукового історієписання в Україні XIX ст. До друку було підготовлено видання 1903 р. з передмовою О. Гуржія⁴⁶. Серія була продовжена публікацією праці Д. Багалія «Нарис історії України: Доба натурального господарства» з післямовою О. Гуржія⁴⁷.

2 лютого 1994 р. в Інституті історії України НАН України створено Українське товариство з вивчення XVIII століття, що являлось національною структурою у складі Міжнародного товариства дослідників XVIII ст. Органом Української філії Міжнародного товариства по вивченню XVIII ст. (голова акад. В. Смолій) став «Бюлетень Українського товариства з вивчення вісімнадцятого століття», де подавалась інформація про діяльність Міжнародного товариства та його української філії⁴⁸.

Довідково-бібліографічні видання, словники, хроніки

В умовах реструктуризації історичної науки, переорієнтації її в системі національних координат, особливу роль відігравали довідково-інформаційні матеріали. На початку 90-х Інститутом історії публікуються численні довідники, хронології, каталоги, бібліографічні покажчики.

В серії «Науково-довідкові видання з історії України» науковцями Інституту було підготовлено видання «Територіально-адміністративний устрій Лівобережної України 50-х років XVIII ст.:

творах і документах»); *Руїна*: Друга половина XVII ст. / Упоряд. і передмова О. І. Гуржія; Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Україна, 1996 (Серія «Історія України в прозових творах і документах»).

⁴⁶ *Бантиш-Каменский Д. Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час, 1993.

⁴⁷ *Багалій Д. І.* Нарис історії України: Доба натурального господарства / Ред. рада: В. А. Смолій (голова) та ін. Післямова О. І. Гуржія. – К.: Час, 1994. (Серія «Україна. Голоси історії»).

⁴⁸ *Бюлетень Українського товариства з вивчення вісімнадцятого століття.* Число 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 1996.

Каталог населених пунктів»⁴⁹, «Лжедмитрий I и Украина: Указатель архивных источников и материалов»⁵⁰.

Практикувалися й авторські довідники та словники, наприклад, М. Котляр та С. Кульчицький уклали «Шляхами віків: Довідник з історії України» та «Довідник з історії України»⁵¹, М. Варварцев – «Італійці в Україні (XIX ст.): Біографічний словник діячів культури»⁵².

Публікувалися й тематичні довідники: «Київ, Поділ, Поділ...: Фотопутівник», «Волинська ікона XVI – XVIII ст.: Каталог та альбом»⁵³. З ініціативи Інституту історії України вперше видана книга-альбом, присвячена ілюстрованій історії українського козацтва «Слава українського козацтва»⁵⁴, та ілюстроване довідкове видання «Українці в світі» [Книга-альбом]⁵⁵.

Популярним залишався довідково-біографічний жанр: «Біографічний словник 'Треки в Україні': іменний покажчик»⁵⁶,

⁴⁹ *Територіально-адміністративний устрій Лівобережної України 50-х років XVIII ст.: Каталог населених пунктів / за архівними матеріалами податкових реєстрів. Науково-довідкові видання з історії України / АН УРСР; Археографічна комісія; ЦДІА УРСР у м. Києві: Інститут історії. – К., 1990.*

⁵⁰ *Лжедмитрий I и Украина: Указатель архивных источников и материалов / АН УРСР; Археографическая комиссия; Институт истории Украины / Научно-справочные издания по истории Украины / Сост. В. И. Ульяновский. – К., 1990.*

⁵¹ *Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: Довідник з історії України. – К.: Україна, 1993; Вони ж. Довідник з історії України. – К.: Україна, 1996.*

⁵² *Варварцев М. М. Італійці в Україні (XIX ст.): Біографічний словник діячів культури. – К.: Інститут історії України НАН України, 1994.*

⁵³ *Київ, Поділ, Поділ...: Фотопутівник / Автор і упорядник Л. Д. Федорова. – К.: Спалах, 1994; Волинська ікона XVI – XVIII ст.: Каталог та альбом / Авт.-упоряд. С. І. Кот та ін. – К; Луцьк: ТОВ «Спадщина», 1998.*

⁵⁴ *Слава українського козацтва / Упоряд.: П. Кардаш, С. Кот; Автори: В. А. Смолій, С. І. Кот, В. М. Горобець, А. О. Гурбик та ін. – К.: Мельбурн: «Фортуна», 1999.*

⁵⁵ *Українці в світі [Книга-альбом] / Упоряд. П. Кардаш, С. Кот. – Київ; Мельбурн: Фортуна, 1995.*

⁵⁶ *Біографічний словник 'Треки в Україні': іменний покажчик / Міністерство України у справах національностей та міграції; НАН України: Ін-т біограф. досліджень НБУ ім. В. І. Вернадського; Інститут історії України; Донецький держ. ун-т; Маріупольський гуманітарний ін-т ДДУ; Науково-дослідний центр кримознавства; Одеський археологічний музей / Редкол.: В. С. Чишко (голов. ред.) – К.: Інститут біографічних досліджень НБУ ім. В. І. Вернадського, 1996.*

Ф. Верстюк та Т. Осташко запропонували свій формат даного типу видань – «Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник»⁵⁷. В рамках започаткованої серії «Українські історики» в Інституті історії був підготовлений біобібліографічний довідник «Вчені Інституту історії України»⁵⁸ та персональні покажчики «Микола Федорович Сумцов (1854-1922): Бібліографічний покажчик», «Олена Михайлівна Апанович: Біобібліографічний покажчик: До 80-річчя від дня народження і 55-річчя наукової діяльності», «Віталій Григорович Сарбей (1929-1999): Заслужений діяч науки і техніки України, доктор історичних наук, професор: Бібліографічний покажчик»⁵⁹.

Попитом користувались довідники, що містили відомості з історії України від найдавніших часів до сьогодення, наприклад, «История Украинской ССР: Хронологический справочник»⁶⁰. У 1997 р. Інститутом історії України був підготовлений «Малий словник історії України»⁶¹. Зустрічалися й авторські видання: «Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний

⁵⁷ Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник / НАН України: Український міжнародний комітет з питань науки і культури, Ініціативний комітет «Універсал». – К., 1998.

⁵⁸ Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник / НАН України: Інститут історії України, Фонд розвитку історичних досліджень; Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – Вип. 1.

⁵⁹ Микола Федорович Сумцов (1854-1922): Бібліографічний покажчик / Інститут історії України НАН України; Міністерство культури і мистецтв України; Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка; Уклад.: Н. І. Полянська, В. О. Савчук, В. З. Фрадкін, В. С. Ярошик; Наук. редактори: Ю. З. Данилюк, В. З. Фрадкін. – К.: «Рідний край», 1999; Олена Михайлівна Апанович: Біобібліографічний покажчик: До 80-річчя від дня народження і 55-річчя наукової діяльності / НАН України: Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського, Інститут історії України; Упоряд.: С. Даневич. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 1999; Віталій Григорович Сарбей (1929-1999): Заслужений діяч науки і техніки України, доктор історичних наук, професор: Бібліографічний покажчик / Інститут історії України НАН України; Наук. ред. В. А. Смолій; Відп. за вип. В. О. Савчук. – Київ; Кам'янець-Подільський: «Абетка», 1999.

⁶⁰ История Украинской ССР: Хронологический справочник / В. Ф. Верстюк, Е. Н. Дзюба, В. Ф. Репринцев. – К.: Інститут історії України, 1991.

⁶¹ Малий словник історії України / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.; Автори: О. І. Гуржій, С. В. Кульчицький, М. В. Коваль та ін. – К.: Либідь, 1997.

довідник⁶², «Історія України: Хронологія основних подій», «Всесвітня історія: Хронологія основних подій»⁶³. Започаткована була науково-популярна серія «Історія України в запитаннях та відповідях»⁶⁴. В Інституті видавалися тематичні хронології, наприклад, «Літопис найважливіших подій культурного життя в Україні (IX – середина XVII ст.): Посібник-довідник»⁶⁵ та біографічні хроніки – «М. С. Грушевський: коротка хроніка життя та діяльності»⁶⁶.

Спільними зусиллями науковців Інституту історії України та вчених з української діаспори США і Канади здійснений ряд бібліографічних проєктів: «Архівні матеріали з історії України в Канаді: Попередній анований перелік», «Видання наукового товариства імені Шевченка 1945 – 1980-ті: Бібліографічний покажчик»⁶⁷.

Поширені були тематичні бібліографічні довідники: «Исторические дисциплины: Краткий библиографический справочник-указатель», «Матеріали до історії Острозької академії (1576-1636): Бібліографічний довідник», «Репресії 20 – 30 – 40-х років на Україні. Науково-допоміжний бібліографічний покажчик»⁶⁸.

⁶² Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник. – К.: Наукова думка, 1995.

⁶³ Даниленко В. М. Історія України: Хронологія основних подій. – К.: Либідь, 1996; Даниленко В. М., Кокін С. А. Всесвітня історія: Хронологія основних подій. – К.: Либідь, 1997.

⁶⁴ *Історія України в запитаннях та відповідях*. – Вип.3. – К.: Вид-во Т-ва «Знання» України, 1991.

⁶⁵ Дзюба О. М., Павленко Г. І. Літопис найважливіших подій культурного життя в Україні (IX – середина XVII ст.): Посібник-довідник. – К.: «АртЕк», 1998. («Трансформація гуманітарної освіти в Україні»).

⁶⁶ Верстюк В. Ф., Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський: коротка хроніка життя та діяльності. – К.: Либідь, 1996.

⁶⁷ *Архівні матеріали з історії України в Канаді: Попередній анований перелік* / Науково-довідкові видання з історії України / АН УРСР; Археографічна комісія; Канадський інститут українських студій Альбертського університету. – Київ–Едмонтон, 1990; *Видання наукового товариства імені Шевченка 1945 – 1980-ті: Бібліографічний покажчик* / Науково-довідкові видання з історії України / АН УРСР; Археографічна комісія; Наукові товариства імені Шевченка у Львові та Нью-Йорку. – К., 1990.

⁶⁸ *Исторические дисциплины: Краткий библиографический справочник-указатель* / Сост. М. Ф. Дмитриенко, И. Н. Войцеховская / АН УРСР; Институт истории; Археографическая комиссия. – К., 1990; *Матеріали до*

З другої половини 1990-х обсяги бібліографічної продукції, Інституту дедалі збільшуються. Продовження мали попередні проекти, як, наприклад, довідник-показчик «Спеціальні історичні дисципліни»⁶⁹, й укладалися нові: «Наукові праці, видані поліграфічною дільницею Інституту історії України НАН України 1988-1997: Анотований бібліографічний показчик», «Преса України: газети 1917-1920 рр.: Бібліографічний показчик». Показово, останній показчик включав газети України періоду революції, котрі не входили до довідників газетної періодики Української РСР⁷⁰.

У відповідності з планами роботи Урядової комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА укладаються бібліографічні показчики з воєнної проблематики: «Показчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945-1998 рр.)» і «Фонди з історії Української повстанської армії в державних архівосховищах України»⁷¹.

історії Острозької академії (1576-1636): Бібліографічний довідник / упоряд. І. З. Мицько / Науково-довідкові видання з історії України / АН УРСР; Археографічна комісія; Інститут історії; Інститут суспільних наук. – К., 1990; Репресії 20 – 30 – 40-х років на Україні. Науково-допоміжний бібліографічний показчик. – К., 1992.

⁶⁹ *Спеціальні історичні дисципліни: Зведений бібліографічний довідник-показчик: Атрибутика. Емблематика. Медальєрика. Символіка. Фалеристика / НАН України: Інститут історії України, відділ спеціальних історичних дисциплін; Український інститут туризму; Упоряд. Л. П. Маркітан; Редкол.: М. Ф. Дмитрієнко (відп. ред.) та ін. – К.: Український інститут туризму, 1997. – Число 1; Спеціальні історичні дисципліни: Зведений бібліографічний довідник-показчик: Нумізматика. Сфрагістика / НАН України: Інститут історії України, відділ спеціальних історичних дисциплін; Український інститут туризму; Упоряд. Л. П. Маркітан; Редкол.: М. Ф. Дмитрієнко (відп. ред.) та ін. – К.: Український інститут туризму ФПУ, 1997. – Число 2.*

⁷⁰ *Наукові праці, видані поліграфічною дільницею Інституту історії України НАН України 1988-1997: Анотований бібліографічний показчик / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 1997; Преса України: газети 1917-1920 рр.: Бібліографічний показчик. – К.: Хрещатик, 1997.*

⁷¹ *Показчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945-1998 рр.) / Інститут історії України НАН України; Національний інститут стратегічних досліджень; Упоряд.: С. І. Здіорук, Л. В. Гриневич, О. І. Здіорук. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999; Фонди з історії Української повстанської армії в державних архівосховищах України. – Вип. 1: Анотований показчик фондів УПА (1942-1946) / Інститут історії України НАН України; Головархів України; Упоряд.:*

У підготовленому О.Реєнтом і О.Лисенком виданні «Історичні зошити: Огляд видань Інституту історії України НАН України за останнє десятиріччя» аналізується роль даної серії як випробувального майданчика в розвитку академічної науки часів перебудови⁷².

Таким чином, саме у перехідний період в історії науки, що пов'язаний зі змінами в системи цінностей і пріоритетів у праці вітчизняного історика, зростаючі обсяги інформаційно-довідкового матеріалу виконували прагматичну функцію, слугуючи емпіричним фундаментом аналітичних досліджень та теоретичних узагальнень.

Г. В. Папакін, О. Д. Вовк, З. Яцишин; Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999.

⁷² Реєнт О. П., Лисенко О. Є. «Історичні зошити»: Огляд видань Інституту історії України НАН України за останнє 10-річчя. – К.: Інститут історії України, 1997.

8. Теорія та історія історичної науки

Історіософія України vs

«критика буржуазних фальсифікацій української історії»

На початку 90-х рр. замість такої складової радянської історичної науки як критика буржуазних фальсифікацій свою нішу в структурах української науки почали заповнювати теорія і методологія історії та їх аналог у вигляді популярної на той час історіософії. Саме такий шлях від критики буржуазних теорій та історіографії до теоретико-методологічних проблем історії України пройшли співробітники Інституту історії, зокрема В. Ткаченко та ін.

Прикметне, якщо на початку перебудови в руслі інерційного радянського мислення В. Ткаченко писав ідеологічно спрямовані й загострені на контрпропаганді тексти¹, то в першій половині 90-х рр. він виступив з низкою теоретичних робіт, що так й не здобули резонансу в професійному середовищі.

В серії «Історичні зошити» ним був надрукований есей «Україна: історіософія самоорганізації», де була зроблена спроба осягнути минуле України не в традиційному логіко-аналітичному, а швидше в історико-філософському вимірі. В складних умовах перебудови, на його думку, гарантією моральної відповідальності істориків перед суспільством має слугувати певний рівень «методології досліджень, підвищення інтересу до історіософського осмислення економічних і соціально-політичних процесів».

Функцію історіософії він вбачав в тому, що саме вона спроможна синтетично пов'язати «і сподівання на майбутнє», і проблеми сьогодення, і «досвід минулого». Історіософію він сприймав як теорію історії: «філософське розуміння історичного процесу, теорію історії». Історіософія – це «комплекс знань, що відбиває самоусвідомлення народом свого минулого, сучасного і майбутнього на основі самоаналізу власного досвіду». У широкому контексті В.Ткаченко тлумачив історіософію як історію, перекинуту у площину соціально-політичної доктрини й представлену у таких різних образах, як «українська ідея», «латинський шлях», «американська мрія» чи то «російська ідея»².

¹ Ткаченко В. Н. Интернационализация общественной жизни и буржуазная советология. – К.: Наукова думка, 1989. – 208 с.

² Ткаченко В. М. Україна: історіософія самоорганізації. (Серія «Історичні зошити») – К., 1994. – С. 3-4.

Інший конструкт «істина», актуалізований в добу перебудови, дослідник розуміє як «результат існування постійного силового поля між фактом і теорією», тому історіософія і вивчення історичних фактів – «це два тісно переплетені між собою елементи єдиного творчого процесу». «Чистий досвід» без історіософських інтерпретацій або емпіричні дослідження, що містять одні лише факти, він визначав як «методологічний інфантилізм позитивістів».

Предметом же історіософського аналізу, за його словами, «є історична самосвідомість», двоїста за своєю природою, «суб'єктивно-об'єктивна». Специфіку історіософії, услід за Марком Блоком, він вбачав у тому, що одна синтетична праця може виявитися кориснішою за цілий ряд аналітичних досліджень, адже більш важливим є сформулювати проблему, ніж намагатися її розв'язати. За Р. Дж. Коллінгвудом, в першу чергу це стосувалось проблем ХХ ст., котрі мали привертати особливу увагу історіографів. При цьому В. Ткаченко визнавав, що дослідження «яке ставить широкі проблеми і претендує на узагальнення», неминуче викликає «критику спеціалістів, котрі розробляють у деталях більш вузькі проблеми». Проблеми ж в історіософській праці, зазвичай постають у вигляді гіпотез, які можуть бути перевірені або відкинуті, бо їх призначення – стимулювати науковий пошук³.

Завдання української історіософії він вбачав в аналізі та синтетичному узагальненні досягнень світової історіософської думки. На його переконання, ХІХ – ХХ ст. позначені величезним впливом природничих і точних наук щодо розуміння соціальних процесів. І справді в наративі історика переплетені різноманітні ідеї, концепції та методи. Так, він не заперечує «відносної значущості історичного матеріалізму», згадує, посилаючись на І. Пригожина та І. Стенгерса, постулати синергетики («самоорганізація», «механізм біфуркації», «флуктуації», «пучок соціальних альтернатив»), використовує конструкції цивілізаційного мислення, («землеробська традиційна» та «торгово-промислова убаністична» цивілізації, а також локально-територіальні типи цивілізацій за А. Тойнбі, «візантійська православна», «римська католицька, «ісламська», та поняття «етнічна» і «національна» культура) в поєднанні з теорією націй («шлях самоорганізації нації – це шлях становлення урбанізованої цивілізації з вільною ринковою економікою»). На його думку, «сучасна урбаністична цивілізація

³ Там само. – С. 4-5.

складається, як правило, в національних формах, а саме національної держави і національної економіки. Політична незалежність – це форма самоорганізації цієї цивілізації як громадянського суспільства»⁴. Таке поєднання в єдине ціле різних теоретичних ідей і підходів відображає ситуацію теоретичної невизначеності вітчизняних істориків, з одного боку, а з іншого – свободу вибору та експерименту в сфері теорії історії.

На думку історика, в основу періодизації історії України не може бути взятий за основу «якийсь один фактор: територіально-географічний, етнічний, цивілізаційний, формаційно-класовий чи державницький». За логікою дослідника, при періодизації історії України слід застосовувати увесь набір факторів: територіально-етнічний, цивілізаційний («радянський період, очевидно, не варто виділяти в окрему цивілізацію»), і навіть, не зважаючи на кризу марксизму, роль «формаційно-класового фактора в історичному процесі».

До речі, марксистську категорію «феодалізм» він розумів услід за М. Блоком, як «сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих соціальних, політичних, економічних та духовних інститутів, які функціонували не лише на території західної Європи». З точки зору цивілізаційного підходу («становлення в межах російської православної цивілізації капіталістичної формації в її сучасному розумінні – тобто соціально орієнтованого ринкового господарства») В.Ткаченко вважає недоцільною «жорстку розмежованість цього періоду 1917 роком на два етапи – дорадянський і радянський», адже принципова різниця між ними полягала «тільки в зміні політичного режиму». Водночас «з метою більш детальної періодизації доби становлення урбанізованої ринкової формації доцільно виділити етапи зміни політичних режимів (самодержавство, буржуазна демократія, воєнний комунізм, неп, сталінський тоталітаризм, перебудова тощо), в рамках яких і забезпечувалася більшою чи меншою мірою спонтанна самоорганізація суспільства»⁵.

Таким чином, декларований В.Ткаченком цивілізаційно-формаційний підхід з елементами теорії самоорганізації процесів у природі та суспільств, фіксує перехідний етап українського історієписання, що пов'язаний з кризою марксизму, впливом застарілих ідей європейської науки (А. Тойнбі, школа «Анналів») та

⁴ Там само. – С. 9-17.

⁵ Там само. – С. 19, 21, 22.

пошуком нестандартних ідей (зокрема синергетичних) щодо осягненні минулого України⁶.

Той же самий шлях, від критики буржуазних фальсифікацій історії Великого Жовтня до визнання певних здобутків західної науки, прийшов й І. Хміль, О. Хомчук та ін. Так, І. Хміль належить короткий начерк творчої біографії відомого в українській діаспорі теоретика й методолога Івана Лисяка-Рудницького⁷. Наукова спадщина І. Лисяка-Рудницького, на думку дослідника, становить інтерес з точки зору історіософського розуміння історії України. Тому в творчості українсько-американського історика він виокремлював питання, популярні в радянській й пострадянській українській історіографії.

По-перше, розглядались погляди І. Лисяка-Рудницького стосовно того, до якої цивілізації, східної чи західної, належить історія України, адже багато хто з українських істориків вважають це «питання надуманим». І. Лисяк-Рудницький же стверджував, що Україна, перебуваючи між візантійсько-грецькою та західною цивілізаціями, поєднувала в своєму розвитку традиції цих двох цивілізацій.

По-друге, питання історичних та неісторичних народів, до якого «радянська історіографія була байдужою», І. Лисяк-Рудницький вирішував з позицій теорії націй, адже «центральна проблема нової української історії – це проблема появи нації».

І далі йдеться про теоретичне осягнення українсько-американським дослідником історії України XIX – початку XX ст., котра практично ігнорувалася радянською історіографією. Проте саме в цьому періоді, на думку І. Хміль, варто шукати витоки історії суверенної України. Цілком очевидно, що І. Хміль виступав не

⁶ Див. в цьому ключі праці: *Ткаченко В. М.* Куди ми йдемо? // Укр. істор. журн. – 1992. – № 7/8; *Його ж.* Україна і Росія: Проблеми національного самовизначення (Історіософський аналіз поточного моменту) / Відп. ред. Ю. Ю. Кондуфор. – К., 1993; *Ткаченко В., Реєнт О.* Україна: на межі цивілізацій (історико-політологічні розвідки). – К., 1995; *Ткаченко В. М., Реєнт О. П., Головатюк В. М.* Україна: проблема самоорганізації (Начерки новітньої доби). – К.: Інститут історії України НАН України, 1996; *Реєнт О. П.* Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Укр. істор. журн. – 1999. – № 3.

⁷ *Хміль І. С., Хомчук О. О.* Деякі питання марксистської критики буржуазної історіографії Великого Жовтня // Укр. істор. журн. – 1987. – № 9; *Хміль І. С.* Деякі проблеми історії України крізь призму бачення І. Лисяка-Рудницького (Серія «Історичні зошити»). – К., 1993. – 18 с.

критиком, а радше популяризатором ідей відомого теоретика, редукуючи його теоретичні виклади до рівня історичної публіцистики, розраховану на широку аудиторію. Так, у спрощеному вигляді він подає запропоновану І. Лисяком-Рудницьким схему періодизації історії України XIX – XX ст.: 1. «вік знаті» (до 40-х рр. XIX ст.); 2. «вік народництва» (40 – 80-ті рр. XIX ст.); 3. «вік модернізму» (90-х рр. XIX ст. – Перша світова війна). При тому наголошує, що американський дослідник «вживає термін 'націоналістичний' у розумінні 'національний' як це прийнято в західній літературі»⁸. А при висвітленні даного періоду в історії України, І. Лисяк-Рудницький зосереджував увагу не на політичній, а соціально-економічній історії та розвитку суспільної думки України.

На масову свідомість розрахована також і проблема специфіки українських регіонів. Отже І. Лисяк-Рудницький свідомо протиставляв вісь Москва – Санкт-Петербург таким культурно-ментальним регіонам як Слобожанщина, Лівобережжя, Правобережжя, Південь, Галичина, Буковина, кожен з яких відіграв «свою роль у формуванні нації».

І наостанок він актуалізує такий сюжет в творчості українсько-американського вченого, як історія суспільної думки та політичної ідеології в Україні XIX – XX ст. Йдеться про чотиричленну схему, запропоновану І. Лисяком-Рудницьким: народництво, консерватизм, більшовизм, інтеграл-націоналізм, при тому «народництво й комунізм у цій схемі – це ліві течії, а консерватизм і націоналізм – праві»⁹.

Прикметне, що свій огляд теоретичної спадщини І. Лисяка-Рудницького, І. Хміль називав «інформаційно-пізнавальним», адже думки американського дослідника, який полемізував і з зарубіжними авторами, і з радянською історіографією, можуть прислужитися сучасним українським історикам стосовно основних проблем історії України.

Той факт, що дослідники «зарубіжної історіографії» доволі оперативно змінили полюси своїх оцінок, засвідчує, з одного боку, штучність такої складової радянської науки, як «критика буржуазних та націоналістичних фальсифікацій історії», з іншого, – саме критики «буржуазних фальсифікацій» й стали

⁸ Хміль І. С. Деякі проблеми історії України крізь призму бачення І. Лисяка-Рудницького (Серія «Історичні зошити») – К., 1993. – С. 5, 8-11.

⁹ Там само. – С. 12, 14.

популяризаторами нових ідей і підходів у просторі пострадянської історичної науки на початку перебудови.

В добу перебудови популярним серед українських істориків було обговорення теорій націй та націоналізмів. Як відомо, націоналізм – це ідеологія XIX ст., у XX ст. вона, подібно до марксизму, явно застаріла. Однак популярність її в масовій і професійній свідомості пострадянських країн пояснюється тим, що ця ідеологія слугувала підґрунтям національно-державницької концепції, котра й понині домінує в історіографіях Заходу, досвід яких і намагалися верифікувати вітчизняні історики на матеріалах історії молодих суверенних держав¹⁰.

Показово, що «корупція свідомості» (вислів Р. Дж. Коллінгвуда), котра означає зміну істориками власних поглядів внаслідок тих чи інших обставин, преференцій чи пропозицій, від часів перебудови й по сьогодні стає дедалі помітнішою й вагомішою. Набуваючи різних, часто закамуюфльованих, форм вона становить серйозну інтелектуальну загрозу в сфері вітчизняної науки, перетворюючи її на інструмент протистояння еліт, політичних режимів та ідеологій.

Від проблемної історіографії до біоісторіографії

У свій час, ще академік В. Вернадський наголошував, що у кризові періоди науки вирішальну роль починає відігравати історія науки, яка повертає до життя ідеї, поняття, теорії, що були незаслужено забуті чи відкинуті їхніми сучасниками, і котрі в нових умовах набувають іншого сенсу та значення.

Помітних трансформацій зазнала дисципліна української історіографії. На практиці це означало не лише заміщення старої радянської формули «історіографія історії Української РСР» на «українську історіографію», але відмову від традиційного біографізму та фактографізму на користь пошуку нових форм її концептуалізації.

Підготовлене науковцями Інституту історії російськомовне академічне видання «Историография истории Украинской ССР» неофіційно називали «11-м томом» 10-томної «Истории

¹⁰ Касьянов Г. В. Український націоналізм: проблема наукового осмислення // Укр. істор. журн. – 1998. – № 2; Його ж. «Нація» і «націоналізм»: слова і терміни // Укр. істор. журн. – 1999. – № 2; Його ж. Теорія націй та націоналізму. – К.: Либідь, 1991. – 352 с.

Украинской ССР»¹¹ – останнього великого наративу радянської доби. Для «Историография истории Украинской ССР» властивий був формаційно-класовий принцип структурування матеріалу. Відповідно до пануючої в радянській історіографії системи 4-х сфер подавались сюжети з історіографії економічної, соціальної, політичної та культурної історії Української РСР¹². У такий спосіб проблемна історіографія нівелювала принцип цілісності українського історієписання як самодостатньої сфери знання. Проблема історіографії – це засіб легітимації української історії як складової історії народів СРСР, тому в радянській системі науки існувало табу на сам конструкт «українська історіографія» (в сенсі історії української історичної думки чи науки). Проте українська історична наука мала певну структуру, що містила академічну, радянську та діаспорну складові.

З теоретичних питань вітчизняної історіографії на початку перебудови актуальною вважалась проблема співвідношення історії й літератури, наукового й художнього методів¹³. Спробу переосмислити предмет та об'єкт історіографії, природу історичного джерела зробив А. Санцевич¹⁴. Теоретичним проблемам історіографії, щоправда, в традиційному ключі, приділяв увагу В. Сарбей¹⁵.

¹¹ Див.: *Історія Української РСР*: В 8 т., 10 кн. / АН УРСР. Інститут історії; голов. ред. Ю. Ю. Кондуфор. – К.: Наукова думка, 1977-1979. Т. 1-8. Російськомовний варіант: *История Украинской ССР*: В 10 т. / АН УССР. Институт истории; гл. ред. Ю. Ю. Кондуфор. – К.: Наукова думка, 1981-1985. Т. 1-10.

¹² *Историография истории Украинской ССР* / АН УССР. Институт истории; отв. ред. И. С. Хмель. – К.: Наукова думка, 1986. У звичному проблемному форматі виконувались історіографічні огляди на початку доби перебудови, наприклад: *Сарбей В. Г.* Історіографічні дослідження на Україні за 70 років Радянської влади // *Укр. істор. журн.* – 1987. – № 12.

¹³ *Мельниченко В. Ю.* Правда історії та художня література // *Укр. істор. журн.* – 1988. – № 5; *Питання зв'язку художніх історичних творів з науковою літературою* // *Укр. істор. журн.* – 1989. – № 7; *Санцевич А. В.* Співвідношення наукового та художнього методів відображення дійсності // *Укр. істор. журн.* – 1991. – № 7.

¹⁴ *Санцевич А. В.* Предмет та об'єкт дослідження історіографії // *Укр. істор. журн.* – 1989. – № 5; *Його ж.* Історичне джерело як первісна інформація про дійсність // *Укр. істор. журн.* – 1987. – № 7; *Його ж.* Методика исторического исследования. – К., 1990. – 212 с.

¹⁵ *Сарбей В. Г.* Очерки по методологии и историографии истории Украины (период капитализма). – К.: Наукова думка, 1989 – 248 с.

В часи перебудови на зміну «безлюдної» (знеособленої) проблемної історіографії як певна контроверза приходить біоісторіографія. Сам термін «біоісторіографія» виникає в 70-ті, набуває популярності в 80-ті. На початку 90-х рр. в рамках оновленої української історичної науки виникає біоісторіографія. Це було цілком виправданим і своєчасним, адже у такий спосіб готувався ґрунт для створення монографічних досліджень творчих біографій українських істориків ХІХ – ХХ ст., імена яких незаслужено замовчувалися або просто стиралися з історіографічної пам'яті сучасників і наступних поколінь дослідників.

Впродовж 90-х почав формуватися масив журнальної біоісторіографії на сторінках «УІЖ» та інших видань історичного профілю. В біоісторіографічних дослідженнях науковців Інституту до широкого вжитку поверталися напівзабуті імена дореволюційних істориків: Я. Марковича¹⁶, О. Рігельмана¹⁷, І. Срезневського¹⁸, В. Антоновича¹⁹, М. Аркаса²⁰, М. Драгоманова²¹, О. Лазаревського²², В. Іконникова²³, а також М. Грушевського²⁴,

¹⁶ *Сарбей В. Г.* Праця Я. Марковича «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях» // Укр. істор. журн. – 1999. – № 1, 2.

¹⁷ *Сас П. М.* Історик українського козацтва О. Рігельман // Укр. істор. журн. – 1991. – № 5.

¹⁸ *Сарбей В. Г., Крюков А. В.* І. І. Срезневський – історик України (До 175-річчя з дня народження) // Укр. істор. журн. – 1990. – № 9.

¹⁹ *Ричка В. М., Смолій В. А.* В. Б. Антонович як історик українського козацтва // Укр. істор. журн. – 1991. – № 5.

²⁰ *Сарбей В. Г.* М. М. Аркас і його «Історія України-Русі» // Укр. істор. журн. – 1990. – № 7.

²¹ *Сарбей В. Г.* До поглядів М. П. Драгоманова на національне питання // Укр. істор. журн. – 1991. – № 9; *Іванова Л. Г.* М. П. Драгоманов і історія України // Укр. істор. журн. – 1991. – № 9.

²² *Сарбей В. Г.* Т. Г. Шевченко і О. М. Лазаревський // Укр. істор. журн. – 1989. – № 3.

²³ *Дмитрієнко М. Ф., Войцехівська І. Н.* 150-річчя з дня народження В. С. Іконникова // Укр. істор. журн. – 1991. – № 12.

²⁴ *Сарбей В. Г.* До питання про наукову спадщину академіка М. С. Грушевського // Укр. істор. журн. – 1989. – № 10; *Білокінь С. І.* Київська школа акад. М. С. Грушевського // Укр. істор. журн. – 1990. – № 5; *Київська школа акад. М. С. Грушевського / Упоряд. С. І. Білокінь* // Укр. істор. журн. – 1999. – № 5; 2000. – № 5; *Пінчук Ю. А., Гриневич Л. В.* Про оцінку М. С. Грушевським науково-публіцистичних і полемічних праць М. І. Костомарова // Укр. істор. журн. – 1992. – № 4; *Пуріг Р. Я.* М. С. Грушевський: між історією і політикою // Укр. істор. журн. – 1991. – № 4-11; *Його ж.* Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку //

О. Левицького²⁵, Д. Багалія. На початку перебудови можна було зустріти суперечливі оцінки одної той же постаті. Так, в особі М. Костомарова дехто вбачав історика-антикварія, а дехто – політичного авантюриста²⁶.

Поверталися до вітчизняної науки й імена радянських істориків, репресованих й напівзабутих, як-то М. Яворський²⁷, М. Слабченко²⁸, М. Марченко²⁹ та істориків з української діаспори – Д. Дорошенка³⁰, В. Липинського³¹ та ін. Отже, завдяки журнальній історіографії готувався ґрунт для створення монографічних досліджень творчих біографій українських істориків ХІХ –ХХ ст., імена яких замовчувались або просто стиралися з історіографічної пам'яті сучасників і наступних поколінь. Почали з'являтися й перші

Укр. істор. журн. – 1996. – № 5; *Рубльов О. С.* Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) // Укр. істор. журн. – 1996. – № 5; *Верстюк В. Ф.* М. С. Грушевський у перший період діяльності Центральної Ради // Укр. істор. журн. – 1996. – № 5.

²⁵ *Орест Левицький* – президент Української Академії наук / Упоряд. В. Г. Сарбей, Л. Г. Москвич // Укр. істор. журн. – 1989. – № 5; *Сарбей В. Г., Москвич Л. Г.* Академік УАН Орест Іванович Левицький (1848-1922 рр.): Життєпис, бібліографія його праць і праць про нього / Наук. ред. акад. НАН України В. А. Смолій. – К.: Інститут історії НАН України, 1998.

²⁶ *Пінчук Ю. А.* Історик-антикварій Костомаров // Укр. істор. журн. – 1988. – № 6; *Котляр М. Ф.* Микола Іванович Костомаров і його життєпис політичного авантюриста // Укр. істор. журн. – 1988. – № 8; *Пінчук Ю. А.* Заборонена стаття М. І. Костомарова // Укр. істор. журн. – 1990. – № 7; *Його ж.* До оцінки наукової і громадської діяльності М. І. Костомарова // Укр. істор. журн. – 1992. – № 3; *Його ж.* М. І. Костомаров у Києві (1844–1847 рр.) // Укр. істор. журн. – 1992. – № 5; *Його ж.* Постать Богдана Хмельницького в публіцистиці М. Костомарова // Укр. істор. журн. – 1994. – № 5.

²⁷ *Касьянов Г. В.* Академік М. І. Яворський: доля вченого // Укр. істор. журн. – 1990. – № 8; *Санцевич А. В.* Погляди М. І. Яворського на історію України // Укр. істор. журн. – 1993. – № 10; *Його ж.* М. І. Яворський: нарис життя та творчості. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995.

²⁸ *Санцевич А. В.* Видатний український історик М. Є. Слабченко. – К.: Інститут історії України, 1993.

²⁹ *Рубльов О. С.* Маловідомі сторінки біографії українського історика [Михайла Івановича Марченка] // Укр. істор. журн. – 1996. – № 1, 2, 3.

³⁰ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914-1918) Частина друга: З початків відродження української державності (доба Центральної Ради) // Укр. істор. журн. – 1993. – № 1, 2/3, 4/6, 7/8.

³¹ *Смолій В. А., Ричка В. М.* В'ячеслав Липинський та його праця «Україна на переломі. 1657-1659» // Укр. істор. журн. – 1992. – № 2.

монографічні дослідження на полі української історіографії. Ідеться про монографію Ю. Пінчука «Микола Іванович Костомаров»³². Важливо, що це була україномовна праця, що знаменувала повернення знаного історика до пулу українських істориків, адже в радянських підручниках з історіографії від Н. Рубінштейна до В. Іллерицького М. Костомарова ідентифікували як виключно російського історика. У 1992 р. Ю. Пінчук був висунутий вченою радою Інституту на здобуття премії ім. Миколи Костомарова.

Предметом монографічного дослідження стала також творча біографія відомого культурно-громадського діяча, літературознавця, історика-славіста С. Смаль-Стоцького³³.

Біоісторіографія побутувала, як відомо, в сфері інтелектуальної історії історичної науки. Проте стали з'являтися розвідки і з соціальної історії науки: наприклад, розвідка С. Віднянського про Український вільний університет в Празі³⁴, а також з історії Академії наук України³⁵. Важливим підґрунтям для вивчення соціальної історії науки, зокрема становлення й розвитку такої провідної академічної інституції як Інститут історії стало видання збірки документів, що висвітлювали перші десятиліття діяльності установи, упорядкованої у зв'язку із 60-річчям Інституту історії «У лещатах тоталітаризму: Перше десятиріччя Інституту України НАН України (1936-1956): Збірник документів і матеріалів»³⁶.

Про зростання рівня історіографічних досліджень в Інституті історії України свідчить аналіз становлення окремих напрямів в

³² Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. – К.: Наукова думка, 1992.

³³ Даниленко В. М., Добржанський О. В. Академік Степан Смаль-Стоцький: життя та діяльність, 1859 – 1938 рр. / Інститут історії України НАН України; Науково-дослідний центр буковинознавства; Чернівецький держуніверситет ім. Ю. Федьковича; Ін-т біограф. досліджень ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України; Фонд розвитку історичних досліджень; Дослідницький центр історії української преси. – К.; Чернівці, 1996.

³⁴ Віднянський С. В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921-1945 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1994.

³⁵ Історія Академії наук України, 1918-1993 / Академія наук України, Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 1994.

³⁶ У лещатах тоталітаризму: Перше десятиріччя Інституту історії України НАН України (1936-1956): Збірник документів і матеріалів: у 2-х ч. / Інститут історії НАН України; ЦДАГО України / Упоряд. Р. Я. Пиріг (керівник) та ін.; Редкол. В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Інститут історії НАН України, 1996. Ч. 1, 2.

українському історієписанні, формування нових проблемних галузей. Так, в серії «Історичні зошити» вийшла аналітична розвідка В. Матях «Медієвістика в Україні другої половини XIX – початку XX століття: криза чи прогрес?»³⁷.

Предметом дослідження стають наукові установи, товариства, регіональні центри, університетські кафедри. В серії «Історичні зошити» опублікована розвідка Я. Верменич «Початки національної історичної науки: Київські центри регіональних досліджень у 50 – 70-х рр. XIX ст.»³⁸. Одній з перших національних наукових інституцій присвячена колективна монографія «Українське наукове товариство: 1907-1921 рр.»³⁹. Проблеми становлення та функціонування Київської школи М. Грушевського знайшли відображення в монографії О. Юркової «Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924-1930 рр.). А. Санцевичу належить одна з перших спроб подати історіографічний начерк історії Інституту історії України, підготовлений до 60-річчя установи⁴⁰.

Сюжети з історії діаспорної історіографії, її теоретичних засад і напрямів, а також творчість українських істориків на еміграції стали предметом дослідження О. Яся⁴¹.

³⁷ Матях В. М. Медієвістика в Україні другої половини XIX – початку XX століття: криза чи прогрес? / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Інститут історії України, 1996 (серія «Історичні зошити»).

³⁸ Верменич Я. В. Початки національної історичної науки: Київські центри регіональних досліджень у 50-70-х рр. XIX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 1997. (Серія «Історичні зошити»).

³⁹ Онопрієнко В. І., Реєнт О. П., Щербань Т. І. Українське наукове товариство: 1907-1921 рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998.

⁴⁰ Санцевич А. В. Інститут історії України Національної Академії наук України. Історіографічний нарис: До 60-річчя установи. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998.

⁴¹ Ясь О. В. Державницький напрям в українській історіографії першої третини XX ст.: становлення, формування, вплив // Історія українського середньовіччя: Козацька доба: Зб. наук. пр. (На пошану О. М. Апанович): У 2 ч. – Ч. 1. – К., 1994; Його ж. Українська історіографія та етнопсихологія Володимира Янева: (Суб'єктивні нотатки з приводу розвитку однієї наукової галузі) // Розбудова держави. – 1996. – № 10; Його ж. Лев Окіншевич та його есе «Між Заходом і Сходом» // Розбудова держави. – 1997. – № 7/8; Його ж. Проблема наукової традиції і сучасна українська історіографія // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Число 1. – 1997; Його ж. Державницький напрям української історіографії та його інтелектуальна спадщина // Історіографічні

Цілком очевидно, що такі рефлексивні дисципліни, як теорія історії, методологія історичних досліджень, історіографія, за радянських часів в Україні знаходилися у занедбаному стані. Причини цього криються у ситуації ідеологічного домінування центра над периферією, зокрема столичних осередків Москви і Ленінграда, умовах праці українського історика, затиснутого в лещатах подвійної чи навіть потрійної самоцензури. Відновлення у 90-х рр. цих дисциплін було пов'язане із лібералізацією наукового життя в суверенній Україні, формуванням нової системи духовно-інтелектуальних цінностей, вивіщенням національного фактора в свідомості й історіографічних практиках українського історика.

Відновлення статусу спеціальних дисциплін

Відновленню статусу й ролі спеціальних історичних дисциплін в системі історичної науки сприяло підвищення інтересу до національної символіки в суспільній свідомості та органах влади незалежної України. Науковці Інституту історії брали активну участь в розробці теоретичних та практичних питань щодо впровадження національно-державної символіки. Так, В. Бузало являвся заступником голови Українського геральдичного товариства, Д. Яневський – членом геральдичної комісії, М. Дмитрієнко – комісії з питань запровадження нових нагород, С. Білокінь – з питань символіки при Верховній Раді України.

Науковці Інституту працювали з органами державної влади, виконуючи наукові й експертні функції. У 1992 р. для Комісії державних нагород при Верховній Раді України М. Дмитрієнко підготувала матеріал «Світова практика заснування державних нагород», В. Бузало – «Нагородні системи розвинених країн світу» та «Історія українських відзнак». Вона ж підготувала проект Закону «Про державні нагороди України» та проект Постанови Верховної Ради України «Система державних нагород України». Для Національного банку України М. Дмитрієнко були представлені

дослідження в Україні. – Вип. 7. – К., 1999; *Його ж.* Українська зарубіжна історіографія 1945 – 1991 рр.: проблема поколінь та організація дослідницької праці // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5] / Історіографічні дослідження в Україні [Вип. 10]: Об'єднаний випуск зб. наук. праць на пошану акад. В. А. Смолія: У 2 ч. – Ч. 2: Історіографія. – К., 2000.

історична довідка «Металеві гроші на території України» та пропозиції щодо впровадження розмінної монети⁴².

У 1994 р. для адміністрації Президента України М. Дмитрієнко був підготовлений матеріал «Необхідність створення геральдичної служби України в системі державних органів», а також пакет аналітичних документів: атрибути Президентської влади; урочиста посвята у Президенти та основна бібліографія з атрибутики й ксерокопії зразків печаток УНР, прапорів УНР, посольської печатки УНР, гербів УНР (із зразками технічних оформлень). Вона ж зверталась до Кабінету Міністрів, Міністерства культури та Президії НАН України з пропозиціями щодо карбування металевих грошей та колекційних монет в Україні, підготувавши експозицію та супровідний текст до виставок «Паперові гроші України 1917-1920 рр.» (10 планшетів + 80 знаків купюр) та «Паперові гроші незалежних державі СНД 1991-1994 рр.» (52 планшети + 311 знаків банкнотів). 23 грудня 1994 р. Комісія з державних нагород, членом якої була М. Дмитрієнко, ухвалила прийняття даних експозицій до показу в усіх установах і відомствах. 30 грудня 1994 р. такий показ відбувся в адміністрації Президента, Верховній Раді України, Кабінеті Міністрів України, всіх міністерствах тощо⁴³. Був також підготовлений нарис з історії обігу паперових грошових знаків в Україні від їх появи до сьогодення «Гроші в Україні: Факти і документи»⁴⁴.

У 1995 р. для адміністрації Президента відділом спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України здійснено наукову оцінку дизайну орденів України – президентських відзнак (орден Богдана Хмельницького, «Зірка за мужність», «Хрест за мужність»).

У 1996 р. для адміністрації Президента М. Дмитрієнко та В. Бузало підготували проект одягу Почесної Варти Президента України. На замовлення Міністерства оборони України

⁴² *Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 1992 році* // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 1935. – Арк. 18.

⁴³ *Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 1994 році* // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 2027. – Арк. 20-21.

⁴⁴ *Гроші в Україні: Факти і документи* / НАН України: Інститут історії України; Національний банк України; ЦДАВО України; Редкол.: В. А. Смолій (керівник) та ін.; Авт. кол.: М. Дмитрієнко, В. Ющенко, В. Литвин, Л. Яковлева. – К.: «ARC-Ukraine», 1998.

М. Дмитрієнко взяла участь в розробці ескізів прапорів для Воєнно-Морського флоту України.

У 1997 р. М. Дмитрієнко та Ю. Савчук розробили концепцію створення Великого Державного Герба України. Запропонований ними ескіз Герба отримав на відкритому конкурсі (серед 400 графічних праць) першу премію й був рекомендований Державною комісією Верховної Ради України до розгляду і затвердження. Науковцями Інституту також були підготовлені пропозиції, розроблено ескіз та проект статуту відзнаки Президента України – «Ордена княгині Ольги» (М. Котляр, М. Дмитрієнко, Ю. Савчук)⁴⁵.

Про актуальність питань національної символіки свідчить той факт, що вони активно обговорювалися науковцями Інституту історії України на конференціях, громадських форумах, в ЗМІ. Так, в лютому 1991 р. в Києві були організовані Республіканські історичні читання «Символіка України: історія, традиції і сучасність», де з доповідями виступили В. Ткаченко і К. Гломозда. В червні 1991 р. проведена науково-практична конференція «Історичні традиції української національної символіки», на якій В. Ткаченко представив доповідь «Національна символіка в контексті історії України», в дискусії взяв участь К. Гломозда.

На початку 1990-х почали з'являтися й перші розвідки з історії національно-державної символіки. Співробітниками Інституту історії підготовлене видання з відтворенням зображень клейнодів України з найдавніших часів до наших днів – «Клейноди України: з історії державної і національної символіки»⁴⁶.

У співпраці з колегами-освітянами науковцями Інституту видано навчальний посібник «Спеціальні історичні дисципліни» (М. Дмитрієнко, Т. Балабушевич, В. Бузало, Н. Герасименко, П. Костинська, О. Маркова, Є. Степанович)⁴⁷. З'являються й спеціальні розвідки, зокрема Ю. Савчука «Міська геральдика

⁴⁵ *Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 1997 році* // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Арк. 25-26.

⁴⁶ *Клейноди України: з історії державної і національної символіки*. Комплект з 33-х кольорових художніх сувенірних листівок / Наук. підготовка, пояснювальний текст К. Ю. Гломозда, Д. Б. Яневський. – К.: «Філософська і соціологічна думка», «Абрис», 1991.

⁴⁷ *Спеціальні історичні дисципліни*: Навч. посібник / За ред. В. О. Замлинського, М. Ф. Дмитрієнко. – К.: НМК ВО, 1992.

Поділля» та М. Дмитрієнко і Ю. Савчука «Короткий нарис міської геральдики Поділля»⁴⁸.

Важливим доробком співробітників Інституту в сфері спеціальних історичних дисциплін стала тритомна праця «Нагороди України: історія, факти, документи»⁴⁹. У першому томі аналізуються джерела нагородотворення та фалеристична спадщина Української Народної республіки та української діаспори. Йдеться про етапи виникнення нагородної справи в Давній Русі та Козацькій державі, а також становлення нагороджених традицій доби національно-демократичної революції 1917-1921 рр., спробах УНР ввести свою систему нагород, орденів і медалей, а також висвітлюється історія заснування нагород в українській діаспорі. У другому томі на підставі широкого кола джерел і документів розглядається розвиток нагородної справи в Українській РСР, історія встановлення та функціонування таких державних нагород, як орден Трудового Червоного Прапора УРСР, Почесної Грамоти та грамоти Президії Верховної Ради УРСР, введення інституту почесних звань УРСР тощо. Третій том присвячений становленню нагородної політики Незалежної України, її правовим та практичним аспектам, особливостям нагородотворчого процесу в Україні.

Поряд з проблемами фалеристики науковці Інституту історії України особливу увагу приділяли питанням української генеалогії, проводячи конференції, видаючи матеріали досліджень. зокрема генеалогічних читань, присвячених пам'яті В. Модзалевського «Українська генеалогія: теорія, методологія історія та практика»⁵⁰. Сюжети з метрології присутні в дослідженні

⁴⁸ Савчук Ю. К. Міська геральдика Поділля / Передмова Л. Шпильової. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 1995; Дмитрієнко М., Савчук Ю. Короткий нарис міської геральдики Поділля – К.: Інститут історії України НАН України, 1994.

⁴⁹ *Нагороди України: історія, факти, документи: У 3 тт.* / Інститут історії України НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Національний державний архів вищих органів влади і управління України. – К.: «Українознавство», 1996. – Т. 1-3.

⁵⁰ *Українська генеалогія: теорія, методологія історія та практика* / Інститут історії України НАН України; Секція генеалогії Українського геральдичного товариства; Центр генеалогічних досліджень (Київ);

Н. Герасименко «Міри земельних площ Лівобережної України: друга половина XVII – XVIII ст.»⁵¹.

В Інституті історії завдяки ініціативам Ф. Шевченка особливий статус мала історична картографія, яка з радянських часів слугував певним симулякром національної історії. Сектор історичної географії і картографії разом з іншими науковцями, Міністерством народної освіти України, ГУГК і т.п. вели роботу, як зазначалось, по створенню й виданню Атласу історії України та Атласу історії України для середньої школи.

За часів перебудови суттєво змінився дисциплінарний статус історії української культури. Якщо в радянську епоху вона мала напівмаргінальний, допоміжний характер, висвітлюючи здебільшого російсько-українські культурні зв'язки, то в 1990-ті рр. історія культури перетворюється на важливу складову національної історії. У контексті пріоритету загальнолюдських цінностей та цивілізаційного мислення, популярних в цей період, історія культури почала претендувати навіть на роль філософії як інтегруючого чинника суспільно-гуманітарних наук, як це було в рамках марксистської доктрини.

Робота Інституту в сфері історії української культури велася в практичній і науковій площині. Так, за ініціативою Інституту Кабінет Міністрів України прийняв Постанову № 131 від 14 березня 1992 р. «Про додаткові заходи щодо забезпечення видання томів Зводу пам'яток історії та культури України», виконання якої повинно було прискорити роботу над багатотомним виданням. Заступником Голови Головної редакції «Зводу» Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 10 червня 1992 р. був призначений д. і. н. В. Горбик, а відповідальним секретарем – к. і. н. С. Кот. Інститут історії в цілому координував дослідницьку роботу над «Зводом» із Держбудом України, Українською енциклопедією, Інститутом археології, Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії, Інститутом суспільних наук АН України, КиївНДРТІАМОм, республіканськими, обласними і міськими редколегіями та авторськими колективами по підготовці томів «Зводу» по Києву, республіці Крим, Луганській, Запорізькій, Черкаській, Житомирській, Кіровоградській, Хмельницькій, Сумській областях. В Інституті була створена Робоча

Український інститут туризму / Редкол.: М. Ф. Дмитрієнко (голова) та ін. – К.: Український інститут туризму, 1996.

⁵¹ Герасименко Н. О. Міри земельних площ Лівобережної України: друга половина XVII – XVIII ст. – К.: Інститут історії НАН України, 1998.

група Головної редколегії «Зводу пам'яток історії і культури України» (керівник В. Горбик). В квітні 1992 р. Робочою групою проведено нараду з питань підготовки археологічних частин томів «Зводу», пов'язаних з дослідженням і описом пам'яток археології, підготовкою картосхем. При відборі і каталогізації пам'яток історії культури було рекомендовано включати численні пам'ятки з історії козацтва, національно-визвольного руху, боротьби проти радянського тоталітаризму тощо. Видана була брошура «Пам'ятки України: проблеми збереження і дослідження»⁵². «Звід пам'яток історії і культури України» планувався як енциклопедичне науково-довідкове видання з 28 томів. Відкривав «Звід» том «Київ», що складався з двох книг Перша книга містила вступ до «Зводу» і том «Київ»⁵³.

В Інституті почав формуватися цілий напрям, присвячений культурним скарбам України в роки війни та проблемам їх реституції (С. Кот «Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї»)⁵⁴. Співробітники Інституту історії України С. Кот та Г. Денисенко представили експертні висновки на проект Закону України «Про охорону історико-культурної спадщини». С. Кот особисто підготував проект Закону України «Про ввезення та вивезення культурних цінностей»⁵⁵.

У 1996 р. була започаткована нова науково-документальна серія «Повернення культурного надбання України: документи свідчать», присвячена проблемі повернення і реституції культурних цінностей в Україну, завданням якої є введення до наукового обігу архівних матеріалів, що висвітлюють долю

⁵² Горбик В. О., Денисенко Г. Г., Скрипник С. П. Пам'ятки України: проблеми збереження і дослідження. – К.: Інститут історії України НАН України, 1994.

⁵³ Звід пам'яток історії та культури України: Енциклопедичне видання: У 28-ми т. / Редкол.: В. А. Смолій (голов. ред.) та ін. – К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії і культури України при Видавництві «Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана», 1999. – Том «Київ». – Кн. 1. – Ч. 1. – А-Л / Редкол. тому: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін.; Упоряд.: В. О. Горбик та ін.

⁵⁴ Кот С. І. Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї. – К., 1995. – Вип. 1. Волинський краєзнавчий музей (у співавторстві).

⁵⁵ Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 1996 році // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Арк. 19-20.

національних реліквій та пам'яток історії і культури, котрі за різних часів й обставин були вивезені за межі України. Перший випуск серії з промовистою назвою «Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення. 1918-1919» підготували С. Кот і О. Нестуля⁵⁶, наступний «Українські культурні цінності в Росії: проблема повернення в контексті історії та права»⁵⁷. Проблемам збереження й охорони нерухомих пам'ятників історії та культури в Україні присвячена монографія «Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження»⁵⁸.

Відповідно до Постанови Президії АН України «Про підготовку ілюстрованої 'Історії української культури' за № 94 від 26 березня 1992 р. Інститут історії України розгорнув активну організаційну діяльність. Відділ історії України середніх віків здійснював керівництво написанням третього тому «Історії української культури» (відп. ред. В. Смолій). В Інституті під керівництвом В. Даниленка (відповідальний секретар Головної редколегії) працювала робоча група з науково-методичних та координаційних питань забезпечення академічного видання «Історія української культури». В її компетенції – технічна робота, підготовка та видання 2-го плану-проспекту п'ятитомника, що був обговорений на конференції, також організований робочою групою (4-5 червня 1992 р.), а також проведення засідання Головної редакції (3 квітня 1992 р.) та двох нарад відповідальних секретарів томів (16 квітня та 15 жовтня 1992 р.)⁵⁹.

⁵⁶ *Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення. 1918-1919* / Упоряд. С. Кот, О. Нестуля. – К.: Видавничий дім «Соборна Україна», 1996 (Серія «Повернення культурного надбання України: документи свідчать»).

⁵⁷ *Кот С. І. Українські культурні цінності в Росії: проблема повернення в контексті історії та права* / Національний комітет повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України; Інститут історії України НАН України / Повернення культурного надбання України: Проблеми, завдання, перспективи. Вип. 8. – К.: Інститут історії України НАН України, 1996.

⁵⁸ *Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження* / НАН України: Інститут історії України; Інститут туризму ПФУ; Редкол.: В. О. Горбик (відп. ред.) та ін. – К.: Інститут туризму ПФУ, 1998.

⁵⁹ *Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 1992 році* // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 1935. – Арк. 24-25.

У цілому, державний запит і громадський інтерес до питань національної символіки стимулювали діяльність науковців Інституту історії України в сфері спеціальних історичних дисциплін. У радянські часи ці дисципліни «другого ешелону» виконували суто допоміжні функції, однак за часів незалежності вони перетворилися на інструмент формування національної самосвідомості, створення системи національних духовних і культурних цінностей. В умовах трансформації українського суспільства змінювались роль і місце історії культури в системі соціогуманітарних наук, політичного сенсу набували практики збереження і повернення культурної спадщини українського народу. Важливу роль в процесі відродження спеціальних історичних дисциплін відігравали науковці Інституту історії, виконуючі експертні, наукові й репрезентаційні функції. Діяльність співробітників Інституту в цій сфері була різноманітна, від дослідження історії українських відзнак, козацьких і військових одностроїв до представлення пропозицій щодо системи державних нагород України, функціонування металевих грошей на території України та повернення її культурних скарбів.

9. Відтворення синтетичної історії України

Перший пострадянський досвід концептуалізації української історії

Ідея створення узагальнюючої праці з історії України, принципово відмінної від попередніх радянських схем, не просто виникає, а починає реалізовуватися в Інституті історії України з 1991 р. Це був вирішальний рік не лише в соціальній, але й в інтелектуальній історії Інституту.

У 1991 р. вперше офіційно відзначалась znana дата – 125-річчя від дня народження М. Грушевського, в цьому ж році був опублікований перший том його «Історії України-Руси». У 4-му числі за 1991 р. в «УІЖ» з'явилася рубрика «Створення праці 'Історія України. Короткий нарис'». Рубрику відкривала передмова до однотомника «Історія України: спроби нового бачення», підготовлена С. Кульчицьким. За його словами, перебудова в історичній науці фактично розгорнулась у 1988 – 1989 рр. в газетних статтях, журналах і брошурах, де почали переглядатися «деякі стереотипні положення, та на основі нових архівних даних розроблятися окремі сторінки вітчизняної історії». Наступний крок перебудови 1990 – 1991 рр., коли з'явилися перші збірники документів і монографічні праці, написані з позицій «нового мислення». Усе це стало основою «повністю переглянутих курсів історичних досліджень». Йшлося про «Короткий огляд історії українського народу, підготовлений фахівцями Інституту історії України АН УРСР». В цьому однотомнику, як вважав автор передмови, завдяки використанню класичної історіографічної спадщини та вивченню великої кількості архівних джерел «відтворено нову картину історичного процесу», яка позбавлена «елементів тоталітарного мислення донедавна нав'язуваного історикам 'згори'». Авторами цього однотомника стали В. Ричка, В. Смолій, В. Сарбей, Ю. Кондуфор, С. Кульчицький, М. Коваль, відповідальний редактор книжки Ф. Шевченко¹. Редколегія «Українського історичного журналу» приступила до публікації окремих розділів цієї праці. Протягом 1991 р. в новій рубриці журналу «До створення праці 'Історія України. Короткий нарис'» були опубліковані матеріали М. Коваля «1941 – 1945 роки.

¹ [Кульчицький С. В.] Історія України: спроби нового бачення // Укр. істор. журн. – 1991. – № 4. – С. 3-5.

Україна», С. Кульчицького «Між двома війнами (1921 – 1941)», В. Смолія «Українська козацька держава»².

Прикметне, що в тому ж квітневому числі «УІЖ», де започатковано рубрику щодо нової праці з історії України й опубліковано матеріал В. Смолія, був надрукований розділ книги професора історії та політичних наук Йоркського університету в Торонто О. Субтельного «Україна. Історія».

У передмові до даної публікації О. Майборода цілком слушно заважив, що вітчизняна історіографія «призабула традицію написання історії одним автором». Не можна не погодитися з висловленою думкою, що «колективне створення праць з історії республіки, прийняте серед радянських дослідників, вело до вузької спеціалізації, внаслідок чого обмежувався діапазон мислення вчених, їхня історична ерудиція, схильність до широких історичних узагальнень порівнянь, аналогій». До речі, цей синдром «колективного мислення», колективних праць, прищеплений радянській історичній науці, і нині присутній як сумнозвісний продукт тоталітарних практик історієписання в історіографічній пам'яті, є прямим наслідком жорсткого адміністрування науки в умовах моноідеології.

Ідея створення нового концептуального синтезу, ініційована науковцями Інституту, пройшла кілька фаз легітимації. 17 червня 1992 р. Президією НАН України була прийнята постанова № 165 «Про забезпечення підготовки та видання багатотомної 'Історії українського народу'». Упродовж 1993 – 1994 рр. в Інституті історії України велася робота «щодо формування Головної редколегії та редколегій томів, авторських колективів з метою залучення найбільш авторитетних і кваліфікованих спеціалістів для написання комплексної фундаментальної 'Історії українського народу'». Риторика звіту Інституту за 1994 р. та план заходів щодо реалізації ідеї-проекту багатотомної «Історії українського народу», щоправда, нагадували радянські практики колективних серійних наративів, хоча подібні прийоми не завжди давали очікуваний результат. Проте підготовча робота в даному напрямі розпочалася. 24 січня 1994 р. на засіданні вченої ради Інституту було заслухано доповідь директора Інституту В. Смолія «Про розгортання роботи над багатотомною 'Історією Українського народу'»³.

² Там само.

³ *Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 1994 році* // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 2027. – Арк. 24-25.

В серійному виданні Інституту «Історичні зошити» була опублікована низка розвідок концептуального спрямування: Р.Симоненка «До концепції багатотомної 'Історії українського народу' (міжнаціональний і міжнародний аспект)» (1993), В. Сарбея «До вироблення концепції багатотомної 'Історії українського народу': роздуми і пропозиції» (1994), М. Ковалю «Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.): спроба сучасного концептуального бачення» (1994) та його ж «Друга світова війна і Україна (1939 – 1945 рр.). Історіософські нотатки» (1999).

При обговоренні теоретичних засад фундаментальної Історії України заслуговують на увагу роздуми Р. Симоненка щодо назви багатотомника⁴. Адже назва виконує роль символу, націлює «на творчий пошук» щодо розв'язання поставленої проблеми. Більш того назва праці сприятиме «реалізації потреб сучасності». Уважаємо, що його спостереження щодо філософії назви фундаментальної праці з української історії корисні й для наступних поколінь істориків при створенні національних великих наративів.

Згадуючи традиційні назви синтетичних праць з української минулого – «Історія України-Руси», «Історія України», «Історія Української РСР», «История украинского народа», автор актуалізує питання семантики й символічного значення назви узагальнюючої праці. Так, в праці М. Грушевського «Очерк истории украинского народа» ключовим він вважав термін «народ», який сприймався як «головний двигун історичного процесу». Тому використання дефініції «народ» у назві багатотомника є цілком виправданим, адже увага до людини, за Л. Февром, стала знаменням часу.

Інша складова назви «український», на думку автора, означала «відновлення в правах саме національної історії», котра постає «як самобутній безперервний процес, головним об'єктом якого є український народ від самого його народження і до сучасної суверенної державності». Проте національна історія «не обмежується виключно мононаціональною історією»⁵.

У цілому, теоретичні міркування Р. Симоненка з приводу багатотомника мали суперечливий характер. Як історик старої формації він намагався поєднати постулати радянської ідеології з

⁴ Симоненко Р. Г. До концепції багатотомної «Історії українського народу» (міжнаціональний і міжнародний аспекти (Серія «Історичні зошити»). – К.: Інститут історії України, 1993. – 90 с.

⁵ Там само. – С. 5, 7.

новими візнями в науці. Усталену дихотомію радянської доктрини «інтернаціональне» / «національне» він трансформував в опозицію «український етноцентризм» / «панукраїнізм»⁶. На початку 1990-х Р. Симоненко – ідеолог міжнаціональних відносин у старому радянському форматі, застерігав щодо «панукраїнізму», наполягаючи на розширенні семантичного поля терміна «український народ» до поняття «народ України», яке ототожнював з категорією «нація». З огляду на це він і пропонував змінити назву майбутньої фундаментальної «Історії...» на назву «Історія народу України»⁷. Р. Симоненко виступав за зміну назви майбутньої синтетичної «Історії...» виходячи також з того, що українська історія від початку була поліетнічною і регіональною. Словом, в основу створення фундаментальної «Історії...» він пропонував покласти два підходи регіональний та поліетнічний, адже «регіональна історія найтісніше пов'язана з міжетнічною»⁸. Територію та етнос (народність) услід за М. Грушевським він називав двома головними компоненти історії кожного народу, тому історія українського народу сприймалась як «синтез прогресу нації і територій, на яких відбувалися розвиток і становлення сучасної державності українського народу»⁹.

Погляд на минуле українського народу з точки зору регіональної історії означав, що «історія не обмежується

⁶ У Р. Симоненка ідеться про контроверзу двох протилежних підходів. Перший передбачає «самоцінність й суверенність українського народу як етноісторичного явища, широкого кола його власних інтересів і проблем». Другий означає, що, цей природний український етноцентризм «аж ніяк не може бути панукраїнським підходом, забуттям чи зневаженням відламків інших етносів, які довгий час – століттями проживали й працювали на українських територіях. Український народ – це «первинний автохтон», який був найбільшим етносом, котрий і дав ім'я державі. Представники інших етносів «також мають глибинні історичні коріння на українській території», а взаємини з ними – фактор багатовікового історичного життя українського народу», котрий «так або інакше впливав на основний етнос, риси його поведінки й побуту, способу життя, менталітету, облагороджував його одвічну землю» (Там само. – С. 4, 8, 26).

⁷ Там само. – С. 26, 25.

⁸ Там само. – С. 8.

⁹ «Віднесення території до одного з двох головних компонентів історії кожного народу включає до неї, безумовно, й діяльність на ній представників усіх проживаючих тут етносів». Отже, історія народу «включає весь комплекс подій на загальному обширі його проживання і діяльності» (Там само. – С. 22).

первинною територією його основного ядра», а включає минуле всіх етнічних районів». При вивченні одного з найбільших європейських народів, розташованого на великих просторах від Карпат до Дону, Р.Симоненко виокремлює 4-ри територіально-етнічних утворення на українських теренах: 1. Степ (Південь), 2. Схід (Східне Дике поле або Слобожанщина), 3. Захід (обшир найактивніших, багатостолітніх українсько-польських взаємовідносин від часів Київської та Галицько-Волинської Русі), 4. Південний Захід (прутське-дністровське міжріччя та гірська Буковина).

Зазначимо, що регіональний підхід до минулого України не був вже таким новим в українському історієписанні. Проте автор мав рацію, що починати регіональну історію України слід з Півдня, саме звідси розпочався цивілізаційний рух на Північ і згодом на Захід.

Третій засадничий принцип побудування багатотомної української «Історії», що пропонував автор, це вписування історії України у контекст світової історії. Саме такий підхід був відсутній у попередніх багатотомних виданнях з українського минулого¹⁰. Показово, що міжнародні аспекти історії України в багатотомнику він розглядав з перспективи історії державності:

1. Перша українська державність – це Київська Русь, падіння Галицько-Волинської Русі припинило функціонування в міжнародних відносинах останнього носія першої української державності.

2. У «бездержавний період» Україна опинилась між Москвою і Польщею, «головним об'єктом їх кількасотлітнього суперництва».

3. «Друга українська державність» народилась і почала успішно діяти у міжнародних відносинах в ході визвольної війни 1648 – 1654 рр. (с. 44). Надзвичайно актуальним, на гадку Р.Симоненка, «є завдання розробки концептуального підходу до дипломатичної історії держави Б.Хмельницького та його наступників, тобто розгляд подій середини і другої половини

¹⁰ Ця принципово важлива проблема – «з'ясування органічного зв'язку історії України з загальним процесом розвитку людства» – тривалий час залишалась занедбаною, а сьогодні є «назрілим і невідкладним завданням вітчизняної історіографії» та «відповідно й багатотомника». Належне висвітлення міжнародних відносин – це «показник рівня багатотомного синтетичного дослідження історії народу, одне з головних вимог сучасної науки» (Там само. – С. 28).

XVII ст. з позицій власних геополітичних (національних на міжнародній арені) інтересів України»¹¹.

4. Далі перерозподіл українських земель між іноземними державами XVII – XVIII ст. та XIX – «Непропаще століття», коли «проблема возз'єднання» «назріла в історії українського народу», що, за словами автора, «має знайти належне місце у багатотомнику». До речі, семантика поняття «возз'єднання» у розумінні автора цілком вписується в традиційну радянську схему об'єднання братніх народів і територій¹². Прикметне, що «ефект великодержавності» він намагається пов'язати із «корпоративністю великих держав»¹³.

Завдання багатотомної української історії дослідник пов'язував із якісним розширенням джерельної бази (зокрема «вирішальним проривом до цілини матеріалів іноземних архівів»), освоєнням нових напрямів дослідження, наближенням до сучасних параметрів світової науки, а також дослідженням «розвитку й сучасної спадщини української діаспори»¹⁴. В обговоренні теоретичних засад нової багатотомної української «Історії» активу участь взяв і В. Сарбей¹⁵. Запропонована ним ідея-проект – це поліетнічна та соціально-орієнтована концепція історії України.

На думку історика, майже двохсотрічна українська історіографія, яку він виводить від синтетичних праць Д. Бантиш-Каменського та М. Маркевича, є дозрілою, щоб «узятися сьогодні

¹¹ Там само. – С. 43, 46.

¹² Історичний зміст цього поняття він розуміє як «відновлення єдності споріднених етнічних територій, розрізнених у далекому минулому та включених до інших країн». Возз'єднання ж українських земель як подія «загальнонаціонального значення» сталася у самий переддень та перший рік світової війни 1939 – 1945 рр. (Там само. – С. 65, 77).

¹³ Навіть після «оформлення незалежного існування суверенної держави України» доводиться раз у раз наштотуватися «на рецидиви старого мислення», джерело якого, за словами автора, є «синдром великодержавності», тривкість якого помножується «об'єктивно існуючою корпоративністю великих держав». Тому історія зовнішньополітичних і міжнародних відносин потребує «найсерйознішого підходу до цих проблем у багатотомній «Історії...» (Там само. – С. 83, 86).

¹⁴ Там само. – С. 28, 25.

¹⁵ Сарбей В. Г. До вироблення концепції «Історії українського народу». Роздуми і пропозиції (Серія «Історичні зошити»). – К.: Інститут історії України НАН України, 1994. – 23 с.; Його ж. Роздуми з приводу фундаментальної «Історії України» // Київська старовина. – 1995. – № 2.

до створення новаторської узагальнюючої праці з історії України». Як історіограф В. Сарбей, визначаючи перспективи та підходи щодо створення такої праці, звертався до аналізу актуальної на той час ситуації в українській історичній науці. На його погляд, в українській історії та узагальнюючих працях вчених з української діаспори «зараз домінує державницька концепція», засади якої були покладені В. Липинським. Сенс такого підходу полягав у сприйнятті історії України «як безперервного процесу безкомпромісної боротьби за самостійну державність». Складовими державницької концепції минулого України слугують «індивідуалізм – основа менталітету українського народу» та елітарне начало (теорія еліт)¹⁶. Теза про те, що «єдиною рушійною силою історичного процесу в минулому і тепер є освічена, раціонально свідомо еліта», на думку В. Сарбея, є «навіть чи коректна».

Показово, що В. Сарбей свідомо відмовлявся від застосування марксистської методології при створенні нової синтетичної історії України: «Напевно, назавжди треба розпрощатися з традиційною марксистською схемою, за якою головний стрижень історії – боротьба класів». Взагалі замість «доволі розмитого поняття ‘клас’» він пропонував спиратися на більш конкретне – «етнос», «нація», бо саме ці поняття означають народ¹⁷. Спільним для більшості узагальнюючих праць з історії України, констатував історик, є висвітлення політичної історії, лише з більшими або меншими «екскурсами в історію соціально-економічну». На риторичне запитання, чи маємо ми сьогодні «всебічно відображену історію» українського народу протягом віків, сам дає відповідь: «сміємо твердити, що ні, не маємо!». Зasadничий постулат В. Сарбея полягав у тому, що предметом історії являється не держава, політичні події чи класи, а саме народ. Історія народу як етносу має відображати всі «три складові його життя: економічну, політичну, духовно-культурну». Звісно як історик він мислить в межах традиційної радянської історіографії й структурує історію за схемою «чотирьох сфер» (соціальна, економічна, політична, культурна історія).

На перший погляд може здаватися, що В. Сарбей стоїть на принципах народницької історіографії. Водночас історію народу

¹⁶ Сарбей В. Г. Роздуми з приводу фундаментальної «Історії України» // Київська старовина. – 1995. – № 2. – С. 3-4.

¹⁷ Там само. – С. 8.

він розуміє «як життя народних мас в усі історичні епохи», яке «потрібно показувати в природному середовищі», тобто з позицій антропогеографії, фахівець з якої, український вчений світового рівня Степан Рудницький, загинув у Гулагівських таборах¹⁸.

Поряд з географічним фактором при вивченні історії народу В. Сарбей ставив людину. Такий підхід означав сучасне розуміння ним історії в рамках антропоцентризму, популярного в 1970-ті рр. на пряму, репрезентованому французькою школою «Анналів». На початку 1990-х праці таких відомих її представників, як М. Блок, Л. Февр, Ф. Бродель, почали входили до вжитку українських істориків.

Історія народу означала не лише вивчення українського етносу, але національних меншин, територій, а також розкриття світобачення народу – «народних оцінок історичних подій і явищ», котрі «відрізнялися від тих, які пропонувала українська еліта». При висвітленні конкретних дій народних мас та їх проводирів, наголошував В. Сарбей, «варто ширше вдаватися до делікатного психологічного аналізу».

Такий ракурс вивчення історії народу (не без впливів «нової історичної науки») був новаторським для пострадянського українського історієписання, що зазнало суттєвих змін в добу перебудови. Показово, що В. Сарбей запропонував свій варіант оригінальної концепції національної історії, якої «ніхто досі не пробував створити». Ідеалом справжньої історії українського народу він вважав «розважливу, помірковано-спокійну» історію, в основі якої буде вивчення буденного життя: «показ життя українського народу (буденного, повсякденного – а воно становить, власне 90% його історії), то це справді був би новаторський внесок в українську і світову історіографію».

Звісно, В. Сарбей інтуїтивно шукав модель цілісної української історії через культурний досвід народу та структури повсякдення. Такий підхід був навіяний ідеями школи «Анналів», адже проблеми соціальної і культурної антропології поступово входили в систему цінностей та дослідницькі практики українських істориків доби перебудови. Безсумнівно, ідея-проект В. Сарбея фундаментальної багатотомної «Історії українського народу» як соціально орієнтованої, поліетнічної історії була новаторською для українського історієписання 1990-х рр.¹⁹.

¹⁸ Там само. – С. 7.

¹⁹ Там само. – С. 9.

Можемо констатувати, що на початку 1990-х рр. в умовах інтелектуальної свободи, відкритості до здобутків європейської історичної думки, науковці Інституту запропонували цілу низку концептуальних ідей і підходів щодо написання фундаментальної національної історії. Розмаїття теоретичних засад – погляд на минуле українського народу з позицій регіональної чи поліетнічної історії, з перспективи антропоцентризму (людина як найвища цінність) чи історії повсякдення – доводило високий інтелектуальний потенціал вітчизняної науки, її спроможність до перетворень, сприйняття нового.

У такій ситуації українські історики опинилися перед вибором ідейних засад майбутнього національного наративу: дотримуватися традиційної формаційно-класової схеми чи популярної на заході національно-державницької концепції, або цивілізаційного підходу, а, можливо, ідеї самоорганізації суспільства. Врешті, слід констатувати, чимало вітчизняних істориків змогли зробити свій вибір.

Історія України: спроби нового бачення

Ідея створення нового концептуального синтезу української історії, запропонована науковцями Інституту історії України за підтримки інших академічних структур, успішно була реалізована у першому за часів незалежності серйозному проєкті – двотомнику «Історія України: Нове бачення», виданому у 1995 р.

Від першого академічного варіанту назви «Історія українського народу» відмовились, надавши перевагу журнальній версії 1991 р. Отже, філософія назви фундаментальних праць залишається на часі й понині. Принцип нарисів, закладений в ідеологію та структуру підготовленого двотомника, певною мірою поступався ідеї концептуальної цілісності, що обумовлювалось обставинами часу, зокрема браком відповідних практик і доступних джерел. Редактор книги В.Смолій у Передмові наголошував, що «побудована в традиційній формі нарисів» вона «містить нове бачення історичного процесу в Україні ... від праслов'янських часів до сучасної доби», наразі «автори знайомлять широкий читацький загаль з основними здобутками вчених-істориків, що ґрунтуються на документах і матеріалах, доступ до яких відкрила демократизація суспільного життя»²⁰.

²⁰ Смолій В. А. Передмова // Історія України: Нове бачення / Під ред. В. А. Смолія: у 2 тт. – К.: Вид-во «Україна», 1995. – Т. 1. – С. 4.

До авторського складу двотомника увійшли науковці Інституту Історії України НАН України, як-то О. Гуржій, М. Котляр, О. Русіна, В. Сарбей, В. Смолій, Т. Чухліб, (1 том); В. Верстюк, Г. Касьянов, М. Коваль, С. Кульчицький, Р. Симоненко (2 том)*, а також співробітники інших академічних установ та вишів країни: Я. Ісаєвич, О. Моця, Ф. Стеблій, В. Степанков (1 том) та О. Гарань, В. Євтух, Ю. Шаповал (2 том).

Перший том окреслював українське минуле від найдавніших часів до початку ХХ ст.²¹. Ідеологічною платформою авторів першого тому слугувала «звичайна» схема М. Грушевського із поділом на періоди: київський (IX – XII ст.), галицько-волинський (XIII ст.), литовсько-польський (XIV – XVI ст.), козацьку добу (XVI – XVIII ст.), Відродження XIX ст.

Матеріали першого тому даного видання були структуровані відповідно до цієї схеми:

- Стародавня доба (О. Моця)
- Київська Русь (М. Котляр)
- Галицько-Волинська держава (Я. Ісаєвич)
- Українські землі у складі Литви і Польщі (О. Русіна)
- У боротьбі за створення національної держави (В. Смолій, В. Степанков)
- Здобутки і втрати союзу з царями (О. Гуржій)
- Руїна Правобережної України (Т. Чухліб)
- Шляхом національного відродження (В. Сарбей, Ф. Стеблій).

Відмова від радянської формаційно-класової концепції на користь самобутньої схеми української історії, насправді, означало перетворення України з об'єкта на самостійний суб'єкт історичного буття, доводило самодостатність і самоцінність її існування як культурно-історичного соціуму.

В академічному сенсі нове бачення історії України передбачало відмову від гегемонії марксистської схеми, а відтак залежності від радянсько-російської історіографії, звернення до власної інтелектуальної традицій та створення умов існування фундаментальної національної науки в незалежній Україні. Відновлення традицій української академічної науки означало повернення до широкого вжитку напівзабутих чи заборонених в

* Матеріали про культуру в розділах «Мороз перед відлигою» та «Відлига, реакція і застій» написані В. Даниленком.

²¹ *Історія України: Нове бачення* / Під ред. В. А. Смолія: у 2 тт. – К.: Вид-во «Україна», 1995. – Т. 1. – 350 с.

радянсько-українській історіографії таких імен як М. Грушевський, О. Оглоблин, В. Липинський, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, Я. Пеленський праці яких використовувалися авторами 1-го тому «Історії України: Нове бачення».

Так, автор розділу про стародавню добу дотримувався думки, що праслов'янський етнічний масив Дніпровського Правобережжя з часом посідає провідне місце в українських землях, а основою такої моделі вважав автохтонну теорію М. Грушевського.

У наступному розділі «Київська Русь» актуалізована дискусійна проблема: звідки, пішла руська земля (держава), з Півночі чи Півдня. М. Котляр вирішує її на користь Півдня, адже «південноруські землі VIII – IX ст. на сто-двісті років випереджали в соціально-економічному та культурному розвитку північні» (с. 45). Становлення «східнослов'янської державності» він пов'язував з утвердженням Олега в Києві (с. 82). До речі, М. Котляр розрізняв поняття «перша східнослов'янська» та «Давньоруська» держави на Наддніпрянщині (с. 44). Об'єднання Руської Півночі з руським Півднем означало виникнення загальноруської держави. Перша руська держава, на його думку, поліетнічна й надплеменна. Автор розділу виокремлює етапи розвитку державності на Русі: 1. Олег та Ігор; 2. Ольга – Володимир; 3. Ярослав, при якому завершено будівництво Давньоруської держави; 4. феодална роздробленість XII–XIII ст., коли «централізовану монархію змінила монархія федеративна» і «колективний сюзеренітет» як форма сумісного правління Руссю. У 1242 р. «Давньоруська держава перестала існувати».

Розділ «Галицько-Волинська держава» відкривався роздумами його автора Я. Ісаєвича щодо процесу «утворення князівств у відносно єдиній Давньоруській державі» з XII ст. Якщо М. Котляр оцінював цю подію як зміну «централізованої монархії» на монархію «федеративну», то Я. Ісаєвич вбачав у цих подіях не розпад, «а навпаки – більш стійке, зумовлене економічним і політичним розвитком об'єднання територіально близьких споріднених племен» (с. 95). Виділення князівств створювало умови для вдосконалення державного апарату, формування великого землеволодіння, розвитку сільського господарства та міст. Згуртування споріднених племен (полян, сіверян, дулібів, хорватів, уличів, тиверців), на його думку, пришвидшилося саме «після виділення князівств, територія яких формувалася в межах давніх племінних поділів» (с. 98). Я. Ісаєвич в розділі обґрунтовує

тезу, що утворення Галицько-Волинської держави було «подією великої історичної ваги» (с. 100).

Отже, аналізуючи 1-й том «Історії України: Нове бачення», розумієш, що це не механічне відтворення набутків української академічної історіографії, практично знищеної й забороненої у 30-х рр. XX ст. Класична («звичайна») схема української історії відновлювалась й доповнювалась авторами двотомника під очевидним впливом новітніх досягнень європейської науки.

Так, в розділі «Українські землі у складі Литви та Польщі» автором доведено, що процес інкорпорації земель Північно-Західної Русі у 50-х рр. XIV ст. «здійснено на договірних засадах – у формі кондомініуму, що передбачало збереження данницької залежності окупованих Литвою територій від татар», що тривала до 90-х рр. XIV ст. (с. 117). В розділі показано, що у 30 – 40-х рр. XVI ст. внаслідок політики литовських князів і польських королів в межах Корони «було об'єднено практично увесь масив українських земель» (с. 148).

Ще один ключовий сюжет розділу – це формування в XV–XVI ст. принципово нової соціальної групи – козацтва, колискою якого стала Південна Україна. На думку О. Русіної, козацтво постало як маргінальний прошарок, створений з «рухливих», «некомфортних елементів» на окраїнах суспільного життя. Козацтво мало аналог на руських землях й відчувало вплив тюркських елементів. Лише наприкінці XVI ст. козацтво було інкорпороване до тогочасної станової структури. Саме козацтво на початку XVII ст. взяло на себе «місію виразника національних інтересів, ... виступивши фундатором нової України» (с. 151).

Показовим є коректне ставлення автора розділу до термінології. Терміни «Україна», «український» для XIV – XVII ст. є суто умовними, адже більшість населення українських земель усвідомлювало себе як «руське». Тому правомірними для означення даних територій, на думку О. Русіної, є терміни «Південна Русь», «Південно-Західна Русь». Звісно, ці терміни конвенційні, а означення «український» впродовж даного періоду використовувалось у сенсі «окраїнний, не маючи етнічного забарвлення» (с. 114). В тексті також присутні терміни-означення «Московщина», «Московське князівство» (с. 127, 128).

Водночас О. Русіна оперує, як на той час новими для української історіографії, поняттями: «ментальність», «національна ідентичність» або «руськість», що «сприймалася як категорія не тільки етнічна, а й конфесійна», «регіональний партику-

ляризм» («адміністративне-правове відчуження поодиноких земель»), «новий тип етнічної самосвідомості», ознакою якого стало «використання в літературній традиції початку XVII ст. терміна «Мала Русь», котрий «виризняв Україну з-поміж інших руських земель» (с. 131). Широко вживає автор розділу низку концептів-означень: «етнічна свідомість» (с. 149), «національна свідомість» (с. 151), «самосвідомість соціумів» (с. 133).

Прикметне, що в книзі найдокладніше висвітлювалась козацька доба, котрій присвячені три розділи першого тому «Історії України: Нове бачення». Центральною проблемою козацької доби являлись події середини XVII ст., огляду яких й присвячений розділ «У боротьбі за створення незалежної держави». Запропонована назва розділу змінювала акценти з класової оцінки цих подій, що були притаманні радянській історіографії, на творення української державності в дусі національної академічної науки, репресованої з 30-х рр. аж до часів незалежності.

Як відомо, у контексті конкретної національної історіографії існують сакральні теми, що згодом перетворюються на інтелектуальні паттерни. Для французької історіографії таким паттерном являлась історія Великої французької революції, радянської – «Велика Жовтнева соціалістична революція», в українській же історіографії подібне місце посідали події середини XVII ст.

Першим кроком в переосмисленні з позицій національної історії України даної епохи стала заміна громіздкої конструкції «Визвольна війна українського народу в 1648 – 1654 рр. проти шляхетської Польщі за воз'єднання з Росією» на інший конструкт «Національна революція 1648 – 1676 рр.». Термін «національна революція» не новий, використовувався в попередній історіографії, зокрема І. Крип'якевичем, на якого й посилаються автори розділу (с. 191).

Безперечним доробком авторів розділу з обґрунтування нової концепції визвольної війни українського народу середини XVII ст. Епітет «визвольна», доповнений означенням «національна» свідчить на користь самобутнього перебігу подій української історії. Звісно, концептуальне значення мало розширення хронологічних рамок подій, що описуються. Замість усталених меж 1648 – 1654 рр. авторами був запропонований ширший діапазон завершених подій 1648 – 1676 рр.

Причини Національно-визвольної війни В.Смолій та В.Степанков пов'язують з «колоніальною політикою Польщі на українських землях», внаслідок якої «ситуація стала критичною»: втрата еліти, розкол серед духовенства, як наслідок міжконфесійної ворожнечі, наступ на міське міщанство, утиски української мови, самосвідомості та культури. Внаслідок цих причин розпочався «інтенсивний політичний процес, в якому провідну роль відігравало козацтво» (с. 152).

За містом і значенням цієї війни у створенні незалежної держави та нового соціально-економічного порядку, автори розділу мали усі підстави сприймати її як масштабну національну революцію: «створення незалежної соборної держави в етнічних межах України й утворення в ній нового соціально-економічного ладу з дрібною (фермерського типу) козацькою власністю на землю. З огляду на останнє, війна, по суті, являє собою національну революцію» (с. 153).

Каркасом концепції національно-визвольної війни/революції є періодизація й аналіз воєнних дій, соціальних і політичних процесів на українських теренах у вигляді наступної схеми:

1 етап, 1648 – 1657 рр., характеризувався утвердженням української держави, вирішальною роллю козацтва в становленні державних інститутів, органів центральної і місцевої влади, судових установ, армії, а також формуванням соціальної структури, адміністративно-територіального устрою, державної еліти. Перший етап Національно-визвольної війни завершився у 1657 р., основним здобутком якого стало утворення Української держави, нової моделі соціально-економічних відносин, спадкоємність гетьманської влади. (с. 182).

2 етап, 1656 – 1669 або 1658 – 1669 рр., період громадянської війни в Україні (с. 198). Правління І.Виговського оцінювалось як державний переворот, а політична і соціальна боротьба переросли у громадянську війну. Так була започаткована Руїна Української держави, поділ козацької України на два гетьманства (с. 204).

3 етап, завершальний, на думку В.Смолія і В.Степанкова, пов'язаний із боротьбою П.Дорошенка за возз'єднання Української держави та зміцнення її суверенітету (с. 204). Його зречення автори розділу кваліфікують як останній акт «Національно-визвольної війни», що означав ліквідацію державних інституцій у Правобережній Україні. Останні зберігалися на теренах Лівобережжя, котре на правах автономії входило до складу Росії (с. 218).

Автори виокремлюють різні соціальні потоки Національної революції. Ідеться про зв'язок національно-визвольної боротьби з соціальною боротьбою, сенс якої полягав у ліквідації наявної системи соціально-економічних відносин, виборені особистої свободи і прав власності на землю (с. 159). У липні 1648 р. соціальна боротьба переросла у селянську війну (1648 – 1652) як важливий аспект національної революції. Переяславський договір оцінювався ними як акт відносно номінального васалітету чи протекції (с. 177). Битва під Батогом – це завершення селянської війни (с. 170-173).

Важливим елементом запропонованої авторами розділу концепції національної революції став аналіз ідеології гетьмансько-старшинської еліти, форм та специфіки політичного устрою на українських територіях середини – другої половини XVII ст. На конкретному історичному матеріалі простежено становлення й еволюція ідеї української державності, народженої у вирі бурхливих подій епохи.

1. В першій половині 1648 р. сформульована ідея створення обмеженої території, залежної від Польщі як національної держави. На початковому етапі ідея державності у Б. Хмельницького не передбачала ані відновлення держави як спадкоємниці Княжої Русі в етнічних межах України, ані відродження ідеї українського монархізму. На березень – травень припадав процес становлення автономістської ідеї, влітку 1648 р. внаслідок національно-визвольної війни виникає ідея створення власної держави на території козацького регіону. За словами авторів розділу, польська еліта вважала неприйнятною, навіть у зародковому стані, ідею української державної автономії (с. 159).

Наступний крок у розвитку ідеології вождів національно-визвольної війни – це «гетьманська програма» (жовтень 1648 р.), коли вперше виникають думки про звільнення усіх українських земель, адже Хмельницький вважав підвладною йому й Галичину. Проте національна державна ідея ще не стала наріжним каменем політичної програми молодшої української еліти (с. 160). Ці перші кроки у формуванні ідеї української державності, на думку В. Смолія і В. Степанкова, не виходили за межі ідеї автономізму.

Черговий етап формування державницької ідеології, починає відлік з лютого 1649 р., коли Б. Хмельницький запропонував нову програму, що містила ідею власної держави, незалежної від влади польської Корони, – ідею соборної Української держави. Утворена держава розглядалася ним як спадкоємниця Київської Русі, а відтак

передбачала включення до складу Української держави західного регіону. Підґрунтям нової політичної програми Б. Хмельницького стало визнання де-факто автономії Козацької України (с. 163).

За часів громадянської війни і Руїни на українських землях державницька ідеологія («ідея державної самостійності») як політична платформа Національно-визвольної війни то згасала (1664 – перша половина 1665 рр.), доповнюючись отаманською ідеологією через свавілля ватажків, то відновлювалася як гетьманська програма «возз'єднання України легітимним шляхом» П. Дорошенка (с. 205).

Автори концепції національної революції звертають увагу на зміну форм політичного правління. Наприкінці 1648 р. на більшій частині території України були закладені «підвалини унітарної республіканської за формою правління національної держави», в політичному розвитку якої існували дві тенденції – «демократично-охлократична» та «гетьманська (монархічна)» (с. 158). Договір з Москвою 1654 р., вважають автори, «за змістом передбачав створення під верховенством Корони Романових конфедерацію, спрямовану проти зовнішнього ворога» (с. 177). Після зречення П. Дорошенка та ліквідації державних інституцій в Правобережній Україні, вони зберігалися на теренах Лівобережжя, що «на правах автономії входило до складу Росії» (с. 218).

Водночас автори розділу, використовуючи праці М. Грушевського, Д. Дорошенка, В. Липинського, О. Оглоблина, І. Крип'якевича, вводять до обігу нові/старі конструкти, як-то: «ідея державності», «національно-політична свідомість», «державна еліта», «ментальність старшини», «національна революція», «національна державна ідея», «національна держава», «Українська держава», «Козацька Україна». Понятійно-термінологічний апарат дослідників засвідчує той факт, що презентована ними нова концепція ключових подій української історії середини XVII ст. була зіперта на новий ідейний інструментарій. Оновлена терміносистема включала традиції академічного українського історієписання, здобутки діаспорної історіографії, сучасні ідеї й підходи міжнародної науки, а також певні рудименти марксистської схеми й відповідного їй термінологічного апарату.

Висвітленню історії козацької доби присвячені два наступних розділи першого тому «Історія України: Нове бачення» «Здобутки і втрати союзу з царями» та «Руїна Правобережної України». У розділі «Здобутки і втрати союзу з царями» ідеться про наступ російського уряду на автономні права Лівобережної України –

Гетьманщини, починаючи від «антиукраїнської політики» Петра І до «великодержавної колоніальної політики» Катерини ІІ. Отже, автор розділу О. Гуржій визначав офіційну політику російського уряду на різних її етапах як «антиукраїнську». Водночас процес суцільного знищення царатом усіх автономних чинників України, як ліквідація козацького самоврядування на Слобожанщині, інституту гетьманства знищення Запорозької Січі, скасування полкового устрою на Лівобережжі, реформування українського козацького війська, О. Гуржій тлумачив дещо традиційно, пов'язуючи цей процес із «завершальним етапом феодалізації суспільних відносин і юридичним закріпаченням великої маси відносно вільних посполитих» (с. 236). Прикметне, якщо міграційні рухи (втечі селян) на Лівобережжі, які в радянській історіографії подавалися позитивно, «як активізація класової боротьби і загострення соціальних антагонізмів», то О. Гуржій вважав, що вони «справляли негативний вплив на розвиток місцевого господарства» (с. 240).

Для розділу «Руїна Правобережної України» характерним було вживання нової по відношенню до радянської історіографії лексики, наприклад, «революційні події середини XVII ст.», «новостворена козацька республіка», «українська державність», «колишня козацька республіка» (с. 245), «Козацька Україна» (с. 253), «гетьманська держава» (с. 260), «народна ментальність», «тип хлібороба-воїна, який найбільше цінував власну свободу» (переважав на Правобережжі) (с. 247) тощо. «Правобережну українську державність», автор розділу Т. Чухліб сприймав як аналог устрою Лівобережної України, а «Українська держава» була розколота до кінця XVIII ст.

На прикладі першого тому видно, як відбувався процес становлення лексичного т ресурсу нового українського історієписання часів незалежності. Так, для характеристики двох частин Української держави Т. Чухліб використовував різні поняття-означення: Лівобережна Україна – Гетьманщина (с. 255), «Лівобережна гетьманщина», «Лівобережний гетьманат» (с. 261), «тогобічна, 'чигиринська', згодом польська Україна» (с. 245) та «козацьке Правобережжя», (с. 257), «Правобережна гетьманщина» (часів С. Палія) (с. 247). У центрі уваги автора знаходилися козацький устрій та визвольні рухи на Правобережжі – козацько-селянські війни XVII ст. і гайдамацькі рухи XVIII ст. На думку автора, відсутність спроб вирішення «українського питання» польською елітою протягом століття стало одною з причин

занепаду колись наймогутнішої держави Східної Європи. При тому дивно, що в розділі автор згадує лише про один розділ Польщі (1793 р.) (с. 256).

У цілому, ці розділи мали описовий характер. Вони виконували функції репрезентації матеріалу, який із зрозумілих причин практично був відсутній в українсько-радянському історієписанні, а такі поняття, як «українська державність», «козацька республіка», «Козацька Україна», «гетьманська держава», «автономія», «автономні права» годі було шукати в лексиконі вітчизняних істориків.

Останній розділ першого тому «Історії України» «Шляхом національного відродження» цілком корегується з класичною схемою української історії М. Грушевського. Щоправда, у М. Грушевського були означені лише легкі контури. обриси цього періоду, а сам сюжет концептуально був опрацьований дослідниками з національного відродження XIX ст. та діаспорними істориками.

На початку 1990-х рр. проблема українського національного відродження була надзвичайно популярною не лише в академічному, а публічно-масовому дискурсі. Тому цей сюжет потребував глибинного вивчення й створював можливості для самобутніх авторських інтерпретацій. Даний розділ написаний у співавторстві, наочно демонстрував різні підходи авторів до розуміння проблеми. Прагнучи відтворити цілісну картину українського національного відродження автори розділу Віталій Сарбей та Феодосій Стеблій керувалися різними ідейними настановами, висвітлюючи особливості та характер відродженського руху в Східній і Західній Україні. Цілком очевидно, що право на власну думку й можливість її відстоювати (про що не могли навіть мріяти радянські історики), являлось важливим здобутком українського історієписання перехідної доби.

Співавтори розділу по-різному інтерпретували навіть саме явища національного відродження. Так, якщо В. Сарбей визначав «національне відродження в Україні» як складне явище, що містить національну свідомість, український рух і розвиток усіх галузей культурного життя українців, то Ф. Стеблій, на відміну від В. Сарбея, розумів національне відродження в сенсі відновлення на західноукраїнських землях перерваної іноземним поневоленням традиції самостійного громадсько-культурного, а згодом громадсько-політичного життя (с. 325, 326).

По-різному оцінювали співавтори розділу причини причинами національного руху на Сході і Заході України. В. Сарбей вважав передумовами відродження в Наддніпрянській Україні кризи кріпосницького господарства та посилення колонізаторської політики російського царизму. При тому він використовував аналітичний інструментарій радянської історіографії, зокрема такі марксистські формули і ідеологічні конструкції, як: «утвердження капіталістичних відносин в народному господарстві», «об'єктивний процес формування націй», «капіталістичне товарне виробництво», «феодально-кріпосницькі порядки на Правобережжі», «промисловий переворот в Україні 60 – 80-х рр.», «розвиток капіталізму в сільському господарстві пореформеної України (пруський і американський шляхи розвитку)». На відміну від В. Сарбея Ф. Стеблій намагався уникати марксистської термінології, надаючи перевагу нейтральним конструктам, як-то: «середній стан», «вільнонаймані робітники», «середній клас», «клас вільнонайманих робітників» (с. 302), «старий лад» (всесилля великих землевласників, система відробітків), «вільне підприємництво», «ринок вільнонайманої робочої сили» (с. 318), товаризація сільського господарства, здійснення промислового перевороту (с. 319). «еміграційні рухи», «постійна і «сезонна еміграція». Адже важливою передумовою відродження Ф. Стеблій вважав формування української національної інтелігенції. Саме з представників греко-католицького духовенства вийшли перші «будителі національної свідомості» на західноукраїнських теренах.

Далі лінія розмежування в поглядах В. Сарбея, і Ф. Стеблій щодо українського національного відродження стосується загальних схем процесів відродження на українському Сході і Заході. Так, запропонована В. Сарбеєм оригінальна схема українського національного відродження становить послідовну зміну низки хронотопів. Перший осередок виникає на Слобожанщині (університет в Харкові, «гурток харківських романтиків, часописи «Украинский вестник», «Запорожская старина» І. Срезневського, творчість Г. Квітки-Основ'яненка, театри). Другий осередок українського відродженського руху, з початку 40-х рр. – це Київ (Київський університет, фольклорні збірки, поширення національної свідомості та історичних знань, діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, мета якого утвердження національно-державної незалежності України з демократичним ладом, творчість Т. Шевченка). Показово в своїх оцінках українського національного руху В. Сарбей легітимізував

табуйовані в радянському історієписанні праці М. Грушевського, С. Єфремова, С. Петлюри (с. 287). У 50-х рр. центр українського відродження (не в політичному, а легальному культурно-просвітницькому руслі) переміщується до Петербурга (друкарня, часопис «Основа, петербурзьке земляцтво українців – перша громада»). На початку 60-х рр. поширюється громадівський рух. Громади В. Сарбей визначав як самодіяльні напів- чи нелегальні організації соціально-етнічного складу. У громадах не було програм і статутів, «їх єднала національна українська ідея на демократичному ґрунті» (с. 288). У 70-х рр. центром національного відродження стає Женева, пов'язана з діяльністю М. Драгоманова, С. Подолинського, М. Павлика, згодом М. Зібера, часописом «Громада», видавці якого відкидали ортодоксальний марксизм, адже їх кредо – «громадівський соціалізм», тобто об'єднання робітничих і землеробських громад. У 80 – 90-ті рр. старі громадівці об'єднуються навколо часопису «Киевская старина» (Київ, 1888 р.), а на початку ХХ ст. виникають перші українські політичні партії, до яких вступають колишні громадівці: РУП, НУП, УСП, Спілка, УДП, УРП, УСДРП, ТУП (с. 293). До речі, В. Сарбей, услід за М. Драгомановим вважав, що участь українців у загально-російських організаціях це зрада національних інтересів внаслідок колоніального становища України під владою Російської імперії (с. 305). Нарешті, завершальний етап українського національного відродження, на думку історика, локалізується від революції 1905 – 1907 рр., (піднесення національного руху, посилення соціальної боротьби формування М. Грушевським ідеї самостійної і незалежної держави) до початку Української національно-демократичної революції 1917 – 1918 рр. (с. 308).

Ф. Стеблій розгортає іншу концепцію національного відродження в західноукраїнських землях, спираючись на поширені в західній літературі схеми відродження слов'янських народів, зокрема ідею трьох стадій М. Гроха (збирання спадщини, організаційну або культурну та політичну). Відтак, в українському відродженні Ф. Стеблій виокремлював три фази: наукову; культурну (або організаційну) та політичну. У реформах австрійського абсолютизму, Марії-Терезії та Йосифа II, він вбачав лише соціокультурне тло, на якому згодом розгортається національний рух на Галичині, Буковині та Закарпатті, до речі, на

противагу П. Р. Магочію, який цей період реформ називав першою стадією національного відродження, ініційованою «згори»²².

Першу фаза національного відродження – наукову – (20 – 30-і рр. XIX ст.) Ф. Стеблій пов'язував з новою хвилею просвітництва в західноукраїнських землях, що набувало національних рис (с. 323), зокрема з Перемишльським культурно-освітнім осередком (20 – 30-ті рр. XIX ст.). З 30-х рр. вже відчутний вплив романтизму слов'янських Відроджень на суспільно-політичне життя краю. В 30 – 40-х рр. центром національного руху стає Львів, де виникає об'єднання романтиків «Руська Трійця», які відчували вплив літературних сил Наддніпрянщини. «Русалка Дністрова» разом з Кобзарем стали духовним орієнтиром національно-патріотичних сил в західноукраїнських землях на тривалу перспективу (с. 329).

Друга стадія національного відродження – організаційна або культурна – починається з революційних подій 1848-1849 рр., коли основним вогнищем українського національного руху стала Східна Галичина. Більш того український рух в Галичині, на думку Ф. Стеблія, за обсягом завдань набуває характеру революції, котра спряла виникненню українського національного руху на Закарпатті та активізації селянських мас в Північній Буковині. З 60-х рр. після 10-річного «антракту» в умовах конституційної ери, крайової автономії та айстро-угорського дуалізму, спостерігається новий виток національного руху. коли в суспільно-політичному житті західноукраїнського регіону домінували москвофіли (русофіли). В 60 – 70-х рр. виникає народовський рух, який у 70 – 80-ті рр. остаточно витісняє москвофільство. В 70-х рр. формується радикальна течія в народовському (національному) русі на чолі з І. Франком, М. Павликом, О. Терлецьким. За висловом Ф. Стеблія, «народовський рух 60 – 80-х рр. відродив організаційний (культурний) період з історичними домішками стадії політичної» (с. 338).

Зрештою в 90-х рр., зазначав дослідник, національний рух в західноукраїнських землях вступив в політичну стадію розвитку, що характеризувалась діяльністю політичних партій на Галичині (РУРП УПДП, УСДП тощо), зростанням національної свідомості масовим національним рухом, головним гаслом якого стає ідея політичної самостійності України (вільна держава українського народу). У Львові друкується трактат М. Міхновського «Самостійна

²² *Магочий П.* Українське національне відродження: Нова аналітична структура // *Укр. істор. журн.* – 1991. – № 3. – С. 103, 104.

Україна» й розпочинається діяльність лідера національного руху М. Грушевського (с. 341).

Отже, якщо концепція національного відродження в Україні, запропонована В.Сарбеем, органічно поєднувала хронологічний принцип періодизації (7 етапів) з культурно-історичними чинниками, то схема відродження в західноукраїнських землях Ф. Стебля наслідувала класичну західну схему відродження «бездержавних»/«неісторичних» народів (наукова, організаційна, політична стадії).

Таким чином, перший том «Історії України: Нове бачення – це вдала спроба переосмислення українського минулого від найдавніших часів до початку ХХ ст. Йдеться про період, який свідомо нехтувався або перекручувався офіційною українсько-радянською історіографією. Практично в кожному розділі даної праці присутні теоретичні кліше, лексичні конструкції, стереотипи формаційно-класової схеми. Марксистська термінологія використовувалась в розділі, присвяченому історії Київської Русі, як-то «клас», «феодальні відносини», «феодалізація», «феодальна роздробленість», «феодалі» (с. 62), «продуктивні сили держави» (с. 76). У даному розділі зберігався також засадничий постулат радянської історіографії про «давньоруську етно-культурну спільноту» (с. 91), теза, що «три східнослов'янських народи є нащадками народу Київської Русі» (с. 94). В наступних розділах чимало ідейно застарілих формул і понять: «антифеодальна боротьба» (с. 168), «феодальне землеволодіння» (с. 151), «виробничі відносини» (с. 223), «феодалізація суспільних відносин» (с. 236), «розвиток світового капіталістичного ринку» (с. 251), «капіталістичні відносини в сільському господарстві» (с. 263), «феодально-кріпосницькі порядки на Правобережжі» (с. 272), «капіталістичне товарне виробництво» (с. 274), «розвиток капіталізму в сільському господарстві» (с. 276), «криза капіталістичного господарювання», «ліквідація самодержавно-кріпосницького режиму» (с. 284), «освічений абсолютизм» (с. 315, 323) тощо.

У цілому, можна констатувати, що автори першого тому діяли в рамках наукової програми «повернення спадщини». В основу першого пострадянського історичного синтезу була покладена схема М. Грушевського, значною мірою модернізована й доповнена відповідно до нового рівня науки та професійної свідомості вітчизняних істориків. Практично автори тому запропонували нову інтерпретацію таких ключових подій Новочасного періоду, як національна революція середини ХVІІ ст. та українське націо-

нальне відродження XIX ст. Безперечно, репрезентована в першому томі українська історія від давнини до початку XX ст. – це вдалий експеримент, коли за такий короткий проміжок часу відбулися радикальні зміни в структурах свідомості частини українських істориків. Змінилися стандарти й пріоритети наукової праці, що й дозволило створити принципово новий образ української минувшини з урахуванням вітчизняної академічної традиції й досягнень сучасної міжнародної науки.

Наступне завдання, що постало перед істориками доби незалежності, радикально переосмислити історію України XX ст. Упродовж десятиліть українські історики дописували й переписували схему вітчизняної історії, накреслену й відредаговану у Москві, визнаними столичними істориками в контексті загальної історії народів СРСР.

Стандартна схема української історії XX ст. виглядала так:

1. Україна в період імперіалізму та буржуазно-демократичних революцій в Росії (1900 – 1917);

2. Україна у період Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни;

3. УРСР в період соціалістичного будівництва в 1921 – 1941 рр.;

4. УРСР в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.;

5. УРСР в роки утворення розвиненого соціалістичного суспільства й комуністичного будівництва.

Словом, це була лінійно-хронологічна схема, створена за формаційно-класовим принципом, в контексті загальноросійської історії та історії Комуністичної партії й більшовицького і соціалістичного рухів.

Автори другого тому «Історії України: Нове бачення»²³ керувалися принципово новими настановами і підходами при висвітленні історії XX ст. Демонстративною є відмова від формаційного підходу щодо структурування матеріалу. До наукового обігу на зламі 80 – 90-х рр. входять нові поняття, конструкти для означення певних віх в історії XX ст., наприклад, «відлига» (сам термін не новий, але надто популярний в історіографічних практиках доби перебудови), «застій», «перебудова», «гласність», «незалежність» тощо.

²³ *Історія України: Нове бачення* / Під ред. В. А. Смолія: у 2 тт. – К.: Україна, 1995. – Т. 2. – 494 с.

Другий том «Історії України» представлений у вигляді розділів-нарисів, котрі за своїм змістом вибудовували практичне нове бачення українського ХХ століття:

1. Національно-демократична революція 1917 – 1921 рр. (Розділи «Українська революція: доба Центральної ради», «Українська держава», «Українська Народна Республіка під проводом Директорії», автор В. Верстюк);

2. Міжвоєнний період (Розділи «УСРР в добу НЕП», «Великий перелом», С. Кульчицький, «Західноукраїнські землі між двома світовими війнами, Р. Симоненко);

3. «Тотальна війна на знищення» (М. Коваль);

4. Остання фаза існування сталінізму (Розділи «Мороз перед 'відлигою'», Ю. Шаповал);

5. Відлига і застій (Розділ «'Відлига', реакція, застій», Г. Касьянов);

6. Перебудова (Розділ «'Перебудова' і розпад СРСР», О. Гарань);

7. Україна доби незалежності (Розділ «Українці за межами України», В. Євтух).

Цілком очевидно, що автори другого тому свідомо відмовилися від формаційно-класової схеми вивчення ХХ ст. Критерієм же структурування історії ХХ ст. виступає трансформація форм політичного режиму та суспільно-політичної свідомості українського народу.

Безумовно, у авторів другого тому були певні труднощі, зокрема проблема вибору між традиційним та новаційним, адже історія ХХ ст., за висловом М. Ковалю, постала «у винятково строкатому й суперечливому переплетінні подій та явищ» (с. 307).

Другий том «Історії України: Нове бачення» прямо демонструє, одного боку, відмову українських істориків від застарілої радянської термінології, з іншого – формування нового понятійного апарату у вітчизняному історієписанні на матеріалах історії України ХХ ст. До широкого обігу входять такі нові поняття й ідеологічні конструкції, як «тоталітарний політичний режим» (с. 176), «командно-адміністративна система» (с. 282), «радянська державність» (с. 181), «державна партія» (с. 189), «одержавлення народного господарства» (с. 178), «бюрократичний сценарій утворення СРСР» (с. 193), «культ особи Сталіна», «тоталітарна система», «сталінський терор» (с. 298), «сталінський соціалізм» (с. 329), «третій удар голодом», «сталінсько-феодална система управління», «московські вожді» тощо. Звісно, чимало з цих понять

мали публіцистичний запал і політичні імплікації перебудованої доби. Проте більшість з них означали не просто зміну мови науки, наповнюючись новим змістом вони виступали як новий інструментарій, необхідний для вирішення суперечливих проблем історії бурхливого й мінливого ХХ ст. Прикметою стилю більшості авторів другого тому є полемічна спрямованість, ідейна загостреність проти догм і постулатів радянської історіографії, створених нею міфів, теоретичних кліше й ідеологічних стереотипів.

Відповідно до нового бачення, ключовою точкою в українському ХХ ст. стала національна революція 1917 – 1921 рр., висвітленню подій якої у другому томі присвячено 4-и перших розділи другого тому.

Концептуалізація проблеми означала виокремлення основних етапів революції 1917 – 1921 рр. в Україні: 1. доба Центральної Ради»; 2. Українська держава; 3. доба Директорії. У центрі уваги автора перших трьох розділів В. Верстюка знаходилися події національно-визвольного руху в Україні з березня 1917 р., тобто утворення української Центральної Ради. Ішлося про її діяльність, еволюцію ідеологічних засад від ідей автономізму, федералізму, до проголошення самостійної держави УНР, а також історію чотирьох Універсалів як певних віх на шляху створення української державності.

З поваленням Центральної Ради внаслідок державного перевороту 29 квітня 1918 р., констатував В. Верстюк, «закінчився перший етап української революції, позначений піднесенням і стрімким розвитком національно-визвольного руху, загостренням національних і соціальних проблем, спробою України відновити свою державність і вирватися з лабет Російської імперії». До сильних сторін першого етапу національної революції дослідник, услід за В. Винниченком, відносить відродження нації, швидку політизацію суспільства й проголошення Української Народної Республіки. До недоліків і прорахунків цього етапу революції автор розділу зараховує брак політичного і державного досвіду керівників Центральної Ради, притаманну їм народницьку ідеологію й розуміння ними «сильної держави як засобу, а не самодостатньої мети». Народним масам також бракувало національної і політичної свідомості, «ідея державності не посіла гідного місця в українській анархічній свідомості» (с. 52).

Аналізуючи події другого етапу національної революції В. Верстюк використовує такі конструкції, як «державний

переворот» 29 квітня 1918 р., «гетьманський режим», «гетьманський переворот», котрий кваліфікує як «спробу «консервативних політичних сил загасити полум'я революції» (с. 54). «Українська держава (так називалася Україна)», за словами В. Верстюка, «стала національним відповідником твердої авторитарної влади». Форма гетьманату П. Скоропадського, на його думку, «може бути лише декоративним обрамленням держави, але аж ніяк не реальною державотворчою позицією» (с. 57). Падіння гетьманського режиму в грудні 1918 р. поховало «під своїми руїнами ще одну соціально-політичну утопію часів революції: побудувати українську державність на підвалинах консервативної ідеї», в якій, на думку історика, виявилися слабкі не лише національні, а й соціальні засади, а «безперспективність консервативної ідеї підтвердив подальший розвиток революції».

Третій етап національної революції автор розділу пов'язує з діяльністю Директорії, найвищий злет якої припадає на грудень 1918 р. Автор виокремлює й аналізує основні віхи діяльності Директорії: 1. кінець 1918 – початок 1919 рр., протигетьманське повстання і початок війни з Росією; 2. з лютого 1919 р. орієнтація на Антанту, що вважає стратегічною помилкою; 3. квітень-липень 1919 р., коли Директорія поєднує «демократичну державну систему з радянською», що означало неспроможність «об'єднати національні сили в єдиний фронт» (с. 89-90); 4. Кам'янецький період, ознаменований поворотом «в орієнтації уряду УНР від радянської до парламентської демократії» (с. 93). Листопадова катастрофа 1919 р.; 5. УНР у 1920 р., армія рейдувала Правобережною Україною, що стимулювало український рух, перший зимовий похід, Ризький мирний договір, за яким Польща визнала УСРР, і заключний акорд – другий зимовий похід 1921 р. Останній період революції В. Верстюк оцінює як «період відродження і консолідації української нації, формування і становлення національно-державних інституцій та політичних партій, вкорінення національної свідомості в усі верстви суспільства» (с. 100).

Складовою концепції національної революції стало висвітлення перебігу революційних подій і перетворень на західноукраїнських землях, аналіз процесу творення західноукраїнської державності, національної держави на українських землях колишньої Австро-Угорської монархії – Західноукраїнської Народної Республіки. Закон 13 листопада 1918 р. утверджував «державну самостійність ЗУНР» (с. 108). Під

тиском воєнних і народних мас відбувся акт злуки УНР та ЗУНР в Києві 22 січня 1919 р., але через небезпечний воєнний час, на думку Р. Симоненка, практично злиття двох державних організацій відкладалося на майбутнє до Всеукраїнських установчих зборів, обраних як Наддніпрянською, так і Наддністрянською Україною. (с. 119). Причинами, що розвели шляхи двох національно-державних утворень – ЗУНР та УНР він вважав «взаємне поборювання, неспроможність втілити в життя всенародне прагнення возз'єднання, соціально-політичний консерватизм і схилення перед сильними світу цього», УНР торувало свій шлях до «єдиної, неділимої Росії», ЗУНР – «експансіоністській Польщі» (с. 142).

Важливим чинником концепції національної революції як прологу до історії України ХХ ст., являлась історія становлення радянської влади в Україні й перетворення її на Українську соціалістичну радянську республіку (УСРР) 6 січня 1919 р. Перше і друге становлення радянської влади в Україні розглядається В. Верстюком у зв'язку з розвитком національно-визвольного руху та заміни політичних режимів в українських землях.

На противагу стереотипам і кліше радянської історіографії автор перших трьох розділів використовує такі контroversійні поняття-означення, як «українсько-більшовицька війна» (с. 28), «маріонеткове утворення червоного Петрограда» (ЦВК рад і Народний секретаріат) (с. 33), «наступ російських радянських військ на Україну» (с. 44).

«Перший період радянської влади в Україні» В. Верстюк пов'язував «з масовими виявами червоного терору». На його переконання, політика «червоного терору» пройшла «апробацію» саме в Україні, а в Радянській Росії офіційно була впроваджена лише восени 1918 р. (с. 43). Запровадження політики «воєнного комунізму» автор розділу оцінював як фактично диктатуру більшовицької партії (с. 154). Відповіддю на це стало розгортання селянського повстанського руху в Україні навесні 1919 р. та розклад червоної армії, й як наслідок – падіння радянської влади.

Відновлення Радянської влади в Україні на початку 20-го року означало, що «'воєнний комунізм' не тільки зберіг свої характерні ознаки, а й набув системної довершеності». Впродовж 20-го року, стверджував В. Верстюк, Україна «залишалася своєрідним плацдармом для випробування і вдосконалення комуністичної системи». Українська державність в УСРР мала «суто формальний характер», адже «процвітали 'воєнно-комуністичні'

методи господарювання», в Україні «втретє розгорнулася націоналізація» (с. 163), внаслідок чого наприкінці 1920 р. розпочався масовий повстанський рух (с. 166).

На початку 21-го року цей рух, за словами дослідника, став «основною формою громадянської війни», селянство було останньою силою, що чинило опір більшовизму. А відтак, радянська влада «не мала шансів вийти переможницею у боротьбі з селянською стихією». Покласти край громадянській війні міг «лише політичний компроміс між ворогуючими сторонами» Цей компроміс В. Верстюк вбачав в тому, що Ленін, опинившись перед дилемою: комуністична ідея чи реальна державна влада, вибрав останню, проголосивши новий економічний «курс». Запровадження непу поклало край громадянській війні й утвердило радянську владу в Україні, «закамуфлювавши її в національні форми державності» (с. 172). Цілком очевидно, що в другому томі «Історії України: Нове бачення» в рамках запропонованої концепції української національно-демократичної революції була створена альтернативна радянській історіографії версія встановлення радянської влади в Україні.

Варто відзначити, що дана концепція національно-демократичної революції в Україні, принципово відрізнялася від радянської схеми «історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни на Україні», що була переповнена сухими фактами, датами, резолюціями й постановами партії та державних органів влади. Нова концепція української революції набувала рис реального життя, завдяки широкому використанню автором розділів широкого кола джерел: щоденників, споминів учасників подій від військових, дипломатів, високопосадовців, партійних лідерів, державних діячів, урядових делегацій, до інтерв'ю, публіцистичних, творів (зокрема Д. Дорошенка як офіційного історіографа гетьмана), грамот, відозв, універсалів, партійних і державних документів.

Особливістю текстів, присвячених подіям української революції 1917 – 1921 рр., є їх полемічна спрямованість проти стереотипів і міфів, створених радянською історіографією впродовж багатьох десятиліть. Якщо історія національної революції практично наново була вписана сучасними істориками в історичну канву ХХ ст., то події в Україні міжвоєнного періоду зазнали принципової переоцінки на противагу їх радянській версії в рамках офіційної історії СРСР.

С. Кульчицький, як автор відповідних розділів другого тому, свідомо розвінчує усталені міфи радянської історіографії. Заслугує на увагу запропонований ним аналіз ключових понять-конструктів, як: «воєнний комунізм» та неп. Термін «воєнний комунізм» виникає після того, як стара політика була оголошені «передчасною і засуджена». Витоки самого терміну дослідник знаходить в плані промови В. Леніна про заміну розкладки податком в другій половині березня 1921 р. Лапки в слові «комунізм», пояснював С. Кульчицький, означали, що «комунізм виявився не справжнім», а «прикметник 'воєнний' мав замаскувати невдалий комуністичний штурм», нівелювати «невдачу трирічного більшовицького експерименту над населенням», при тому «комуністична ідея залишалася незаплямованою». Появу словосполучення «нова економічна політика» автор фіксує в резолюції травневого (1921 р.) пленуму ЦК РКП(б) (с. 181).

С. Кульчицький визначав неп, як «повернення державної партії обличчям до ринкових відносин». Для Леніна неп був «справою тактики», а «стратегічною метою» – «побудова комуністичної економіки, в якій не залишалося місця приватним власникам товарно-грошовим відносинам і ринку» (с. 182).

Автор розвінчує водночас один з «нових історичних міфів» – якби Україна не ввійшла у 1922 р. до складу СРСР, то наче змогла б «зберегти суверенітет і уникнути страхітливих трагедій у своїй недавній історії». Підґрунтям такої міфотворчості він вважає невідповідність між формою і змістом радянської державності. Незалежність радянської України 1917–1922 рр. «була машкарою, покликаною звести нанівець потенціал національної революції». Насправді, політика «державної партії» перетворювала республіки на «регіони унітарної держави» (с. 189). Як наслідок здійснення у 1922 р. «автономізації» національних республік в Україні була проголошена політика коренізації, «український різновид якої дістав назву українізації» (с. 203). На першому плані у «державної партії» було «укріпитися в національних республіках», а відтак «партія повинна була розмовляти з населенням його мовою, створити власних апаратників з місцевих кадрів». Побічним ефектом коренізації автор розділу вважає «стрімкий розвиток пригнічених до цього національних культур» (с. 203).

Назву розділу «Великий перелом» не випадково взято С. Кульчицьким в лапки, адже ідеться про ресемантизацію ключових подій даного періоду. Відмову від непу він називає «повторною спробою побудувати позаринкову економіку». А такі

вирішальні точки відомої радянської конструкції «Великого перелому» як курс на індустріалізацію і колективізацію заміщені автором відповідно на інші – «індустріальна гонка» та «голод 1932/33 рр. – голодомор». Політику в галузі промисловості він визначає як «гіпертрофовану централізацію управління» (с. 218), а в контексті авантюристичної політики форсування темпів індустріалізації розвінчує «легенду про дострокове виконання першої п'ятирічки, котра міцно трималася в історичній літературі» (с. 223).

Для означення становища на селі 1932 – 1933 рр. дослідник використовує цілий спектр понять: «голод», «голод-геноцид», «голодомор», «геноцид». За даними статистики, геноцид на теренах України, на його думку, мав соціальне, а не національне забарвлення, тобто «цілив своїм вістрям не в українців як таких, а в сільське населення» (с. 235). Організатором же геноциду прямо називає Сталіна (с. 250). Масові репресії середини 1930-х рр. С. Кульчицький, на відміну від радянської історіографії, розцінює як трагічний фінал соціально-економічних перетворень в країні, а Конституції УРСР 1937 р. називає «виліпком з загальносоюзної конституції» (с. 254).

У розділі «Західноукраїнські землі між двома світовими війнами» йшлося про те, що природному процесу зближення і єднання національних сил українців Сходу і Заходу завдавали шкоди «процеси згортання українізації» з початку 30-х рр., невинуваті репресії проти інтелігенції і військових, що прибули з західноукраїнських територій, «гарячкова колективізація» у «рік великого перелому» (1929), а особливо страшний голодомор 1933 р., як і пізніші масові «політико-репресивні кампанії». (с. 272).

Автор розділу Р. Симоненко, на відміну від радянської класової риторики використовує поняття-евфемізми «визвольний рух», «визвольні змагання початку ХХ ст. Водночас його пасажі щодо інтегрального націоналізму Д. Донцова, діяльності націоналістичних утворень УВО та ОУН, принциповим противником яких виступала Комуністична партія Західної України (КПЗУ), дивно уживалися з оповіддю про фракційну боротьбу й розкол у самій КПЗУ, а також про діяльність «видатних діячів КПЗУ», котрі прагнули «розв'язання не лише соціальних, а й національних проблем», хоча врешті решт, через втручання Москви все скінчилося розпуском і ліквідацією КПЗУ (с. 278). В 20 – 30-ті рр. революційно-визвольний рух в західноукраїнських землях

«усе яскравіше виливається у боротьбу за возз'єднання», яке дослідник пов'язував з загальним збройним конфліктом (с. 280).

Підсумовуючи, зазначимо, що усталена політична конструкція радянської історіографії «період соціалістичного будівництва» в історії УРСР» була замінена авторами другого тому «Історії України: Нове бачення» на нейтральний конструкт «міжвоєнний період», який містив інформацію щодо усього ареалу українських земель, в тому числі західноукраїнських, що були розчленовані між Польщею, Румунією та Чехословаччиною.

Назва наступного розділу «Тотальна війна на знищення» об'єднувала події Другої світової та Великої Вітчизняної воєн. На противагу офіційній радянській концепції Великої Вітчизняної війни автор розділу М. Коваль запропонував нове бачення й оцінку подій «тотальної війни» на теренах України. Визначальними рисами представленої ним концепції стала зміна історичної оптики щодо подій 1939 – 1945 рр., а саме переосмислення місця і ролі України, її народу на театрі воєнних дій, на який була перетворена практично уся територія України.

Для розуміння концептуальних побудовань М. Ковалю важливі його теоретичні зауваги щодо значення даного періоду в українській історії ХХ ст. 22 червня – це день, який, за його словами, «розколов вітчизняну історію на три епохи: довоєнну, воєнну й післявоєнну» (с. 298). Взагалі ця «тотальна» чи «велика війна» – одна з визначних подій світової історії ХХ ст. Характер війни проти німецького фашизму він визначав як війну «визвольну, священну, Велику вітчизняну» (с. 302).

Спроба концептуалізації історії Великої Вітчизняної війни з української перспективи була пов'язана з широким спектром проблем, зокрема аналізом передумов і ключових подій війни на території України й поза її межами, а також її наслідками і результатами для України в соціально-економічній, політичній і духовних сферах життя. До ряду концептуальних питань належить визначення основних віх в історії війни, виокремлення основних сил і соціально-політичних потоків, воєнно-політичних рухів, зіткнення ідеологій і воєнних доктрин. Якщо в радянській історіографії історія війни прочитувалася здебільшого як історія великих, грандіозних битв, героїзму радянського народу, а реальні події часто підмінялися статистикою людських втрат та економічних ресурсів, озброєнь, злочинів окупантів, патріотизмом воїнів, вдалою стратегією командування Червоної армії, то запропоноване М. Ковалем нове бачення передбачало зміну

акцентів й оцінок подій війни саме з української перспективи. Йдеться про аналіз внутрішніх і зовнішніх причин війни, напад Німеччини і оборонні бої 1941 – 1942 рр., нацистську окупацію і рух Опору, битву за визволення України, повернення Радянської влади й українське суспільство у 1943 – 1945 рр.

До передумов «тотальної війни» автор розділу відносить стан українського суспільства, зокрема адміністративно-репресивні методи керівництва економікою, що стали на кінець 1930-х рр. «перешкодою нормальному функціонуванню потужної промисловості» (с. 283). Важливим зовнішньополітичним чинником вважав радянсько-німецький договір про ненапад з таємним протоколом. Основною метою радянсько-німецького пакту М. Коваль називав «саме територіальний вииграш, розподіл сфер впливу, поширення сталінської диктатури на нові території (с. 286). Під таким кутом зору оцінюються автором наслідки «радянізації» в усіх сферах життя населення західноукраїнських земель (с. 289).

Опір радянській владі в західноукраїнських землях, що увійшли до складу СРСР та УРСР, чинила мережа підпільних осередків ОУН. Наслідком подій кінця 1930 – 1940-х рр. М. Коваль вважав «реалізацію споконвічної мрії українського народу щодо возз'єднання його земель у єдиному державному утворенні». Як бачимо, автор заміщує радянську формулу-стереотип, щодо возз'єднання братських народів, зокрема «українського і російського у складі СРСР» на нову ідею-конструкцію «возз'єднання усіх українських територій у єдине ціле – державне утворення». Хоча приєднання частини західноукраїнських земель до Великої України в рамках Радянського Союзу було здійснено в умовах протистояння двох тоталітарних систем насильницькими методами, ця подія об'єктивно мала «кульмінаційне значення у формуванні соборної України» (с. 291).

Перший період війни напад Німеччини на СРСР і трагічні події оборонних боїв на території України 1941 – 1942 рр. автор аналізує з огляду на стан обороноздатності (застаріле озброєння, брак кваліфікованих командних кадрів), вади «сталінського авторитарного режиму» (с. 299).

Початок війни автор характеризує, з одного боку, як кризу в стратегічному керівництві Червоної армії, з іншого – усвідомлення того, «чи буде існувати тисячолітня Батьківщина» (с. 302). В боях 1941 та навесні 1942 рр. в Червоній армії «поряд з героїзмом та самопожертвою рядових воїнів мали місце безладдя й паніка, розгубленість командування». Такі оцінки подій початку Великої

Вітчизняної війни суперечили традиційним штампам радянської історіографії і мали за мету дати зважену оцінку складних умов початого етапу радянсько-німецької війни. В липні 1942 р. з відступом радянських військ обороні бої на території України закінчилися. На питання, хто винен в поразках автор розділу дає однозначну відповідь: радянські війська, «поставлені в неймовірно скрутне становище не тільки переважаючими силами агресора, а й згубними прорахунками та помилками політичного керівництва країни на чолі із Сталіним», до кінця виконували свій обов'язок, вони в 1941 – 1942 рр. трималися до останнього, «створюючи передумови перелому в ході війни» (с. 307).

Наступний етап за схемою М. Ковалю – це окупаційний режим, нав'язаний українському населенню у вигляді «нового порядку», що вирізнявся «винятковою українофобією» (с. 308). Мета окупантів, які штучно розчленували українську територію, – пограбування й «максимальне очищення її від корінного населення», а для решти організувати систему позаекономічної експлуатації (с. 308). Новоявлені колонізатори, за словами автора розділу, визнавали лише один метод управління захопленими територіями – «фізичний і моральний терор» (с. 309). Той факт, що частина населення України сприяла окупантам, М. Коваль пояснював реакцією (гірке розчарування у радянській владі, соціалізмі) на «бузувірські дії більшовицького тоталітарного режиму» (с. 309).

Водночас труднощі окупаційного періоду сприяли, на думку історика, «політичній орієнтації населення», що знайшло відображення в процесі становлення партизанського руху в тилу ворога. Роль «третьої сили» в умовах окупаційного режиму належала «Організації українських націоналістів» (ОУН). Цілком очевидно, що історія «третьої сили» відрізняє нове бачення історії війни від традиційно-парадної концепції радянської історіографії Великої Вітчизняної війни. Отже, особливістю українського театру партизанських дій «була наявність двох нерівнозначних за масштабами та ефектом сил руху опору націоналістичної й комуністичної, на боці якої й була перевага в ефективності». Проте «однозначно ворожа позиція щодо окупантів» створювала «сприятливі умови для всеукраїнського руху опору», що у 1943 р. набув «найбільшого розмаху» (с. 313). Партизанські формування вже координували дії з регулярною армією, що створювало, за висловом М. Ковалю, практично «другий фронт» Великої Вітчизняної війни.

В схемі «тотальної війни» М. Ковалю кульмінаційний момент становила битва за визволення України. Восени 1942 р. на південній ділянці радянсько-німецького фронту, на думку історика, «вирішувалася доля всієї світової війни». Контрнаступ під Сталінградом означав перелом у війні, й створювалися можливості визволення України. 3 грудня 1942 р. почалось звільнення від окупантів української землі. Вирішальне значення щодо долі України мала Курська битва, що зумовила вдалу Донбаську операцію. Однак перемога коштувала великих втрат. Коли радянські війська у вересні 1943 р. вийшли до Дніпра, розпочався «кульмінаційний момент битви за Україну» (с. 320). Великими жертвами було оплачено визволення 6 листопада Києва. Дуже важливою була Корсунь-Шевченківська операція (січень – лютий 1944), що створювала «передумови для вигнання німців з території Правобережної України» (с. 321). Внаслідок Карпато-Ужгородської операції «закінчилося визволення від фашистської окупації території України в її довоєнних кордонах». Битва за визволення України, підсумовував дослідник, «тривала довгих 22 місяці і складалася з ряду великих операцій» й стала «одним з найважливіших етапів на шляху до Перемоги» (с. 322).

Завершальний період в історії «тотальної війни» в концепції М. Ковалю припадає на 1943 – 1945 рр. і пов'язаний з обставинами повернення радянської влади. Взагалі автор вважає безпрецедентним факт, коли велика і густонаселена частина країни на тривалий час випала зі складу СРСР й «опинилася в орбіті антагоністичної соціальної системи та непримиренно ворожой ідеології». (с. 323). На такі явища тоталітарна система, звісно, не могла не зреагувати неординарно. Суперечливі відносини «партійно-радянської системи з населенням вступили в нову стадію». М. Коваль вважає, що після окупації багато мислячих людей почали розуміти шкідливу роль «не тільки гітлерівського, а й сталінського тоталітаризму». Адже очікування населення були пов'язані з ліквідацією колгоспної системи у її «сталінсько-кріпосницькому» варіанті, демократизацією суспільного життя (с. 323). В умовах війни й післявоєнної розрухи відбувались репресії проти українського населення й національних меншостей як покарання за «нелояльність» щодо радянської влади – масова депортація татар з Криму, а також греків, болгар і вірменів Отже, такі авторські акценти були неприпустимі для радянської історіографічної традиції вивчення війни.

У концепції М.Ковалю повернення командно-адміністративної системи з її більшовицьким екстремізмом, надзвичайщиною, прагненням взяти реванш за власні прорахунки «внаслідок воєнної катастрофи 1941 – 1942 рр.» інтерпретується як «загострення давнього конфлікту в суспільстві» (с. 324). Проте радянська влада після повернення виявила себе не тільки з негативного боку, але й створила у короткі строки мінімальні умови для виживання населення.

Наслідки битви за Україну не принесли умиротворення народу, наголошує автор, маючи на увазі зіткнення Червоної армії з Українською повстанською армією. На думку М.Ковалю, повстанський рух в західних регіонах України та дії радянських каральних органів були «продовженням війни з її кровопролиттям і жахами, дестабілізацією обстановки в республіці». Входження у 1939 р. Західної України до складу УРСР завершило «процес формування соборної України».

Як бачимо, концепція «тотальної війни», запроваджена М.Ковалем, видається більш обґрунтованою і врівноваженою щодо негативних і позитивних чинників у порівнянні з патріотично-глянцевою, класовою концепцією радянських істориків.

В другому томі «Історія України: Нове бачення» наново була реконструйована й післявоєнна історія України. Ключові аналітичні структури радянської історіографії, як-то «створення розвиненого соціалістичного суспільства», «комуністичне будівництво», «завершення будівництва соціалізму» (5, 6 п'ятирічки), «соціалістичне змагання» були замінені на поняття: «сталінізм» «сталінський соціалізм» (с. 329), «централізована тоталітарна система» (с. 330), «український національно-визвольний рух», «відлига», «розклад тоталітарної системи» (с. 363), «застій», «національна державність», «незалежність», «командна економіка» (с. 332), «штучно колективізоване селянство» (с. 349).

У розділі «Мороз перед 'відлигою'» при висвітленні післявоєнного періоду історії України розставлялися зовсім інші акценти, ніж у радянській історіографії. Йшлося про «організаційно-пропагандистські заходи» тодішнього режиму, який інспірував «соціалістичне змагання» та різного роду «рухи» передовиків і новаторів виробництва (с. 331), про «третій удар голодом 1946-1947 рр.» та політико-ідеологічну реакцію, кампанії пороти діячів літератури, мистецтва, науки, боротьбу проти «ідолопоклонства перед Заходом», а згодом «космополітизму», про наслідки «холодної війни для України, «радянізацію західноукраїн-

ських земель». Усе це Ю. Шаповал називає «війною за утвердження вже випробуваною сталінським режимом у 20 – 30-ті рр. моделі соціалізму» (с. 343).

В Західній Україні «одним з перших жорстких кроків комуністичного режиму стало знищення Української греко-католицької церкви (УГКЦ)» (с. 343). На тлі відновлення усіх сфер життя в західноукраїнських землях «значно посилювався процес русифікації» (с. 350). Водночас в розділі зберігався традиційний сюжет «КПУ у повоєнний період» та обставини боротьби за владу у кремлівській верхівці після смерті Сталіна.

Прикметне, що передачу Криму Україні (лютий 1954 р.) автор розділу Ю. Шаповал визнає «до певної міри антисталінським кроком» (с. 354). «Хрущовський відхід від минулого» він пов'язує з діяльністю комісії щодо справ засуджених та вивченню матеріалів про масові репресії. На відміну від радянської історіографії сюжети про зміни в сфері культури післявоєнного періоду доповнювалися висвітленням культурно-духовного життя українців за кордоном, ролі культурних центрів української еміграції в Німеччині та Австрії у 1949-1950 рр., котрі поступово перемішувалися до США та Канади (с. 364).

Наступний розділ другого тому «Відлига, реакція і застій» незрозуміло чому поєднує в єдине ціле два періоди, які мають, за словами автора розділу, «суттєво відмінний історичний зміст». Отже, перший – «це час 'відлиги', коли була зроблена спроба частково реформувати тоталітарну радянську систему», другий період «став часом політичної та ідеологічної реакції прогресуючого занепаду і розкладу тоталітарної системи». «Відлигу» Г. Касьянов розуміє як «процес часткової лібералізації деяких сфер життя суспільства, передусім духовної» (с. 363).

Аналізуючи суб'єктивні і об'єктивні передумови «відлиги» парадокс ситуації автор вбачає в тому, що «процес викриття 'культу особи' відбувався за канонами системи, яку ретельно будував Сталін», себто то була «'десталінізація по вертикалі': автоматичне, шаблонне засудження 'культу особи' всіми партійними та ідеологічними структурами» (с. 364). «Найкричущим парадоксом» відлиги автор розділу вважає той факт, що «процес реабілітації жертв сталінського режиму супроводжувався новими політичними репресіями», судили за «антирадянську націоналістичну пропаганду», переслідували учасників збройної боротьби ОУН та УПА (с. 365).

Паралельно з «відлигою» в галузі суспільно-політичного і культурного життя, констатує дослідник, «розгорталась широка програма реформування економіки» (с. 366). Щоправда, суперечливість, непослідовність ініціаторів цих змін, за висловом Г. Касьянова, призвели до того, що їх задуми перетворювались «у свою протилежність». Найпомітніші зміни були в духовній сфері, складовими відлиги він вважає лібералізацію культурного життя, діяльність шістдесятників.

Конструкти «реакція» і «застій» автор розділу використовує, вочевидь, як синоніми. Суперечливу картину суспільно-політичного і культурного життя України цього періоду, він характеризує як сплеск реакції у 1965-1966 рр., що супроводжувався «досить масштабним ідеологічним поворотом» (с. 378), і одночасно, згадує про т. зв. «малу відлигу», апогеєм якої став вихід книжки П. Шелеста «Україно наша радянська» (1969). З одного боку, вторгнення військ Варшавського договору у Чехословаччину розцінює як історичний перехід радянського керівництва «на рейки постсталінізму» (с. 380), з іншого, говорить про дисидентський рух (з другої половини 60-х рр.). Організаційною інфраструктурою й найголовнішим проявом дисидентського руху, на його думку, є самвидав (с. 382). Існування цього невеликого за кількістю й погано організованого руху Г. Касьянов сприймає як відродження руху опору в Україні після розгрому ОУН та УПА, що «може стати зародком ширшого демократичного руху, як це і сталося в другій половині 80-х рр.» (с. 384).

На початку 1970-х рр. реакційний поворот у внутрішній політиці правлячої партії автор розділу пояснює «бажанням утримати стабільність у суспільстві методами адміністрування та ідеологічних маніпуляцій» (с. 385). З другої половини 70-х рр. імпульси, надані процесом русифікації в республіці, перетворили її на «справжній заповідник політичної та ідеологічної стагнації, що збігалась у часі з економічним застоєм» (с. 389). Отже, поняття «застій» автор використовує у вузькому сенсі, пов'язуючи його здебільшого з економічною сферою. Внаслідок же цих негативних тенденцій Україна, за його словами, опинилась «серед останніх», хто втягнувся в процеси перебудови (с. 407).

Перебудова – наступна віха в історії українського ХХ ст. Автор розділу «‘Перебудова’ і розпад СРСР» подає своє бачення перетворень в Україні з другої половини 1980-х рр.: від аналізу передумов (послаблення тягаря «гонки озброєнь», «нове мислен-

ня», «пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими») до виокремлення поступових кроків-змін: «прискорення» розвитку економіки; курс на лібералізацію режиму, гласність і початок національного відродження. На думку О.Гараня, лібералізація і гласність «підірвали радянські ідеологічні штампи» (с. 413). Від створення Руху до формування парламентської опозиції (1989-1990) демократичний рух «відбувався під прапором національного відродження» (с. 417). Голодування студентів у жовтні 1990 р. автор розділу вважає «своєрідним піком протистояння влади і опозиції» (с. 421). В результаті протистояння КПУ й опозиції склалася «патова ситуація» в самій КПУ – поглиблення протистояння «‘ортодоксів’ (лінія Гуренка) та ‘суверен-комуністів’ (лінія Кравчука)», останні виступали за переміщення влади від центру в республіки, й від партії до державних органів (с. 422). Фінальний етап перебудови, за логікою автора, це крах заволодіння 19 серпня 1991 р. й проголошення незалежності України, референдум про незалежність, крах СРСР і створення СНД. Цілком очевидно, перебудова в зображенні О.Гараня нагадує швидше літопис чи хроніку подій, ніж аналітичну структуру.

Завершують другий том «Історії України: Нове бачення» два розділи, присвячені Україні часів незалежності. При написанні розділу «Україна незалежна» автор його наче перебуває в річищі подій, що описує, налаштовуючись більш на фіксацію подій, ніж аналіз їх причин і наслідків.

Матеріал даного розділу структурований за проблемним принципом: затвердження національної державності України в зовнішньополітичному аспекті (зарубіжні практики відносин з Росією та країнами СНД, кримська проблема, розмежування кордонів, будівництво Збройних сил України, відмова України від ядерного статусу, затвердження державної національної символіки). Політичне становище незалежної України в перші п'ять років незалежності автор розділу С. Кульчицький висвітлює з точки зору розподілу повноважень між різними гілками влади, започаткування конституційного процесу, створення нових інститутів влади (президентства, інститут представників президента тощо). Специфіку політичного становища України він пояснює низкою чинників. У пострадянському просторі створилася «унікальна соціально-економічна ситуація, до якої не пасував весь нагромаджений людством досвід реформ. Просуватися вперед можна було методом проб і помилок». Через те, що ситуація в Україні була набагато краща, ніж в Росії, «особливо щодо

продовольчого постачання населення», то «серед української політичної еліти, констатує автор, переважали настрої на користь якомога повільнішого просування в реформах» (с. 436).

Складне політичне становище в Україні зумовлювалося також відсутністю масових політичних партій, розколом Руху (1993), котрий перетворився на політичну партію (с. 441). Ще одна особливість – «основна частина номенклатури», яка знаходилася між двома крайніми групами – ортодоксами і радикалами – утворила, як вважав С. Кульчицький, т.зв. «партію влади» (спеціалісти різних галузей економіки і культури з досвідом організаційної роботи) (с. 442). «Партія влади» була організаційно не оформлена, але замкненим кланом» й виявляла «обережність у підході до реформ» (с. 443).

Стосовно ситуації в сфері економіки, то ринкові реформи в Україні, зі слів С. Кульчицького, – це «найгірший з усіх можливих варіантів трансформації командної економіки в ринкову». На його думку, Україна «не здійснювала справжніх реформ, а пристосовувала свою, цілком залежну від державного бюджету, до ринкового господарства інших країн» (с. 450). Найважливішою ланкою перебудови в аграрній сфері автор вважає земельну реформу. Доба незалежності також ініціювала суттєві зміни в сфері освіти, науки й культури суверенної України.

Завершується другий том «Історії України: Нове бачення» навіяними тодішню інтелектуальною модою сюжетами з історії української діаспори. В розділі «Українці за межами України» подані цікаві для широкого читача дані про розселення українців у сучасному світі, США, Канаді, Австралії, в країнах Південної Америки та Західної Європи. В розділі розглядаються особливості українських етнічних груп в Польщі, Румунії, Угорщині, Чехії та Словаччині, етапи міграції українців на території Російської імперії, а згодом Радянського Союзу.

Предметом уваги автора розділу є проблема взаємодії української діаспори та «етнічно-політичного ренесансу» в Україні. На думку В. Євтуха, Україна нині переживає «спалах етнічного ренесансу». Якщо для українців Південно-Східної Європи цей процес лише розпочався, то для українського етносу, що знаходиться в поліетнічних країнах західного світу «під етнічного ренесансу минає, оскільки він співпадає з етнічним ренесансом, властивим для країн поселення, що з найбільшою силою виявився в 70 – на початку 80-х рр.». Саме врахування цих обставин

уможлиблює духовне об'єднання українців на етнічній основі в сучасному світі. (с. 493).

У цілому, двотомник «Історія України: Нове бачення»²⁴ став першою спробою у пострадянський період створити синтетичну схему українського минулого від давнини до сьогодення, принципово відмінну від традиційної радянської концепції. Ідеологічним підґрунтям запропонованої вітчизняними істориками схеми слугувала національно-державницька концепція, що домінувала в європейських історіографіях XIX–XX ст. Автори першого тому, додержуючись лінії «повернення спадщини», стояли здебільшого на платформі оновлення і переосмислення «звичайної схеми» М. Грушевського, котра була зіперта на розширену джерельну базу, нові архівні матеріали та здобутки діаспорних істориків.

Низка ключових проблем української минувшини була переосмислена й радикально оновлена – події української революції середини XVII ст., «непропаще XIX століття», історія українського XX століття, від подій національно-демократичної революції 1917–1921 рр., сталінського соціалізму, України у Другій світовій війні, періодів «відлиги», «застою», «перебудови й незалежності». Двотомник став альтернативою популярному в 1-й половині 1990-х рр. підручнику О. Субтельного²⁵.

Колективними зусиллями науковців Інституту історії України НАН України та колег з інших установ і вузів було створене ідейне підґрунтя для подальшого опрацювання національного наративу, якого потребувала суверенна країна, нові політичні еліти й масова історична свідомість.

«Україна крізь віки» – новий образ синтетичної історії

Остаточна історіографічна легітимація великого національного наративу була пов'язана з новим проектом Інституту історії

²⁴ Перевидання: *Історія України* / За ред. В. А. Смолія. – К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1997. – 422 с.

²⁵ Субтельний О. Україна: історія / пер. з англ. Ю. І. Шевчука, вступ ст. С. В. Кульчицького. – К., 1991. – 512 с. Перевидання 1992, 1993 рр. укр.; 1994 – рос. мовою. Рец.: Кульчицький С. В. Погляд з-за океану на наше минуле. Про «Історію України» Ореста Субтельного // Під прапором лєнінізму (Київ). – 1990. – № 12. – С. 72-79.

України, ініційованим його директором академіком В.Смолієм – «Україна крізь віки»²⁶.

Проект складається з 15 томів й великого колективу авторів²⁷. Той факт, що великий наратив був представлений у вигляді серії книг став новацією Адже це означало відмову від «колективного стилю» радянської історіографії. Авторські книгинариси, поза сумніву, підвищували відповідальність авторів, вивищуючи принципи професіоналізму, самобутності їх стилю й самопрезентації, що відповідали новим вимогам часу й стандартам вільної від опіки директивними органами демократичної науки. При створенні даного проекту акценти були зміщені у бік авторського характеру томів, їх власної візії періоду чи проблеми, щоправда, за рахунок концептуальної одноманітності й ідеологічної цілісності.

У вступі до серії автор ідеї і редактор В.Смолій появу цього видання пояснював особливим відчуттям людей, що живуть на межі тисячоліть адже «мало поколінь були свідками кінця старого і початком нового тисячоліть», і тому з давніх давен люди «з містичним збудженням ... чекали настання того тисячоліття, яке тепер минає». «Кругла дата», що наближується викликає у багатьох країнах бурхливий потік історичних публікацій узагальнюючого характеру, «особливо багатотомні, чудово ілюстровані фундаментальні дослідження». Не виключення й українська історія.

²⁶ Див рецензії на окремі томи: *Андрусишин Б. Є* в революції початок... (Рец. на кн.: Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / Ін-т історії України НАН України. – К.: Альтернативи, 1999. – 320 с. – Україна крізь віки: В 15 т.; Т. 10 // Освіта. – 2001. – 11-18 липня, № 38-39. – С. 13; *Терещенко Ю. І.* Рец. на кн.: Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / НАН України, Ін-т історії України. – К.: Альтернативи, 1999. – 320 с. Україна крізь віки: В 15 т.; Т. 10 // Укр. істор. журн. – 2001. – № 2. – С. 125-129; *Андрусишин Б. І.* Україна крізь віки (Рец. на кн.: Українські визвольні змагання 1917-1921 рр.) / О. С. Рубльов, О. П. Реєнт; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Альтернативи, 1999. – 320 с., іл. – Україна крізь віки: В 15 т.; Т. 10 // Урядовий кур'єр. – 2002. – 5 січня, № 3. – С. 9; *Яковенко Наталія.* В кольорах пролетарської революції: В. А. Смолій, В. С. Степанков. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / Серія «Україна крізь віки», т. 7. – К.: Альтернативи, 1999. – 351 с. + 53 іл. // Український гуманітарний огляд. – Випуск 3 (2000). – С. 58-78.

²⁷ *Україна крізь віки* / НАН України, Інститут історії України; / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. – К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1998-1999. – Т.1-15.

Актуальність запропонованого видання «Україна крізь віки» В.Смолій вбачає в тому, що воно фіксує «рівень дослідження і концептуального осмислення вітчизняної історії, якого історики НАН України досягли наприкінці 90-х років». Це дійсно можна розцінювати як актуальну відповідь вітчизняних істориків на виклики часу – стан історичного пізнання в цілому на зламі епох та українського історієписання, що зробило рішучий крок від радянської формаційно-класової історичної ідеології у напрямі створення нового національно-патріотичного образу українського минулого.

Редактор серії звертає увагу на науково-популярний характер видання, адресованого «найширшому колу читачів». На той час бурхливих дискусій, піднесення інтересу до вітчизняної історії, невідомих чи насправді замовчуваних або зовсім спотворених сторінок, саме така форма викладу подій була сприйнятливою і оптимальною для сприйняття її професійним середовищем і в масовій історичній свідомості від фахівця-історика, інтелектуала до свідомого громадянина: «Ті, хто цікавиться минулим України, не маючи фахової підготовки, зможуть прочитати неупереджений, об'єктивний, позбавлений політизованості виклад подій за два останні тисячоліття».

Своєчасність даної серії щодо професійного середовища редактор пояснює тим, що «спеціалісти матимуть можливість оцінити ступінь переосмислення історичного процесу, характер і інтерпретації фактів, явищ, подій, діячів, причинно-наслідкових зв'язків, зрештою загальні здобутки або прорахунки великого авторського колективу».

Саме історики, наголошує В.Смолій, «зробили свій безсумнівний внесок у перетворення знеособленого 'інтернаціоналістським' вихованням радянського населення на громадян незалежної України, яка раптово вийшла з небуття на очах здивованого світу». У стислому вигляді він аналізує доробок української історії доби незалежності: за 7 років відбулось небачене розширення й оновлення джерельної бази досліджень, переосмислення подій дожовтневого періоду, перегляд концептуальної основи вітчизняної історії ХХ ст., ліквідація численних «білих плям», внаслідок чого суспільний інтерес до історичних проблем «втратив присмак сенсаційності, а разом з нею колишню інтенсивність». Потреба й інтерес до історії України існують й надалі, «проте у більш спокійних формах».

Як на передумову здійснення даного проекту В.Смолій звертає увагу на нові стандарти праці вітчизняного історика. Ліквідація державної цензури і «внутрішнього цензора» (самоцензури) зробили всіх вільними у виборі теми дослідження, презентації своїх поглядів без огляду «на політичні наслідки і матеріальні санкції з боку владоможців». Проте свобода творчості має і зворотній бік, що межує з міфотворчістю, простором міфів і вигадок.

І наостанок редактор серії вводить читача до лабораторії її створення. За основу серійного проекту було взято навчальний посібник «Історія України», виданий у 1997 р. на основі відомого двотомника «Історія України: Нове бачення». Текст, написаний (як і перше видання науковцями Інституту історії України та інших академічних інституцій), рекомендований Міністерством освіти як посібник широкого профілю, вирізнявся в потоці навчальної літератури з історії України своїм професійним рівнем, що відповідав викликам тогочасної науки. Схвальна оцінка громадськістю академічної «Історії України» зініціювала нову пропозицію, а саме «прикласти до кожного розділу цієї книжки своєрідне збільшувальне скло, перетворити розділ на самостійне видання і цим самим вийти на якісно вищий рівень популяризації здобутків сучасної історичної науки серед найширшого кола читачів. Так виник проект 'Україна крізь віки', підтриманий і схвалений Міністерством науки і технічної освіти»²⁸.

Серія «Україна крізь віки» має певну структуру: перші 9 томів серії присвячені висвітленню української минувшини від давнини до XIX ст. включно, наступні 6 – охоплюють історію України XX ст. Кожний з 15 томів серії мають приблизно однаковий обсяг й художнє оформлення. Щодо змісту, то кожний том структурований відповідно задуму його авторів і корелюються з авторським баченням предмету, що висвітлюється. Тому дана серія різна за стилем викладу, одні томи орієнтовані аналітично, інші – переважно фактографічно.

Звісно, 9 томів, присвячених висвітленню дожовтневого періоду, за обсягом не лише перевершують відповідний матеріал двотомника «Історія України: Нове бачення», але певною мірою

²⁸ Смолій В. Слово до читача // У кн.: Бунятян К. П., Мурзін В. Ю., Симоненко О. В. На світанку історії / НАН України, Інститут історії України; / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Серія «Україна крізь віки». Т. 1. – К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1998. – С. 5-7.

уточнюють і доповнюють запропоновану в ньому схему української історії. Порівняємо концепцію української історії від давнини до Нового часу, викладену в двотомнику, й 15-томному виданні. Якщо у двотомнику вона виглядала так:

1. «Стародавня доба» (О. Моця)
2. «Київська Русь» (М. Котляр)
3. «Галицько-Волинська держава» (Я. Ісаєвич)
4. «Українські землі у складі Литви і Польщі» (О. Русіна)
5. «У боротьбі за створення незалежної держави» (В. Смолій,

В. Степанков)

6. «Руїна Правобережної України» (Т. Чухліб)
7. «Здобутки і втрати союзу з царями» (О. Гуржій)
8. «Шляхом національного відродження» (В. Сарбей).

То у серійному виданні постала більш продуманою й завершеною.

1. Найдавніша доба*

«На світанку історії» (К. Бунятян, В. Мурзін, О. Симоненко)

«Античні держави Північного Причорномор'я» (С. Крижицький, В. Зубар, А. Русяєва)

«Давні слов'яни» (В. Баран)

2. «Київська Русь» (О. Толочко, П. Толочко)

3. «Україна під татарами і Литвою» (О. Русіна)

4. «Українська національна революція XVII ст.» (В. Смолій
В. Степанков)

5. «Гетьманська Україна» (О. Гуржій, Т. Чухліб)

6. «Національне відродження України» (В. Сарбей).

Цілком очевидна, певна інверсія авторів томів та відповідних розділів у двотомнику. Структурна послідовність перших 9 томів в серії затверджує модальність «звичайної схеми» М. Грушевського у вітчизняному історієписанні перебудованої доби.

Перший том серії «На світанку історії», висвітлює період від перших кроків людини на теренах України до початків племінної історії (з 1 тис. до Р. Х.)²⁹. Ідеться про освоєння первісною людиною території сучасної України, яскравий феномен трипільської культури, створеної першими хліборобами нашої землі, а також

* Найдавніша доба представлена 3 книжками, створеними з колегами, співробітниками Інституту археології НАН України

²⁹ Бунятян К.П., Мурзін В.Ю., Симоненко О.В. На світанку історії» / НАН України, Інститут історії України; / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Серія «Україна крізь віки». Т. 1. – К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1998 – 336 с.

про передскіфські часи, киммерійців, основні етапи скіфської історії, політичну і соціокультурну історію сарматів і пізніх скіфів (с. 1).

Другий том серії «Античні держави Північного Причорномор'я» присвячений реконструкції історичного процесу за часів античності³⁰. Предметом дослідження авторів тому є історія грецької колонізації зокрема історія античних міст Нижнього Подністров'я (Ніконій, Тіра), Ольвія Понтійська, Херсонес Таврійський та Боспорська держава. Навіть з огляду на початок писемної епохи відтворення перших подій на теренах античного Північного Причорномор'я, встановлення хронології, особливостей буденного життя, вірувань, економічних і культурних зв'язків потребує використання археологічних джерел, як-то архітектурно-будівельні залишки, монети, посуд, металеві вироби, знаряддя праці. У цілому, на думку авторів тому, специфіка вивчення даного періоду. полягає в тому, що тисячолітня епоха античної цивілізації в Північному Причорномор'я не вичерпується взаєминами з навколишніми племенами, а глибоко відбилася на житті і культурному розвитку наступних поколінь.

Найдавніший період в серії завершує том «Давні слов'яни»³¹. На думку автора, слов'яни ніколи не були однією спільнотою, а відпочатку виступали як окремі, хоч і споріднені, праслов'янські і слов'янські етномовні групи (с. 6). Особливу увагу автор приділяє проблемі великого слов'янського розселення (V – VIII ст.), що започаткувало процес формування слов'ян, східнослов'янських народів. В. Баран розглядає також питання соціально-економічного розвитку слов'ян у переддержавний період, їх суспільної структури, зокрема слов'янську общину – вервь.

У книзі слов'янський період в історії України поділяється на три етапи: 1-й праслов'янський венедський (I – IV ст. н. е.) відповідає римському періоду в історії Європи. Наприкінці IV ст. відбувся поділ венедів на дві групи антів і склавинів, саме анти за М. Грушевським, стали «предками українського народу». 2-й період

³⁰ Крижицький С. Д., Зубар В. М., Русяєва А. С. Античні держави Північного Причорномор'я / НАН України, Інститут історії України; / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Серія «Україна крізь віки». Т. 2. – К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1998. – 352 с.

³¹ Баран В. Д. Давні слов'яни / НАН України, Інститут історії України; / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Серія «Україна крізь віки». Т. 3. – К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1998. – 336 с.

(V – VII ст.), коли етнонім *sclave* (склавіни) як латинізована форма назви «слов'яни» поширюються на всі слов'янські племена. На цьому етапі знаменним стає їх розселення за межі історичної прабатьківщини та велика активність слов'ян на історичній арені Європи (с. 137).

3-й етап в історії слов'ян (VIII – X ст.) визначається глибокою реорганізацією слов'янського світу, а найзнаменнішою віхою того часу стало виникнення слов'янських держав, «причому першими з'являються слов'янські держави не на корінній території, а в регіонах, де слов'яни поселилися на римський лемес (Болгарія, Велика Моравія), що є незаперечним доказом впливу античних центрів на державотворчі процеси європейських народів, в тому числі і слов'ян» (с. 139). На цьому етапі державотворчі процеси в історії слов'ян корелюються із західноєвропейськими процесами у IX – X ст. (виникнення французької, німецької держав внаслідок розпаду імперії Карла Великого, англійське королівство та ін.). Теза М. Грушевського, що творцями Києво-Руської держави була південна група східних слов'ян – предків українського народу, за висловом автора тому, «сьогодні підтверджується археологічними даними» (с. 149).

При тому він не заперечує, що «утворення імперії Рюриковичів під назвою 'Київська Русь' поки діяло централізоване управління в Києві, сприяло певним чином політичній консолідації різних слов'янських племінних союзів-князівств і навіть неслов'янських племінних груп». Водночас В. Баран заперечує той факт, що створення спільних державних структур забезпечує умови «для виникнення етнічної єдності, а тим більше – давньоруської народності» (с. 152). На його думку, ні в додержавний період, ні в часи державності не було «якогось єдиного етнічного стовбура, від якого відгалужувалися предки слов'янських народів, в тому числі східнослов'янських народів» (с. 144). Витоки кожного слов'янського народу, зокрема українського, пов'язані, на думку дослідника, «із загальною проблемою походження слов'ян» (с. 144).

Наступний том серії «Київська Русь» відкривають міркування авторів щодо історіографічної долі поняття-терміну «Київська Русь»³². Утворений російськими інтелектуалами у першій половині

³² Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь / НАН України, Інститут історії України; / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Серія «Україна крізь віки». Т. 4. – К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1998. – 352 с.

XIX ст., цей термін «здобув популярність і в історіографії українській, котра з 2-ї половини XIX ст. почала розвиватися в гострому інтелектуальному протиборстві з історіографією великоросійською» (с. 6). Вважаючи поняття «Київська Русь» інтелектуальним конструктом, автори книги визначають його зміст як «певне політичне утворення, що зародилося у IX ст. в Середньому Подніпров'ї, й проіснувало до середини XII ст.», факторами якого були політична ідеологія (XI – XIII ст.); один політичний центр – Київ; спільна історична пам'ять (літописання); спільна митрополія з центром у Києві; спільна етнічна самосвідомість. З другої половини XII ст., вважають автори тому, «ми маємо справу вже з епігонами Русі Київської – нехай то буде Галицько-Волинська держава чи князівства Південно-Східної Русі, чи Новгород, чи навіть литовсько-руські князівства» (с. 7).

Поняття «Домонгольська Русь» та «Київська держава» автори тому вживають як синоніми. О. та П. Толочи додержуються думки, що саме «давньоруський народ впливав на державний розвиток Русі» Услід за В. Довженком та А. Козаченком вони наголошують, що єдність країни «визначалася насамперед культурною та етнічно. спільністю населення», а також залежала «від рівня національної самосвідомості давньоруського народу». Принципова позиція авторів тому – поєднання процесів (взаємовпливів) державного й етнічного розвитку Київської Русі: «В IX – XI ст. була сильна держава – була і єдина давньоруська народність; у XII ст. почався розпад держави – почався розклад і єдиної народності». Основна теза авторів полягає в тому, що існування єдиної народності стосовно Русі й її величезні простори «не призводить до нівелювання регіональних етнографічних (зокрема й мовних) особливостей». (с. 308).

О. та П. Толочки визнають, що складання єдиної народності в межах величезної території розселення східного слов'янства «відбувалось неоднаково і не дістало повного завершення», адже етнічні процеси ніколи і ніде не мають повного завершення, а рівень етнічного самоусвідомлення не буває однаковим на всій території розселення одного етносу». Поте вони не лише не відмовляються від усталених в російській і радянській історіографіях конструкцій, як «давньоруська народність», «руська етнічна спільнота X – XIII ст.», «єдина народність», а й пропонують вживати термін-евфемізм «етнокультурна спільність». Очевидні й впливи на позицію авторів книжки й популярних на той час культурно-цивілізаційних підходів до історії, тобто прагнення

розглядати Київську Русь як «видатне явище європейської середньовічної історії», котра перебуваючи між Сходом і Заходом, Північчю і Півднем, «була зоною важливих історико-культурних контактів», що формувалися під впливом країн-сусідів скандинавських країн, Візантії, Хазарії. У цілому, впевнені автори тому, Русі «випала почесна й драматична роль рятівниці європейської цивілізації» (с. 343-344).

У 5-му томі серії «Галицько-Волинська Русь» окреслені основні періоди її історії, що стала однією «з найрозвиненіших економічно, соціально, політично і культурно складових частин Руської землі» (с. 326). У книжці наголошується на винятковій неповторності історичних явищ і яскравих персонажів її історії³³.

Прикметне, що на відміну від відповідного розділу двотомника автор 5-го тому серії відмовляється від конструкції «Галицько-Волинська держава», мотивуючи це тим, що «із ста років XIII ст. лише двадцять чотири Галицько-Волинська Русь була об'єднаною. Для цього часу її справді можна називати державою – такою самою, якою було в XIII ст. Чернігівське князівство, що, однак відзначалося більшим ступенем централізації й згуртованості. Тому в цій книжці, як і в попередніх, ми віддаємо перевагу класичному науково об'єктивному термінові 'Галицько-Волинське князівство', який вживатиметься паралельно з іншим – Галицько-Волинська Русь'». (с. 155).

Термін «Галицько-Волинська держава» М. Котляр вважає винаходом галицької інтелігенції XIX ст. Творці терміну «від самого початку вкладали в нього політичний, виразно полемічний зміст – у нас мовляв, була велика держава, а нині ми мусимо коритися чужинцям». На переконання М. Котляра, термін «Галицько-Волинська держава», в умовах XIX ст. мав прогресивне значення, «хоча й не узгоджувався з історичною дійсністю XIII ст.» (с. 154).

У цілому, понятійно-методологічний інструментарій даного тому має доволі суперечливий характер. Категорії і поняття: «продуктивні сили», «феодальна роздробленість», «вотчинники-феодала» (с. 97), «процеси феодалізації суспільства», «ранній феодалізм», «розвинутий феодалізм» (с. 98), «удільна роздробленість Русі» (с. 195), «система феодалної влади» (с. 202), «феодальне залежне населення» (с. 202) в наративі автора

³³ Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь / НАН України, Інститут історії України; / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Серія «Україна крізь віки». Т. 5. – К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1998. – 336 с.

співіснують разом з аксіологічними конструкціями гуманітарного мислення доби перебудови: «історична правда» (с. 328), «строго наукові та історично об'єктивні уявлення» (с. 326), «істина – головна мета дослідження» (с. 321).

Осягаючи 800-літню історію Галицько-Волинської Русі, автор тому застерігає щодо тенденційного погляду на неї «як головну давньоруську чи хоч би південноруську землю XI – XII ст.», й наголошує лише на її своєрідності. Увагу читачів автор фокусує на проблемі «історичної, етнічної та культурної спадщини Галицько-Волинської Русі».

У кінцевих заувагах М. Котляр полемізує проти двох засадничих принципів академічної української історіографії. По-перше, стосовно того, що Галицько-Волинська держава (він вважає тенденційним навіть сам термін «держава») «стала спадкоємницею держави Київської або Давньоруської, коли та пала від Батієвої навали». По-друге, відносно того, що Галицько-Волинська Русь була «головним і єдиним осередком творення українського народу». На його думку, «державне життя підтримувалось в XIII ст. «хай і не в повному обсязі, як у Галицько-Волинській, так і в інших південноруських землях – Київській і, особливо, Чернігівській» (с. 328).

Взагалі «у творенні загальноруської державності», на думку М. Котляра, роль галицьких і волинських князів «була досить скромною», і не варто зводити справу до якогось особливого галицького чи волинського історичного шляху, «бачити в цьому винятковість історичного розвитку Галицько-Волинської Русі» (с. 326).

Цілком очевидно, проблема Галицько-Волинської Русі / землі / держави потребує переконливих аргументів та інтерпретацій, адже підходи авторів двотомника та серійного видання М. Котляра і Я. Ісаєвича створюють полемічний простір, певний прецедент щодо подальшого обговорення проблеми.

У цілому можемо констатувати, що перші 5 томів серії «Україна крізь віки» у порівнянні із концептуальними побудуваннями двотомника «Історія України: Нове бачення», значно розширюють і поглиблюють спектр проблем дописемного й додержавного етапів вітчизняного минулого. Інтерпретації історії Київської та Галицько-Волинської Русі набувають авторського характеру у відповідних томах серії. У полемічній площині залишаються проблеми давньоруської та української народностей.

Питання термінології відображають методологічні орієнтири та уподобання авторів запропонованої схеми української історії, в якій принципи національно-державницької ідеології поєднуються з культурно-цивілізаційним мисленням та редукованими елементами марксистської формаційної схеми.

Наступні томи серії, підготовлені авторами, яким належать й відповідні розділи двотомника, визначаються ґрунтовним доопрацюванням й удосконаленням запропонованих раніше реконструкцій ключових періодів української історії.

6-й том серійного видання «Україна під татарами і Литвою» охоплює період понад триста років – від Батієвої навали (1239-1241) до Люблінської унії (1569), внаслідок якої українські землі увійшли до складу Польської Корони, що об'єдналась з Великим Князівством Литовським у Річ Посполиту³⁴. Ці три століття називають ще «темними віками» у вітчизняній історії через брак джерел і відповідної реконструкції подій. Проте, на думку автора тому, термін «темні віки» доцільно вживати відносно кінця XIII – другої третини XIV, а XV та XVI ст. варто сприймати як переддень «вибуху суспільної енергії, що стався на зламі XVI – XVII ст.».

У порівнянні з викладами у двотомнику автор книжки поділяє події, що висвітлюються, на 2 періоди: «умовно званих і 'татарським', і 'литовським'». Отже, історичне життя на українських землях тих часів знаходилося під впливом двох зовнішніх чинників – «монгольського завоювання та литовської експансії». Внаслідок першого з впливів формується режим залежності українських земель-територій від Золотої Орди, другого – відбувається включення частини з них до складу ВКЛ – «політичної держава, що постала на руїнах Київської Русі». При тому чіткої межі між цими двома періодами, на думку О. Русіної, не було, адже взаємовпливи між ними існували на протязі усієї доби (с. 5).

О. Русіна застерігає розглядати литовську добу «у відблисках Хмельниччини», тобто як малозначущу й уповільнену. Такий її образ склався внаслідок вигадок і припущень деяких істориків XIX ст., які змалювали Велике Князівство Литовське як «протиприродне сполучення різнорідних елементів, нежиттєздатне утворення, що його роздирали соціальні й

³⁴ Русіна О. В. Україна під татарами і Литвою / НАН України, Інститут історії України; / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Серія «Україна крізь віки». Т. 6. – К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1998. – 320 с.

національно-конфесійні суперечності» тощо. Тому автор наголошує, що подолання цих хибних уявлень можливо на підставі конкретно-історичних досліджень та ґрунтового комплексу синхронних джерел. Саме на зламі XIX – XX ст. й виникає відповідна дисципліна – литуаністика, щоправда, за радянських часів ця історіографічна традиція була перервана, а події литовської доби «спрямовувались і перекручувались» (с. 6). Тому, за логікою автора, настала пора відновлення наукової литуаністики.

Заслуговує на увагу спостереження О. Русіної щодо слів-термінів XI – XVI ст. Так, у XIV – XVI ст. термін «Русь» виступав як назва усього східнослов'янського ареалу, в межах якого виділяли «Малу», «Велику», «Червону Русь» (с. 273). Термін «Мала Русь», на думку автора, виникає в церковних колах і літературі з ініціативи галицько-волинських князів у XIV ст. (с. 273). В XVII ст. термін «Мала Русь» побутував не лише в церковних і політичних колах. Неприпустимим, вважає О. Русіна, ототожнення поняття «Мала Русь» на зламі XVI – XVII ст. з «Малоросією XIX ст.», оскільки перше поняття охоплювало «не лише українські, а й білоруські та, частково, литовські землі – власне територію. Київської митрополії» (с. 276). На думку О. Русіної, мегаетноніму «Мала Русь» XVII ст. відповідав перехідний тип етносу – білорусько-українсько-литовський, представники якого вважали себе «руссю», «руси́нами», а не малоросіянами чи малоросами (с. 276-277).

Згадує О. Русіна й термін «Україна», котрий фігурує ще у Іпатіївському літописі, тільки у своєму «окраїнному» значенні. Стосовно його змістовного наповнення автор посиляється на спостереження Г. Боряка, який вважав, що на кінець XVI ст. назва «Україна» поширилась із традиційних «українних» воєводств, Київського і Брацлавського, на інші українські землі, що засвідчено у сеймовій постанові 1580 р., де згадується «Україна Руська, Київська, Волинська, Подільська, Брацлавська» (с. 279).

Автор тому звертається й до «теоретичних засад, які формували етнічну свідомість у XVI ст.». Серед освічених русинів XVI ст. національна свідомість була розщепленою або ієрархізованою: «руськість» поступалась місцем усвідомленню своєї належності до «польської нації». Зауваження автора щодо формування етнотипу українців, як «козако-русса», доводить вплив на авторську позицію культурно-цивілізаційних конструктів і понять (с. 280). Водночас в наративі автора присутні й традиційні міркування про те, що у XIV – XVI ст. «відбувалися складні процеси

етнічної диференціації, котрі згодом призвели до формування російської, української й білоруської народностей» (с. 274).

7-й том серії «Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.)» є типовим прикладом подальшої концептуалізації проблеми та удосконалення наукового інструментарію³⁵. Показова верифікація нових термінологічних конструкцій на широкому фактографічному матеріалі. У самій назві тому присутній цілий спектр понять-визначень, тому в тексті автори використовують їх як синонімічний ряд: «Українська революція», «Національна революція», «Революція 1648 – 1676 рр., «Українська революція XVII ст.». (с. 7-8).

У порівнянні з відповідним розділом двотомника 7 том серії постає більш збалансованим в аналітичному й конкретно-історичному вимірах. Детально опрацьована й дискусійне загострена також концепція доленосних подій в українській минувшини XVII ст. «На основі аналізу виявлених джерел та творчого доробку науковців, – наголошували автори книжки, – ми спробували в цій монографії реконструювати в основних рисах панорами розвитку Національної революції» (с. 8).

Саме в монографії концепція Української революції набуває логічної послідовності, стрункості та полемічної спрямованості. Важлива складова концепції – визначення причин та основних етапів революції: 1. початок й найвище піднесення (1648 р.); 2. виборення козацькою Україною незалежності (1649 – червень 1652 рр.); 3. розбудова Козацької держави, встановлення спадкового гетьманату (до 1657 р.); 4. Громадянська війна (1658 – 1653 рр.); 5. боротьба за воз'єднання Козацької України (1663 – 1668 рр.); 6. криза, поразка революції (липень 1668 – вересень 1676 рр.).

Заслужують на увагу теоретичні спостереження авторів книги, які остаточно відкидають домінуючу в радянській історіографії концепцію-міф визвольної війни українського народу середини XVII ст., кінцевою метою якої було воз'єднання двох братніх народів, Росії та України. Сенс і значення концепції революції 1648 – 1676 рр., як ключової події української історії Нового часу, за задумом її авторів, полягав «в утворенні національної держави у вигляді Козацької України» (с. 7).

³⁵ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.) / НАН України, Інститут історії України; / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Серія «Україна крізь віки». Т.7. – К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. – 352 с.

У порівнянні з розділом двотомника автори книжки мають більший простір для теоретичних міркувань та узагальнень. У центрі їх уваги – аналіз особливостей української революції: 1. боротьба велася не лише проти Польщі, але й Московії та Криму; 2. в єдиному потоці зливалися соціальна, конфесійна, визвольна боротьба, що влилися в річище Селянської війни 1648 – 1652 рр., а згодом громадянської війни 1658 – 1663 рр.; 3. лідером революції виступало козацтво – стан дрібних землевласників «фермерського типу»; 4. зрада верхів; 5. пасивність міського плебсу.

Неоднозначно оцінюють автори характер і наслідки революції. Незважаючи на поразку революції, втрату політичної незалежності, людські жертви, руйнування міст і сіл, позитивним В. Смолій і В. Степанков вважали збереження у складі Російської імперії Лівобережного гетьманства на правах автономії до початку 80-х рр. XVIII ст., формування нової політичної еліти, ідею державності та розвиток національної самосвідомості. Революція також зумовила «закріплення за витвореною державою назви 'Україна' й започаткувала зміну назви 'Руський народ' на означення 'Український народ'» (с. 338-339).

Дійсно, події в Україні середини XVII ст. за своїм характером і масштабом можна визначати як революцію, що означала докорінний переворот у всіх сферах життя українського суспільства. Це дає підстави авторам поставити Українську революцію в один типологічний ряд з Нідерландською (1560 – 1609), Німецькою (1524 – 1525), Англійською революціями (1640 – 1660) та Великою Французькою революцією (1789 – 1799) (с. 341). Однак у міжнародному плані, на думку авторів, значущість подій в Україні середини XVII ст. явно недооцінена, й Україна «незаслужено обійдена повною мовчанкою». Авторі наголошують, що Українська революція «спричинила істотну зміну співвідношення сил у Східній, Південно-Східній і Центральній Європі. ... Вона різко послабила геополітичні позиції Речі Посполитої та Криму й водночас зміцнила роль Російської імперії, котра розпочала експансію на захід» (с. 342).

Водночас услід за М. Грушевським вони готові розглядати події в Україні середини XVII ст. ширше, ніж революція – саме як епоху, що слугувала висхідною точкою для майбутніх поколінь на довгий час, створюючи нові обставини життя та ідеї: «Національна революція започаткувала нову епоху боротьби за незалежність».

Отже, методологічні уподобання авторів тому цілком співзвучні духу Перебудови. В українському історієписанні такі

формули й кліше радянського мислення, як «буржуазія», «феодальне гноблення», «феодально-католицьке минуле Європи» поступово й безболісно витіснялись лексичними конструкціями нового гуманітарного мислення, цивілізаційною свідомістю, в межах якої категорія «формація» заміщалася новим рядом понять – «середньовічна цивілізація», «нова цивілізація», «національна свідомість», «національно-державна ідея» (с. 338).

В 8-му томі серії «Гетьманська Україна», на противагу відповідним розділам двотомника, подана цілісна картина Гетьманської України³⁶. Хронологічно том охоплює останню чверть XVII – середину 60-х рр. XVIII ст., період від завершення визвольної війни українців 1648–1676 рр. до остаточного скасування гетьманства. На відміну від двотомника в книжці висвітлюються події даного періоду в усіх історичних регіонах України, як-от Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщина, Південь – «пустинне поле», а також Червона Русь, Зелена Буковина та Закарпаття.

Гостро дискусійним питанням у вітчизняній історіографії О. Гуржій та Т. Чухліб вважають сам факт існування української державності протягом другої половини XVII – XVIII ст. Так, одні автори заперечують її існування взагалі, інші визнають її лише в межах 1648 – 1654, до возз'єднання з Росією, треті – лише під час Визвольної війни, інші говорять про державні території країни від Переяславсько-Московської угоди (1654).

Автори тому, услід за М. Грушевським, О. Оглоблиним та ін., визнають як незаперечний факт існування української державності у різних формах від середини XVII до кінця XVIII ст. Вони обґрунтовують думку про «співіснування кількох національних автономних політичних утворень Лівобережної та Правобережної Гетьманщини, частково Слобожанщини – у складі інших держав» (с. 6), а за мету ставлять характеристику таких ознак української державності, як влада, кордони, населення, закони тощо. У цілому, матеріал 8-го тому структурований строго за схемою 4-х сфер: політична, соціальна, економічна і культурно-духовна історія України.

О. Гуржій та Т. Чухліб окреслюють, наскільки це можливо, в форматі серійного видання, коло архівних джерел, документальних

³⁶ Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна / НАН України, Інститут історії України; / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Серія «Україна крізь віки». Т. 8. – К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. – 304 с.

збірок, що були введені до широкого вжитку в пострадянській період.

Використаний авторами термінологічний апарат демонструє рішучі зміни в ідеології та свідомості вітчизняних істориків постперебудовної доби. З одного боку, автори широко пропагують відмінні від традиційної радянської лексики поняття: «держава», «державність», «державотворчий процес», «гетьманство», «козацька держава», «Гетьманська Україна», «Лівобережна і Правобережна Гетьманщини», «народний характер», «національна самосвідомість». З іншого – використовують такі поняття-паліативи, як «визвольна війна під керівництвом гетьмана Богдана Хмельницького», «визвольні змагання», «Хмельниччина» «визвольна війна українців», «національна революція середини XVII ст.» (с. 18) і поряд «розвиток буржуазних відносин» (с. 293). В наративі авторів зустрічаються й публіцистичні кліше на зразок «Московія», «Московщина» (с. 292), «геноцид, запроваджений Петром I» (с. 293), «космополітизм» тощо.

Цікаві спостереження авторів щодо самоназви національних територій українців кінця XVI – XVII ст. Вживані були назва «Україна», термін «український» в розумінні національної приналежності. Терміни «нація», «національний», присутні в розмовній мові та письмі, поширюються, на думку авторів, з XVIII ст., звідси й самоназви корінних мешканців «нація русинів», «малоросійська» чи «українська» нація. В іноземних джерелах побутувала мовна традиція називати Україну «землею козаків, що межує з Московією, Польщею і Татарією», в російських законодавчих актах, діловій мові за Україною затверджувалась назва «Малоросійський край».

У центрі уваги авторів тому – зміна «політонімів», заміщення одних назв територій-регіонів на інші. Так Лівобережна Україна в офіційних актах Російської імперії називалась «Малоросією» або «Малою Русю», «Малоросійський край», «Гетьманщина». У зв'язку з ліквідацією інституту гетьманства в 60-х та полкового устрою у 80-х рр. XVIII ст. назва «Гетьманщина» взагалі втрачає сенс і значення (с. 64).

Відносно Слобожанщини/Слобідської України нові політоніми виникали і змінювалися протягом століть: у XVI – XVII ст. цю місцевість називали «Подем», «Польською Україною», населення, що жило у слободах, називалось «слобожанами», а згодом затверджується і назва «Слобідська Україна», «Слобожанщина».

Назва «Запорозька Січ» зникає як географічне і політичне поняття після її ліквідації царським урядом, залишаючись лише в пам'яті народній. Південні регіони тривалий час зберігали неофіційну назву: «Ханщина», «Турецька область», «Турська сторона», а з 2-ї половини XVIII ст. поширюється найменування краю «Слов'яно-Сербія», «Нова Сербія», «Новоросія», «Новоросійський край». Перші два політоніми втрачають своє значення із заснуванням Новоросійської губернії у 1774 р. Південно-західна частина України у XVI – XIX ст. мала назву «Буджак» від турецькою «кут» (с. 66).

Отже, термінологічні екскурси у даному та інших томах серії мають не просто довідковий характер, а виконують функцію аналітичного інструментарію при структуруванні історичного матеріалу. На практиці це означало створення, на противагу застарілому, строго лімітованому мовного багажу радянської історіографії, нового понятійно-термінологічного апарату української історичної науки. Презентація й аналіз нових термінів й понять відображає зростання фахового рівня істориків доби перебудови. Новий, гнучкий термінологічний апарат дозволяє глибше осягнути складний і суперечливий характер історичних процесів в рамках географічного ландшафту та культурних традицій українського народу. Саме за умов радикального оновлення понятійного апарату досліджень стало можливе нове бачення українського минулого.

Висновки авторів тому щодо одної з найскладніших і суперечливих сторінок української історії доволі контроверсійні. З одного боку, «розколота українська держава до кінця XVIII ст. поступово перетворювалась на провінційні частини інших країн» (с. 294). З іншого, вважають автори, ідея територіальної цілісності й єдності українських територій від часів Хмельниччини зберігалась в свідомості народу, а українські землі, «незважаючи на політичний чи адміністративний поділ, мали тісний зв'язок між собою й не могли розвиватися відрубно одна від одної» (с. 5).

9-й том серії «Національне відродження України», присвячений історії XIX ст.³⁷. Той факт, що автором книжки та відповідного розділу двотомника є один автор, В. Сарбей, надає

³⁷ Сарбей В. Г. Національне відродження України / НАН України, Інститут історії України; / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Серія «Україна крізь віки». Т. 9. – К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.

більшій стрункості й завершеності зображенню історії даного періоду української історії.

Том відкривається вступом «Що таке 'Українське відродження'», де автор доповнює й уточнює схему, викладену в 1-му томі «Історія України: Нове бачення». Він починає з термінології. Введене до обігу засновниками української історіографії М. Грушевським, Д. Багалієм, Д. Дорошенком, І. Крип'якевичем поняття-означення «українське національне відродження» за часів «тоталітарної державної системи» в СРСР практично зникає.

Звертає увагу В. Сарбей на хронологічні рамки «відродження». Якщо класики української історіографії обмежували його ХІХ ст., то діаспорний історик-методолог І. Лисяк-Рудницький вводить новий конструкт «Українське ХІХ століття», розширюючи його хронологічні межі від кінця української державності (80-ті рр. ХVІІІ ст.) до початку Першої світової війни 1914 – 1918 рр. В. Сарбей же з огляду на завершеність процесів кінця ХХ ст. пропонує верхню межею українського національного відродження вважати не 1914 р., а 1917 р., концептуально пов'язуючи його з початком «Української національно-демократичної революції» (с. 18-21).

Складовою концепції українського відродження В. Сарбея є думка про два його потоки – однакові за змістом, паралельні за напрямом, але розмежовані територіально, один протікав на українських землях під владою Російської імперії, другий – Австро-Угорської імперії. (с. 19-20). Словом, В. Сарбей поділяє й розвиває тезу М. Грушевського про паралельність процесів відродження в Наддніпрянській і Галицькій Україні, полемізуючи з П. Магочієм, який протиставляв ці два потоки (с. 24).

Водночас В. Сарбей, услід за О. Пріцаком, виокремлює 6 культурних зон в українському національному відродженні: Слобідська Україна, Гетьманщина, Нова Росія, Правобережжя, Галичина, Буковина та Закарпаття), хоча й вважає такий культурно-регіональний підхід статичним (с. 25). З його погляду, національне відродження перебувало «у хронологічній динаміці, в якій авангардна роль регіонів постійно змінювалась» (с. 25).

Цілком очевидно, В. Сарбей постійно уточнював й удосконалював власну концепцію українського національного відродження, що була зіперта на традиції академічної й діаспорної історіографії, проте мала самобутній характер.

Вважаємо, що основним доробком автора 9-го тому серійного видання є запропонована ним вперше у пострадянському

історєписанні концепція історії України XIX ст. Він виокремлює три періоди: 1. початок і розвиток Українського національного відродження як руху та ідеології (1-а половина XIX ст.); 2. становлення, консолідація української нації (2-а половина XIX ст.); 3. на порозі Української національно-демократичної революції початку XX ст.

Як бачимо, в схемі В. Сарбея присутні елементи марксистської ідеології («криза кріпосницького господарювання», «буржуазна нація», «капіталістичний розвиток», «прогресивні реформи 60 – 70-х рр.», «промисловий переворот» (с. 169) та національно-державницької концепції, стрижнем якої являлась ідея українського національного відродження, а також ознаки антиколоніального мислення («колоніально-капіталістичне гноблення», «колоніальний аграрно-сировинний придаток» (с. 69), «колоніальна політика»).

Безперечна заслуга В. Сарбея в тому, що він значно розширює предметно-хронологічні рамки XIX ст., відмовившись від моноїдеї українського відродження XIX ст. В книзі ідеться про вплив на Україну європейської революції середини XIX ст., кооперативний, переселенські рухи українців, які утворювали на Європейському та Американському континентах українські осередки, що прилучало Україну до світового історичного процесу.

І нарешті ідея-підсумок концепції В. Сарбея: події XIX ст. створювали ґрунт й передумови Української національно-демократичної революції 1917 р., а акт злуки УНР і ЗУНР (22.01.1919) втілює в життя ідею соборності України, тобто об'єднання усіх українських земель у єдиній незалежній державі (с. 25-26).

Прикметне, запропонована В. Сарбеєм концепція історії українського XIX ст. була проникнута почуттям історичного оптимізму (його власний вислів), що мусить зміцнити патріотичні переконання масової національної свідомості, «україн потрібні для утвердження української національної ідеї», котра «має згуртувати в єдиний моноліт суспільство Української держави» (с. 28).

У серійному видання «Україна крізь віки» науковці Інституту продовжували роботу щодо переосмислення історії України в XX ст. 10-й том серії «Українські визвольні змагання 1917 – 1912 рр.» присвячений подіям національно-демократичної революції³⁸. Той

³⁸ Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917 – 1921 рр. / НАН України, Інститут історії України; / Творчий задум та загальна

факт, що конструкт «визвольні змагання» використовується авторами як синонім поняття «українська революція» засвідчує відсутність конвенційних домовленостей при висвітленні подій 1917 – 1921 рр. Конструкт «Українська національно-демократична революція» використовує, наприклад, В. Сарбей (т. 9, с. 26) та В. Смолій (т. 1, с. 6).

Революційні події 1917 – 1921 рр. багато десятиліть перебували в епіцентрі наукових досліджень вітчизняних істориків. Незважаючи на розмитість терміну «визвольні змагання», автори подають доволі цілісну картину революційної епохи. У двотомнику події 1917 – 1921 рр. в східних і західноукраїнських землях були викладені у 5 розділах. Книга О. Рубльова і О. Реєнта більш цілісна, події національно-демократичної революції в Україні подані у трьох вимірах: 1. зміна форм державності та воєнної боротьби в Наддніпрянській Україні (Українська Центральна Рада та УНР; Українська держава П. Скоропадського; УНР в часи Директорії); 2. Україна під владою більшовиків (завоювання України більшовиками, 1919 р., ліквідація білогвардійського режиму, відновлення радянської влади в Україні 1920 р. та радянсько-польська війна); 3. Західноукраїнська Народна Республіка, як «драматична історія її самоорганізації та перманентної боротьби з переважаючими силами зовнішнього супротивника – відродженої Польщі» (с. 7).

О. Рубльов та О. Реєнт. намагаються вписати українську революцію 1917 – 1921 рр. в європейський контекст, адже вона була наслідком Першої світової війни, що призвела до незворотних процесів в європейських країнах і в Росії. 1917 р. вони називають «кульмінаційним» в розвитку національно-визвольного руху (с. 309).

Визначають автори тому й специфіку революційних подій в Україні початку ХХ ст. Ідеться про геополітичні, соціально-економічні та воєнно-політичні чинники, як-то: політична пасивність селянства – основної маси населення; багатопартійність, що значно ускладнювала досягнення компромісів; брак політичної волі і досвіду, що стали на заваді «державного будівництва», створення владної вертикалі та розв'язання господарських проблем; часта зміна політичних режимів й дискретність реформ, фактор русифікації пролетаріату, проблема

зв'язків з Росією, мистецтво політичного маневру, яким володіли більшовики, котрі вчасно висунули гасло «самовизначення націй» тощо (с. 309-311). Такі негативні риси, як незрілість, строкатість українського демократичного процесу, комплекс неповноцінності його прибічників, їх запаморочення від можливостей, що відкрилися з ліквідацією самодержавства, та інші чинники «наклали відбиток на весь перебіг визвольних змагань та їхні наслідки» (с. 312).

Складовою загальної картини революційних подій в Україні став аналіз авторами книжки обставин, що призвели до поразки революції на початку XX ст.: слабкість національного руху на Сході і Заході, надто тривалі парламентські та федералістські ілюзії української політичної еліти, недооцінка, а часто відкрите нехтування силових чинників у будівництві держави, відсутність консолідації політичного проводу довкола ідеї незалежної Української держави, брак лідерських якостей й політичної волі.

Не можна не погодитися з авторами тому, що «1917 – 1921 рр. – один з найдраматичніших періодів вітчизняної історії». А мета авторів подати «у популярній формі» даний період не лише не знижує рівень аналітичного осмислення проблеми, а робить її більш доступною широкому загалу.

В 11-му томі серії «Україна між двома вінами (1921-1939)» представлена історія міжвоєнного періоду української історії³⁹. Хронологічні рамки якого автор визначає так: «від закінчення громадянської та національно-визвольних воєн колишньої Російської імперії до початку Другої світової війни» (с. 5). Сенс і значущість цього періоду С. Кульчицький оцінює як «завершення становлення соціально-економічного устрою, основні контури якого сформувались у 1917–20 рр.». Ідеться про реалізацію комуністичної доктрини шляхом насильницьких, нерідко терористичних методів державного управління.

Отже, з одного боку, зміст міжвоєнної доби автор тому розуміє як модернізацію суспільства, що коштувала величезними втратами, «в людському вимірі особливо в Україні», з іншого, – як «конструювання протиприродних виробничих відносин, покликаних стати економічним фундаментом диктатури вождів

³⁹ Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921-1939) / НАН України, Інститут історії України; / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Серія «Україна крізь віки». Т. 11. – К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1999 – 336 с.

ВКП(б)», що «супроводжувалося страхітливими актами терору – голодомором, масовими репресіями, депортаціями» (с. 323).

Міжвоєнну добу автор поділяє на два періоди: період непу і «великого перелому». Неп він оцінює не як капітуляцію вождів партії перед ринком, а як пристосування ринку державною партією до своєї доктрини, що означало її приреченість «на провал від початку, тому що комунізм є цілковитим запереченням ринку» (с. 323).

«Великий перелом», що визначав характер 2-го періоду, за словами С. Кульчицького, означав «повторну спробу реалізувати комуністичну доктрину». Якщо колективізація означала втрату селянством економічної незалежності, то курс партії на індустріалізацію здобув широку підтримку (с. 321).

Загальний огляд міжвоєнної доби завершується аналізом стану західноукраїнських земель крізь призму національно-політичних чинників, адже ці землі були поділені між чотирма країнами. Проте головною сценою подій, що висвітлювались, залишалася радянська Україна. При тому, застерігаючи проти випадків політизованої публіцистики, автор використовує лексичні конструкції на межі науки та політизованого дискурсу часів перебудови: «компартійна радянська олігархія» (с. 323), «одноосібний диктатор Сталін», «московський центр», «тоталітарний режим», «сталінська диктатура» (с. 229), «олігархічний устрій», «комуністична революція» (с. 230), «олігархи – вищі комуністично-радянські функціонери» (с. 230).

Отже, поширення антикомуністичної, антипартійної риторики пояснюється не лише соціально-економічними, а й морально-етичними, психологічними чинниками. Драматичні події міжвоєнного й післявоєнного періодів зберігалися в живій і культурній пам'яті кількох поколінь радянської епохи й тому викликали чутливі реакції в публіцистиці та пострадянському академічному історієписанні.

Одним з найкращих томів серії «Україна крізь віки» варто визнати 12-й том «Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.)»⁴⁰. Автор тому М. Коваль, на відміну від підготовленого ним розділу у двотомнику, розгортає глибоко продуману, новаторську концепцію війни як найтрагічнішої

⁴⁰ Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) / НАН України, Інститут історії України; / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Серія «Україна крізь віки». Т. 12. – К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.

сторінки новішої української історії. У запропонованій концепції органічно поєднані теоретико-аналітичний, історико-хронологічний, соціально-структурний, воєнно-політичний та світовий виміри історій війни.

На спеціальне обговорення заслуговує теоретичний інструментарій історика. Використовуючи два ключових поняття «Друга світова війна», «Велика Вітчизняна війна» для означення трагічних подій середини ХХ ст., він розкриває їх зміст й співвідношення. Той факт, що український народ разом з іншими народами СРСР взяв на себе «найтяжчий тягар радянсько-німецький або східний фронт», «події на якому мали вирішальний і глобальний характер, небувалий за наслідками самовідданих праці воюючої армії» – «усі ці форми боротьби в сукупності становлять унікальне історичне явище, що дістало в науці назву Велика Вітчизняна війна» (с. 5). «Друга світова війна», як жодна інша подія «бурхливого й жорстокого ХХ ст.», – війна небувалих масштабів, що «розколола все ХХ століття на три епохи: довоєнну, воєнну і повоєнну». За логікою автора, «Друга світова війна» та «Велика Вітчизняна війна» – це епохальні події минулого століття, кожне з цих понять має свій зміст й особливості.

Ці масштабні події розкололи не лише вітчизняну історію, але свідомість людей кількох поколінь, в пам'яті яких зберігалися ці події та їх наслідки. В історіографії також по-різному сприймалися події війни: одні дослідники вважали визвольною та справедливою, інші говорили, «що ця війна не була українською, вітчизняною, а навпаки – загарбницькою щодо України», треті були нейтральними чи байдужими. Історіографія з проблематики Другої світової війни в Україні, констатує М. Коваль, «так і не створена» (с. 6).

Про рівень власної рефлексії автора книги свідчить світоглядне протиставлення ним радянській «глянцево-лакованій версії найбільшої з усіх війн світу» аналітично-критичний розгляд історії війни (с. 6). На його переконання, теоретичне «історіософське осмислення Другої світової та Великої Вітчизняної воєн як феномену, рубіжної події в історії світу та України впродовж 2-ї половини ХХ ст.», слід визначити «як першочергове завдання дослідників» (с. 326).

Нестандартна аналітична концепція війни М. Ковалю ґрунтується на новому понятійно-термінологічному апараті. Вироблені ним з твердої логіки та образного розмаїття рідної мови мовленнєві конструкції, поняття-означення виконують не лише

стилістичні функції, а виступають певними аналітичними структурами. Усталені терміни-поняття доби перебудови («тоталітарний режим», «сталінський диктаторський режим», «сталінське авторитарне правління», «злочинна політика щодо селянства») органічно поєднуються в його наративі з новими конструктами, назвами-характеристиками як-то «Підпільно-партизанський другий фронт», «Фольксдойчі – пасинки України», «Організація українських націоналістів: дебют на арені історії», «Остарбайтери України: раби Гітлера, ізгої Сталіна», «Радянські військовополонені в Україні – шлак війни» (с. 242). «Трагедія Червоної армії (розгром, деморалізація, втрати)», (с. 159), «Военно-політична криза 1941 р.» тощо.

Теоретико-понятійна складова концепції війни М. Ковалю органічно переплетена із історико-хронологічною реконструкцією подій. Ідеться про передумови (радянсько-німецькі відносини, «Червона армія – колос на глиняних ногах»), основні етапи війни.

1-й період, 1941-1942 рр., крах блискавичної навали, провал «стратегічної» оборони, військово-політична криза 1941 р., новий виток репресій НКДБ, «Київ врятував Москву». «Тема радянських військовополонених зовсім недавно дістала права громадянства» – абсолютно нова в українській історіографії.

2-й період, 1942-1944 рр. битва за визволення України («Україна – вістря радянського контрнаступу»; «Форсування Дніпра та визволення Києва – кульмінація битви за Україну», «Червона армія в наступі 1944 р. як гігантський каток вичавлювала німецьку армію з українських земель» – Корсунь-Шевченківська, Карпато-Ужгородська операції тощо).

3-й період, 1944-1945 рр., утвердження народної влади по-сталінськи (звужене розуміння процесу, зведення її до ідеї «відродження всього так, як було до війни; що стримувало якісне технологічне оснащення економіки наприкінці війни, у зв'язку з початком реконверсії помітнішими стали інерційні можливості», в суспільстві з'явилися ознаки втоми, розчарування).

4-й період, кінець 1940 – середина 1950-х рр., «Трагедія Західної України» (безнадійне протистояння УПА – Червона армія, ОУН і радянська Західної України; Двобій ОУН-УПА проти НКДБ-НКВС). На думку М. Ковалю, очевидна безперспективність спроб керівних кіл українських самостійників вибороти незалежність України, адже «об'єктивні історичні умови того часу не могли сприяти створенню самостійної Української держави». На питання, чи потрібна сучасному поколінню правда «про сповнену трагізму

безнадійну боротьбу ОУН», історик дає стверджувальну відповідь: «ця жахлива правда історії потрібна».

Новацією автора, справжню родзинкою його концепції війни є аналіз соціальних потоків і воєнно-політичних сил, що визначали перебіг подій на фронті і в тилу: окупаційний режим на території українських міст і сіл; фольксдойчі; остарбайтери; військово-полонені; підпільно-партизанський рух; ОУН і УПА; зіткнення ідеологій німецького фашизму, сталінського комунізму та українського націоналізму.

Важлива складова аналітично-критичної концепції війни М. Ковалю – це її світовий вимір. Ідея українського фактору в воєнних подіях Другої світової та Великої Вітчизняної воєн є наскрізною в книзі М. Ковалю. Ідеться про «українське питання» в радянсько-німецьких відносинах наприкінці 1930-х рр. («Альянс Гітлер-Сталін: смертельні обійми», «Радянський наступ на Польщу»).

Нові акценти розставляє автор книги щодо возз'єднання українських земель. «Приєднання західної частини українських земель до Великої України в державних рамках Радянського Союзу, – на його думку, – відбувалось в умовах протистояння двох тоталітарних систем і насильницькими методами». Ця подія об'єктивно «мала кульмінаційне значення у формуванні соборної України». Звісно цю подію М.Коваль у притаманній йому манері подає діалектично, навіть стереоскопічно, на противагу однолінійності й одноманітності оцінок радянської історіографії. Адже «укладаючи сумнозвісний договір із Гітлером, Сталін вирішував питання аж ніяк не української, а російсько-імперської соборності» (с. 24).

Далі Україну він розглядає як воєнний і геостратегічний фактор Другої світової війни в Європі. Німецькі стратеги сприймали Україну лише як «невичерпне джерело постачання продовольства і сировини» – «німецьку Індію», не лише як колоніальне володіння, а як плацдарм проникнення на Близький Схід, або до Індії, «захоплення якої сприймалось як шанс на зруйнування Британської імперії» (с. 112). Саме Україна постала центральною ділянкою європейського театру воєнних дій. Як наслідок воєнних подій на території України історик розглядає вихід України на міжнародну арену. Україна виступала як «європейський чинник» світової війни і «коли радянська військова сила досягла пікової позначки, і стався вихід на зовнішньополітичну арену» Української та Білоруської РСР (с. 315).

Ялтинська конференція була кульмінаційним моментом у поступовому набутті Україною «основних рис суб'єкта міжнародного права». Наприкінці війни, стверджує автор, Україна стала «настільки помітним чинником антигітлерівської коаліції, що завдяки цьому, зрештою, здобула право бути країною-фундатором Організації Об'єднаних Націй, активним членом кількох десятків міжнародних інституцій» (с. 319).

Не можна не погодитися з висновком М. Ковалю, що «вихід України на міжнародну арену наприкінці Другої світової війни став закономірним наслідком тривалого й суперечливого процесу оформлення української державності, наповнення її реальним змістом». Перетворення України на суб'єкт міжнародного права означало «визнання її вкладу в розгром блоку фашистських держав на чолі з Німеччиною» (с. 320).

Теоретичні підвалини концепції М. Ковалю містять аналіз щодо характеру, сутності, наслідків великої війни середини ХХ ст. На противагу офіційно-патріотичній риториці радянської історіографії про вирішальну роль СРСР в досягненні перемоги над фашистським агресором, автор книги наголошує на тому, яких «астрономічних втрат» коштувала ця перемога. До об'єктивних причин перемоги він відносить експансіоністську програму Гітлера, спрямовану на здобуття життєвого простору, складовою якої була «колонізація нової території з одночасним знищенням соціалістичного ладу та ідеології». Суб'єктивною причиною «неймовірних поразок і втрат» він називає прорахунки та помилки у передвоєнному зовнішньополітичному курсі СРСР та «згубність прорахунків сталінського одноосібного диктаторства».

Характер війни проти гітлерівських завоювальників автор вважає «народною, справді українською, навіть всеукраїнською, адже війна велась й проти усього українського». Мільйони українців були в збройних силах СРСР, а десятки тисяч їх влились в Українську повстанську армію на заході, що чинила опір окупантам.

Сутність буття українського народу в роки війни історик визначає як трагедію й героїзм, що так характерно для складної і драматичної української історії. По-іншому, ніж в радянській історіографії, він оцінює наслідки війни: мільйони радянських людей, потрапив до Європи, змогли доторкнутися до цінностей демократичного суспільства, «чимало з них стали непримиреними противниками тоталітаризму – як гітлерівського, так і сталінського зразка» (с. 324).

Парадокс вбачав в тому, що політики країн, котрі зазнали поразки, пішли шляхом «науково-технологічного реваншу», а в радянському суспільстві в перші повоєнні роки «вкоренився й привівся на довгі десятиліття режим партійної бюрократії» (с. 325). Перемога Радянського Союзу в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах та його поразка у війні «холодній», на думку історика, це «дві епохальні віхи всесвітньої історії», які довго будуть зберігати науковий і політичний інтерес (с. 326).

Поза усяких сумнівів, репрезентована в 12 томі серії «України крізь віки» концепція відносно ролі й місця України в Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах стала серйозним викликом пострадянській історіографії та ідеології, заклавши водночас підвалини академічного студіювання проблеми в Україні й політики пам'яті, а згодом перетворившись на аргумент в меморіальних війнах в сучасному масово-політичному дискурсі.

13-й том серії «Україна в умовах системної кризи (1946-1980)» висвітлював повоєнні десятиріччя, впродовж яких відбувались події та зміни, що мали доволі суперечливий характер⁴¹. Автори тому В. Баран і В. Даниленко структурують великий хронологічний масив за характером вирішальних змін і перетворень із знаком плюс чи мінус.

Післявоєнний період або «останній період сталінщини» відзначений відбудовою народного господарства, зруйнованого війною. Відбувались неоднозначні «соціалістичні перетворення» в західноукраїнських землях – насильницька колективізація, ліквідація греко-католицької церкви, репресії, депортації, що викликало масове незадоволення місцевого населення. Нарешті повоєнний період відрізнявся широкомасштабним наступом на ідеологічному фронті, значною мірою спровокованим початком «холодної війни». Наступ був спрямований проти патріотично налаштованої української культурної еліти, що гальмувало українську культуру, перетворювало її на провінційну й відсталу. Щоправда, позитивним здобутком повоєнної доби автори тому вважають вихід України на міжнародну арену, її вступ до ООН, яке мало «велике значення для подальшої розбудови української державності».

⁴¹ Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946 – 80-і рр.) / НАН України, Інститут історії України; / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Серія «Україна крізь віки». Т. 13. – К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. – 304 с.

Наступний період 50 – 60-х рр., за визначенням авторів, – це період «лібералізації радянського суспільства», котрий розпочинається «великомасштабними реформаційними заходами у сільському господарстві, державному управлінні, соціально-культурній сфері» (с. 6). Специфіку «відлиги» в духовно-культурному житті на українському ґрунті дослідники пов'язують із «новою хвилею українізації. Внаслідок подолання хибної практики «ждановщини» в літературі, мистецтві, кіно, означенням курсу на українізацію системи шкільної і вищої освіти, а також лібералізації суспільних настроїв, серед творчої інтелігенції почало кристалізуватися «критичне ставлення до дійсності, до обмеження творчості рамками соціалістичного реалізму». Нове покоління українських інтелектуалів відчувало себе зобов'язаним подолати «провінційність національної культури, вивести її з-під опіки 'старшого брата' і органічно влити в контекст світової культури».

Природним наслідком відлиги автори книги вважають виникнення такого явища суспільно-культурного життя, як шістдесятництво, котре визначають як рух творчої молоді, що став «ядром духовної опозиції режиму в Україні» (с. 123). Водночас за фасадом лібералізації, вважають дослідники, домінувала тенденція щодо «посилення концентрації всієї влади в Москві, зміцнення централізму, асиміляції й русифікації народів СРСР». XXII з'їзд КПРС, затвердження «Програми будівництва комунізму», що передбачала зближення націй, посилення їх соціальної однорідності, тобто «новий наступ московських 'інтернаціоналістів'» не міг не викликати зворотної реакції. Духовна опозиція владі в Україні на їх думку, наростала, поширювалось інакомислення, яке набувало політичних форм, політизувався самвидав (с. 131).

За висновком авторів, «хрущовська відлига», хоча й сприяла розкріпаченню творчого потенціалу українського народу, наступ неосталінізму з середини 60-х рр. знівелював її досягнення, а «поворот до неосталінізму спричинив радикалізацію політичних настроїв частини шістдесятників і виникнення такого явища, як дисидентство» (с. 134). Як бачимо, відлигу в культурному житті України автори розглядають в загальносоюзному контексті, проте в Україні вона мала свою специфіку й тривала довше, ніж в інших республіках, аж до початку 70-х рр., до відставки П. Шелеста.

Період середини. 60 – 70-х рр. автори тому визначають як становлення «консервативного курсу Л. Брежнєва, спрямованого на 'стабілізацію' радянського суспільства». Значення цього періоду

в українській історії ХХ ст. В. Баран і В. Даниленко характеризують як поступову трансформацію радянського владного механізму, коли «повільно і болісно в безперервній боротьбі долалися страхітливі наслідки 'сталінщини'».

У цілому, автори висвітлюють події післявоєнного періоду, використовуючи дихотомію реформи / криза. Так, останній період сталінщини характеризується ними за допомогою понять «тоталітаризм» – «збройний опір режимові», «репресована церква» (в Західній Україні), «система цензури», «практика 'ждановщини'», «нова хвиля 'чисток'».

Період лібералізації також представлений опозицією реформи – відхід від реформ: початок десталінізації або «лівий тоталітаризм», «критика культу особи», «Зміни в аграрній сфері», «Перебудова управління промисловістю», «'Відлига' і релігія», «Погром церкви», «Нова хвиля українізації». На їх думку, реформаторський курс М. Хрущова виявився недостатнім для звільнення суспільства «від командної системи і тоталітарного режиму». Автори широко вживають поняття «реформи», «реформаторський потенціал», «реформаційна політика», протиставляючи їх категоріям «тоталітаризм», «сталінщина», «консервативний курс», «консервативні тенденції», «кризові явища». Тоталітаризм, як його розуміють автори книги, це «етатистська, централістсько-бюрократична структура, що мала чітку внутрішню ієрархію й цілковито поглинула суспільство», сталінщина – це генетична програма радянського тоталітаризму, який виріс із монополії на владу більшовицької партії й характеризувався повним (від лат. *totalis*) контролем держави над усіма сферами життя суспільства» (с. 64).

Період «посилення консервативних тенденцій» автори також оцінюють через опозицію реформи – реакція: «Повалення реформатора», «наступ консерваторів», «господарська реформа», «наростання кризових явищ в економіці», «політика русифікації сфери культури», «репресії проти інтелігенції», «Дисидентський рух». Значення даного етапу в новітній українській історії В. Баран і В. Даниленко розцінювали як «догматично-консервативний поворот, що відбувся в суспільно-політичному житті України, остаточному завершенню якого сприяло усунення від влади П. Шелеста, «фактично звинуваченого в 'націоналізмі'». Обережні автономістські прагнення української політичної еліти за часів М. Хрущова в 70-ті союзним центром вважались неприпустимими,

й були викоріненні, почався наступ на інакомислення, посилилися негативні тенденції в економіці та соціальній сфері.

Однак, автори вважають, що «говорити про 'застій' в буквальному розумінні цього слова неправомірно», аргументуючи це посиланням на розвиток базових і сировинних галузей економіки СРСР (с. 294). Вочевидь, поняття «застій» у пострадянській історіографії ще не сприймалось як метафора.

Навіть останній період новітньої історії України, який в книзі висвітлюється під скромною назвою «Спроба 'перебудови' системи» постає у вигляді опозиції реформи – крах. У цілому, період характеризується «зростаючою кризою радянської тоталітарної системи». Показова й сама риторика авторів книги: «революційна перебудова», «партія – держава», «нова спроба модернізувати командну систему», «мета перетворень – всебічне удосконалення соціалізму» тощо.

Перший етап перебудови (1985), коли бюрократія не «поспішала здійснювати перебудову». Другий (1987) з проголошенням гласності і демократизації суспільства сприяв включенню в політичний процес громадськості як «засіб подолання опору консерваторів, як дійовий інструмент впливу на чиновництво, на апарат» (с. 295). Отже перебудова спричинила демократизацію всієї політичної системи, розбалансування економіки, розкол суспільства, втрату союзним керівництвом контроль над суспільством. У висвітленні авторів перебудова постає як спроба реформ і водночас криза радянського тоталітаризму», що зазнав остаточного краху – розпад СРСР і новий статус України.

14 том серії – книга В. Литвина «Україна на межі тисячоліть (1991-2000 рр.)» завершує й наче підсумовує хронологічну канву українського ХХ століття⁴². Заслужовують на увагу спостереження автора щодо загальної оцінки й значення цього періоду. Саме 90-м рр. – цьому коротенькому часовому відтинку, судилося вмістити реалізацію одвічного прагнення українців – державного самоствердження. Специфіку сучасного періоду автор вбачає в його епохальності. «Цінність, унікальність цих років полягає, – наголошує, В. Литвин, в тому, що навіть за умов перенасичення 'всіх і всіх', все ж кожному хоча й побіжно було відчутти... справжнє

⁴² Литвин В. М. Україна на межі тисячоліть (1991-2000 рр.) / НАН України, Інститут історії України; / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Серія «Україна крізь віки». Т. 14. – К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. – 360 с.

історичну велич здавалось би звичайної буденності» (с. 5). Не випадково, перші десять літ української незалежності автор називає «подвижницькими» (с. 337). З одного боку, 1990-ті породжували таке «суспільне спорядження сучасності» як знання, досвід, творча енергія мас, з іншого, не всі сприймали докорінні зміни як давно очікувану добродетель, не всі зацікавлені в перетвореннях, не всі їх прагнуть, не всім болять труднощі перехідного періоду, не всі налаштовані на власні сили й ініціативу, не всі готові до хоча б маленької але особистої поступливості й жертвовності» (с. 6). Варто брати до уваги й «синусоїду емоцій і пристрастей» цього періоду. Оскільки цей короткий період став «справдженням віковичних устремлінь нації», тому, на думку історика, «прирік себе на постійні й ретельні дослідження» (с. 7).

У зв'язку із специфікою цього короткого, але такого значущого періоду в українській історії. заслуговують на увагу застереження автора книги щодо проблем його інтерпретації й репрезентації. Адже ідеться про теперішнє, коли потік подій, явищ, змін прямо на очах сучасників перетворюється на власну історію. «Строкатість і масив найрізноманітніших фактів, подій, явищ, перетворень» – реальна проблема для історика сьогодення. Випробування для дослідника теперішнього часу, за словами В. Литвина, полягає в тому, щоб не спокуситися «доступністю політичного ландшафту, утриматися на межі неупередженості», словом, «творити літописання мов би для каталогу Кліо» (с. 6).

Як історик сучасності В. Литвин пропонує свої підходи й прийоми історієписання. По-перше, це прийом чи метода «наближення», що означає писати про все, про теперішній час. Проте оперувати методою «наближення», на думку автора, «важко, оскільки оптика просто не в змозі фокусувати через брак історичної відстані», тому «час лише виповнюється змістом». По-друге, важливо не потрапити під цей каток часу, «остерігатися бути розплющеним його тоннажем, але – найголовніше – не стати його заручником». Саме такі умови праці: потік подій й засоби навігації в них історика сучасності стають для нього «провокативно-привабливим» та «інтригуючим бойовим закликком». Тому останнє десятиліття віку свідомо подавалось, за словами дослідника, «занадто статично і деталізовано, щоб втримати в полі зору на перший погляд незначні деталі, цифри, дати. З часом вони повинні стати тим повітрям, яке утворить романтичний серпанок над контурами саме цього відтинку історії» (с. 6). «Образ неповторних 90-х рр. ХХ ст.», за твердженням

В. Литвина, витворюється саме на підставі сухих даних, поєднаних з інтегруючим фактором державної самоідентифікації (с. 7). Звісно згодом, за його прогнозом, «відбудеться хронологічне акцентування пріоритетів», з'являться «чітко визначені наукою періоди, етапи, стадії, фази», але через те буде втрачене «живе пульсування» того часу, «він уже буде об'єктом препарування». Дану книжку він вважає працею «з місця подій» (с. 7).

Текст книги структурований за типовим для попереднього мислення принципом «чотирьох сфер» – «Політичне життя», «Економічне становлення України», «Соціальна сфера і соціальна політика», «Культурне життя». Автор використовує різні означення цього періоду: «новітні часи України», «розбудова незалежної Вітчизни», «трансформаційний період». «Основоположною і визначальною рисою» даного періоду він вважає «державотворче начало в усіх його багатогранних проявах» – від «державної самоорганізації до визначення стратегічних пріоритетів». Глибинний сенс й значення «неповторних 90-х рр.», на думку В. Литвина, полягає в амбівалентності цього часу – «безперечного тріумфу» й «найсерйозніших випробувань».

Безперечним здобутком автора 14-го тому є аналіз поточного моменту й стратегічних цілей, що постали перед молодою суверенною країною. На початку 90-х ситуація практично в усіх сферах життя українського суспільства носила загрозливий характер: перехід від адміністративно-директивної до ринкової економіки, «від монолітного загальносоюзного народногосподарського комплексу до власної економічної системи» був не безболісний. «Катастрофічний обвал» в економіці України впродовж перших трьох років її незалежності «не мав історичних аналогів», до небувалих загрозливих розмірів зріс зовнішній економічний борг, а «в суспільстві на ґрунті тіньової економіки утворилася напівкримінальна 'п'ята влада', яка вступала в серйозну конкуренцію з державою. До позначки зубожіння впав життєвий рівень народу». У визначальному за своїм обсягом державному секторі економіки «відбулося повне знецінення мотиваційних стимулів до продуктивної праці». Розпочався й набирав обертів «загрозливий процес деіндустріалізації України». В соціальній сфері «галопуючі темпи розшарування населення» призводили «до різкої поляризації різних верств (с. 332). Фізичний розпад продуктивних сил, констатує автор, відбувався на тлі «руйнування науково-технічного та інтелектуального потенціалу суспільства». Більш того внаслідок старіння й зношення техніки,

загального спаду виробництва Україна опинилася на межі «масових економічних та екологічних катастроф, виходу з ладу життєзабезпечувальних систем виробничої інфраструктури» (с. 334).

У міжнародному контексті виникла загроза «витіснення України на периферію світового розвитку, встановлення її технологічної та фінансової залежності від інших держав», перетворення її «на сировинний придаток та територію для розміщення екологічно шкідливих виробництв».

Висновки автора книги в певних аспектах не втратили своєї небезпечної актуальності й в нинішньому часі: «Усе це створювало об'єктивні умови для неокolonіального статусу України, обмеженої політичної самостійності та суверенності в розв'язанні не тільки міжнародних, а й внутрішніх проблем».

Отже, ситуація 90-х вимагала рішучих й неординарних кроків, що органічно поєднували антикризові дії з реалізацією нових економічних і політичних стратегій, констатує В. Литвин. «Жорстку історичну логіку» дослідник вбачає в тому, що «держава по-своєму утверджується, долаючи труднощі й вигранюючи свої основоположні інтереси» (с. 333).

У підсумку автор доволі критично аналізує основні досягнення 90-х рр. В політичній сфері ідеться про затвердження підвалин «сучасного державного устрою по принципу розподілу влад», створення парламентаризму, виконавчої вертикали, судової системи, схвалення Конституції, збереження внутрішньої стабільності, громадянський мир на тлі конфліктів у пострадянському просторі, входження України в міжнародне співтовариство, «перетворення її на ключовий чинник системи європейської і регіональної безпеки».

В економічній сфері «введено власну грошову одиницю, приборкано гіперінфляцію, зупинено спад виробництва, створено умови для технологічної модернізації промисловості, а «земля безплатно передана тим, хто її обробляє». В соціальній сфері «забезпечені основні права та свободи людини й громадян, рівність усіх національно-культурних та релігійних об'єднань, українська мова утверджується як державна з одночасним створенням умов для вільного розвитку російської та інших мов».

Культурний процес 1990-х рр., на думку автора, характеризувався суперечливими тенденціями. Найбільшим здобутком культурного життя України автор вважає її національний вектор: суспільство звільнилося від ідеологічних штампів марксизму-

ленінізму, вільний доступ «до надбань світової культури, всіх пластів духовної спадщини». Втім від труднощів «трансформаційного періоду, наголошує В. Литвин, «найбільше й найглибше постраждала саме культура», виробники культурних цінностей з великими труднощами мусять пристосовуватися до нової ситуації». Демократична держава не має ресурсів, зіставних з тими, що має тоталітарна. Проте майбутнє народу, вважає В. Литвин, «значною мірою визначається сферою культури» (с. 272). Проголошення незалежності України означало суттєві зрушення в культурній сфері: «відродження історичної пам'яті, повернення забутої та забороненої культурної й мистецької спадщини, вивільнення творчої ініціативи...» (с. 273).

Говорячи про труднощі поточної ситуації, пошуки нових стратегій, перспективи перетворень. «перших десяти подвижницьких літ незалежності», автор завершує книгу на оптимістичній ноті: 2000-й переконливо засвідчував, «що процес утвердження став не тільки безповоротним, а й динамічним» (с. 333).

Заключний том серії «Україна крізь віки» присвячений популярній особливо на зламі тисячоліть проблемі діаспори різних народів. В 15-му томі «Українці в світі» його автори В. Трощинський і А. Шевченко аналізують причини інтересу до даної тематики⁴³.

Перша причина має міжнародно-правовий аспект, адже ідеться про захист прав людини і національних меншин, що унеможлиблює будь-яку дискримінаційну політику урядів відносно груп, відмінних від основного населення, під приводом, що це їх внутрішнє життя. Держави, які порушують права, тим більш національні, засуджуються світовою спільнотою. Натомість підтримка прав людини та своєї діаспори нині не вважається «втручанням» в справи іншої країни. Тому ставлення до діаспори в країнах їх проживання чим більш дедалі покращується.

Другу причину сплеску інтересу до діаспори автори тому пов'язують з новими технологіями, інтенсивністю контактів між членами діаспори, її територіальними анклавами та країною походження. Саме нові технології кардинально змінили «здатність діаспори до самовідтворення». Навіть, беручи до уваги об'єктивний характер асиміляційних процесів, автори тому стверджують, що

⁴³ Трощинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі / НАН України, Інститут історії України; / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Серія «Україна крізь віки». Т. 15. – К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. – 352 с.

діаспори – це «не перехідне явище». Навпаки в сучасних умовах вони «не тільки зберігають свою ідентичність» а виявляють «тенденцію до зростання, поширення та зміцнення». Інтерес до української діаспори, форм її самовідтворення та інтеграції до країни проживання генерувався в самих українських громадах, розкиданих по усьому світу.

Звісно, діаспора прагнула з одного боку, стати складовою частиною суспільства країни поселення, з іншого, – зберегти себе і зв'язки з країною походження. Спочатку цей інтерес до життя й історії діаспори підтримувала преса, згодом спеціальні дослідження, котрі мали двоєдину мету: «зберегти себе як окрему самобутню спільноту і водночас інтегруватися в місцеве суспільство» (с. 5-6). Серед закордонних видань, присвячених діаспорній тематиці, автори книги згадують 10-томну «Енциклопедію українознавства» (1955-1984) (ЕУ) та ініційоване у 1988 р. НТШ в Америці та Фундацією ЕУ видання 7-томної «Енциклопедії української діаспори (ЕУД). За задумом редколегії (ун-т ім. Лайоли, Чикаго, США) дане видання мало подати у сконденсованому вигляді найповнішу історію закордонного українства. Важливим джерелом є колективна англомовна монографія «Ukraine and Ukrainians throughout the World» (Toronto, 1994). Останнім часом, констатують автори, відчутно зріс інтерес до української діаспори в Україні, сама тема якої практично була табуована за радянських часів.

Актуальність теми, на думку авторів, зумовлена тим, що 16 млн. (за іншими даними 23-25 млн.) українців розкидані по світу, котрі в умовах поліетнічного оточення зуміли зберегти українську мову, народні звичаї, культурні традиції, національну самобутність та емоційну прив'язаність своєму «старому краєві».

Із здобуттям Україною незалежності, руйнуванням ідеологічних стереотипів та з новою хвилею етнокультурного відродження, почали з'являтися роботи вітчизняних дослідників, що висвітлюють невідоме українському загалу життя українців в діаспорі: «Зарубіжні українці» (К., 1991), «Зберігаючи українську самобутність» (К., 1992), праці Ф. Заставного «Східна українська діаспора» (Львів, 1992), «Географія України у двох книгах» (Львів, 1994), І. Винниченка «Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис» (Житомир, 1992). Як вважають автори тому, завдяки цим виданням уявлення про історію й сучасну українську діаспору значно розширилися, виникла

Міжнародна асоціація українців Республіканська організація українознавців.

Взагалі В. Трощинський і А. Шевченко визначають українську діаспору як «життєздатну і динамічну форму українського етносу» (с. 7), або «зарубіжну гілку українського етносу» (с. 329). Водночас автори вбачають зміни в становищі й настроях самої української діаспори з огляду на великі зміни в «материковій» Україні. А відтак, своє завдання вони вбачають в тому, щоб показати нове обличчя української діаспори, нові тенденції, що позначилися на її розвитку, а також «розкрити політику Української держави щодо зарубіжних українців (с. 7).

Матеріал тому «Українці в світі» структурований здебільшого за хронологічним принципом. Перший розділ книги «Українська діаспора як суспільний феномен» має аналітичний характер. Автори пропонують своє визначення поняття української діаспори як сукупності українців, що проживають за межами України. Сам термін «українська діаспора» виникає відносно недавно в публіцистиці та наукових дослідженнях. Раніше використовували такі конструкції, як «українці поза межами України», «українські меншини» в сусідніх країнах, «українська еміграція» (або «політична еміграція»), «українські колоністи і колонізація», «етнічні українці в іноетнічному оточенні», що були об'єктом асиміляції (с. 16).

Дослідження еволюції назв українців, що опинилися за кордоном, й визначення поняття «українська діаспора» вперше в науковому плані, констатують автори, подано в розвідці В. Маркуся «Чому діаспора: спроба ідентифікації поняття», у першому числі збірника «Українська діаспора» (1992). У вступній частині книги автори аналізують джерела та етапи розвитку української діаспори, подають типологію основних діаспорних поселень українців.

У наступних трьох розділах книги автори відтворюють уявлену мапу розселення українців в світі. Західна українська діаспора охоплювала країни Північної, Південної, Центральної Америки (США, Канада, Аргентина, Бразилія, Венесуела, Парагвай, Уругвай, Куба, Мексика), Австралію, Нову Зеландію та країни Західної Європи (Австрія, Бельгія, Великобританія, Данія, Іспанія, Італія, Ватикан, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Фінляндія, Швейцарія, Швеція). Країнами поселення українців в Центральній і Східній Європі були Болгарія, Польща, Румунія, Словаччина, Угорщина, Чехія, колишня Югославія. На сконстру-

йований авторами тому мапі розселення українців показано становлення української діаспори в пострадянських країнах, найближчих сусідів Білорусії, Молдови, Росії, країнах Середньої Азії (Казахстан, Киргизстан, Туркменістан, Таджикистан, Узбекистан) країнах Закавказзя (Азербайджан, Вірменія, Грузія), держав Балтії (Естонія, Латвія, Литва). На умовній мапі розселення українців у світі присутні також країни Азії (Індія, Непал, Китай, Палестина, Ізраїль, Туреччина, Японія, Саудівська Аравія та ін., а також Африки (Єгипет, Південно-Африканська республіка, Туніс, Сирія тощо).

Предметом дослідження авторів книги стають взаємини незалежної України й української діаспори. З набуттям незалежності Україна стала «центром згуртування українців усього світу» (с. 329). Простежено еволюцію таких зв'язків на державному рівні від перших контактів до взаємодії. За висновками авторів, українська діаспора перетворюється з часом на «об'єкт державної етнополітики України». В Україні була схвалена й реалізовувалась Державна програма «Українська діаспора на період до 2000 р.», створено товариство «Україна», неурядові організації. Саме незалежність України й стала важливим фактором усвідомлення світовим українством себе як «духовної цілісності», адже мільйони українців, що проживають поза межами України, «не є діаспорою бездержавного народу». Навпаки в історії світового українства почалась нова епоха, що потребує нових підходів і стратегій для вирішення його проблем.

Показово, як автори книги поступово замішують концепт «українська діаспора» на поняття-означення «світове українство», «зарубіжне українство», що пов'язані саме з феноменом української державності. Нова епоха, на їх думку, означає, що перспективи діаспори тісно пов'язані з Україною, її державною політикою. Українська діаспора не лише «прагне зберегти свою ідентичність, а й робить помітний внесок у становлення української державності». Водночас мільйони зарубіжних українців потребують від Української держави «моральної, культурно-інформаційної, політичної та матеріальної підтримки» (с. 342).

Побоювання авторів щодо можливостей зникнення української діаспори внаслідок асиміляційних процесів були пов'язані із пасивною, на відміну від інших країн, політикою Української держави, виявилися передчасними. Нині ситуація із зарубіжним українством суттєво змінюється, через низку об'єктивних й суб'єктивних причин. Кількість українців поза межами України збільшуються, й не можна не погодитись з думкою авторів тому,

що потужний інтелектуальний і діловий потенціал мільйонів українців, розкиданих по всьому світові, здатний впливати на політику країн їх проживання стосовно України. Тому «однім з пріоритетів зовнішньої політики нашої держави», наголошують автори, є проблеми зарубіжних українців (с. 342).

Той факт, що останній том серійного видання «Українці в світі» набув неочікуваних конотацій в новій соціально-політичній та геополітичній ситуації, в який нині перебуває наша країна, характеризує фаховий і прогностичний потенціал академічної науки в Україні, своєчасність й доречність інтелектуальних ініціатив Інституту історії України.

Стосовно висвітлення новішої історії України, можна констатувати, що за короткий час практично наново була створена й верифікована схема історії українського ХХ ст. Якщо, переосмислення дожовтневої доби української історії було зіперте на класичну схему М. Грушевського, то історія України ХХ ст. – це доробок доби перебудови. Інтенсивна праця велась над формулюванням нових концептів, створенням понять-означень, розробкою спеціальних досліджень ключових проблем періоду, як-то національно-демократична революція 1917-1921 рр., репресії, голод і голодомори, місце України в подіях Другої світової війни, історія української діаспори тощо. Водночас були окреслені перспективи подальших студій таких вирішальних віх другої половини ХХ ст., як «відлига», «застій», «перебудова», доба незалежності, котрі потребували концептуального осмислення та глибокого джерельного обґрунтування.

У цілому, принципове перепрочитання українського минулого стало можливим завдяки «новому мисленню» часів перебудови. Місія серії «Україна крізь віки», підготовленої здебільшого науковцями Інституту історії, а також інших академічних та освітніх установ, полягала у презентації нової концепції історії України від давнини до сьогодення. Теоретичним підґрунтям концепції слугувала національно-державницька ідеологія та культурно-цивілізаційний підхід із системою загальнолюдських цінностей, популярних в 1990-ті рр. «Звичайна» схема М. Грушевського в інтерпретаціях вітчизняних істориків була удосконалена й детально доопрацьована на підставі архівного матеріалу та новітніх досягнень міжнародної науки. Запропоноване сучасними дослідниками нове бачення історії України ХХ ст. означало, відмову від формаційно-класового підходу й

радикальне оновлення понятійного апарату, концептуалізацію окремих періодів та подій.

Ініційований академічними установами, в першу чергу Інститутом історії України багатотомний проект «Україна крізь віки» дійсно став знаною історіографічною подією, складовою нової державної історичної політики. Указом Президента України № 1168/2001 від 3 грудня 2001 р. на підставі подання Комітету з Державних премій України в галузі науки і техніки – Державну премію України в галузі науки і техніки 2001 р. присуджено за цикл праць у 15-ти томах «Україна крізь віки» співробітникам Інституту історії України НАН України В.Смолію, М.Котляру, О.Реєнту, С.Кульчицькому, В.Даниленку, О.Русіній, О.Толочку⁴⁴.

* * *

Друга частина даної книги присвячена інтелектуальній історії Інституту історії України, котра зосереджена на аналізі процесу історієписання, механізмах творчості історика, пов'язаних із витвором нових ідей, теорій та методів дослідження. Сенси інтелектуальної історії, як відомо, становить створення інтелектуального продукту в контексті культурно-духовного ландшафту своєї епохи.

Підсумовуючи здобутки інтелектуальної історії Інституту, варто зупинитись на таких моментах. По-перше, стрижнем інтелектуальної історії Інституту доби вирішальних суспільних трансформацій стала справжня революція понять. Впродовж 1990-х рр. у вітчизняному історієписанні відбулася заміна застарілої марксистської термінології новою, що на практиці означало створення оновленого понятійно-термінологічного апарату.

По-друге, в інтелектуальній історії Інституту знаменною подією стала заміна марксизму, репресивної класовій свідомості українського історика (із властивим їй етичним ідеалом боротьби, конфронтації класів, рухів, ідеологій) на нову історичну ідеологію, зіперту на систему загальнолюдських цінностей, ідеали толерантності та принципи державності й патріотизму. Перевага національного над класовим відбувалась як у фаховій, так і масовій історичній свідомості.

⁴⁴ *Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 2001 році* // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Арк. 4-5.

По-третє, найважливішим здобутком інтелектуальної історії Інституту стала поява нових ідей, понять, схем окремих періодів та української історії в цілому, від давнини до теперішнього часу. В працях науковців Інституту постав новий образ національної історії як історії соціокультурного життя українського народу, який крізь війни, революції, репресії проніс і реалізував ідею державності й національної єдності. Саме такі новаторські ідеї, концепції й підходи до вивчення українського минулого, запропоновані науковцями Інституту, й стали критерієм добору історіографічного матеріалу при написанні книги.

Творити літописання для каталогу Кліо

За характером змін, що відбулися в українському історієписанні на протязі 1990-х рр., можна говорити про певний «історіографічний переворот». Наука, як відомо, це традиція, що витворюється десятиліттями та століттями зусиллями численних поколінь вчених, істориків. Радянська історична наука – це певний експеримент, коли за короткий час була створена нова мова науки, підготовлені ідеологічно витримані кадри, запроваджена нова класова ідеологія та тоталітарна структура науки, що була принципово відмінна від класичних зразків і моделей академічної науки.

Сутність перевороту, що відбувся в українській науці часів перебудови, полягав і тому, що з синкрезу радянської історичної науки були виокремленні національні історіографії, в тому числі й українська, що мала свою специфіку та багату академічну традицію, репресовану в 1930-х рр. Складовою української історичної науки була й діаспорна історіографія, яка виступала містком між втраченою і знеціненою академічною традицією та новим українським історієписанням.

Цілком очевидно, що рушієм змін в українському академічному середовищі, актором перебудови являлось 3-є покоління радянських істориків (народження кінця 1940 – початку 1950-х рр.). Історіографічне покоління – це і біологічна когорта, і водночас соціальний конструкт, маркерами якого виступають вік та спільний соціальний досвід. Проте на практиці бачимо, що кордони історіографічного покоління, як уявної спільноти, настільки умовні і прозорі, що люди різних вікових груп за своїми ідейно-ціннісними настановами та поглядами можуть належати до одного покоління, а ровесники ризикують опинитися в різних вікових та ідейних таборах. Отже розкол відбувається не лише між старшими і молодшими, але й в межах однієї вікової когорти. Зв'язки по вертикалі і горизонталі цілком природні і в середині одного покоління. Використання «генераційного методу» при аналізі структури української історичної науки часів перебудови доводить той факт, що саме третє покоління радянських істориків здійснило «історіографічний переворот» в українському історієписанні пострадянської доби.

Безперечним досягненням третього покоління радянських істориків в процесі трансформації української історичної науки

можна вважати відновлення цілих напрямів дослідження і створення нових, починаючи від вітчизняної медієвістики та історії ранньонового часу (історія українського козацтва, історія української державності, литуаністика)¹ до нової версії історії України XIX та XX ст. Певним доробком тих часів стала свідома відмова від радянських практик «безлюдної», «знеособленої» історії і повернення з близького і далекого минулого багатьох заборонених чи забутих імен українців.

Треба враховувати і той факт, що представники третього покоління радянських істориків, котрі змінили профіль вітчизняної науки, нині становлять середню і вищу ланку менеджменту історичної науки в Україні. Сьогодні вони визначають й спрямовують наукову політику, ведуть діалог з владою, вибудовують кадрові конфігурації та дослідницькі стратегії вітчизняної історичної науки. У цілому, поколіннєвий підхід є доволі перспективним при вивченні інтелектуальної історії, в тому числі Інституту історії України.

Таким чином, радянська наука, котра протягом 70 років домінувала в професійній і масовій свідомості, була практично демонтована в українській академічній науці за 10-12 рр., починаючи від активної фази перебудови у 1987/88 до кінця 1990-х років.

За рахунок чого відбувся цей «історіографічний переворот» і чому у таких пришвидшених темпах? По-перше, за рахунок підживленого усілякими заборонами радянського режиму й зростаючого за часів перебудови інтересу до академічної спадщини, а також рішучих дій щодо її повернення та поширення у професійному середовищі.

По-друге, слід враховувати вплив й авторитет діаспорної історіографії, яка була такою собі ланкою між старим і новим в українському історієписанні, адже вона зберігала втрачену у материковій Україні потужну інтелектуальну традицію, модернізуючи її здобутки, наскільки це було можливим у умовах нестачі архівного матеріалу, протистояння з радянською історіографією, важливою складовою якої являлась критика буржуазних фальсифікацій української історії.

¹ Див.: *Історія українського середньовіччя: Козацька доба*: Зб. наук. пр. (На пошану історика, лауреата Державної премії ім. Т. Шевченка Олени Михайлівни Апанович): У 2 ч. – К., 1995; Матях В. Український цивілізаційний процес ранньонового часу в наукових проектах Інституту історії України НАН України. – К., 2011.

По-третє, внутрішній імпульс, «енергія перемін» українських істориків, які почали в добу перебудови зміни в науці й перебрали на себе функції т. зв. «директивних» істориків (істориків партії), що традиційно вважались передовим загоном в системі радянської історичної науки. Важливим чинником вирішальних змін був рівень фахової підготовки вітчизняних істориків. Це потяг до архівної евристики внаслідок ініційованого за часів перебудови бурхливого процесу «розкріпачення» державних, партійних і галузевих архівів, вплив нових ідей, досягнень міжнародної науки, що стали доступними кожному. Ще один фактор – рівень національно-політичної свідомості українських істориків, що базувався на ґрунті професійної культури. До речі, фахова культура українського історика певною мірою – це надбання радянської системи науки та освіти, котрій були властиві фундаментальність підготовки, розвиток рефлексивних дисциплін як історіографія та джерелознавство, культура праці в архівах. Такі ознаки фаховості, інтелектуальні ініціативи, збільшення обсягів наукової продукції, прагнення й відкритість до нового, бажання суттєвих змін щодо особистісної, психологічної мотивації творчості – усе це й дозволило за такий короткий час здійснити справжній «історіографічний переворот» в рамках науки та умах частини істориків. Український історик нової формації мусить свідомо творити історієписання «для каталогу Клію». Звісно, що далеко не всі історики сприйняли цей переворот, залишившись на старих позиціях, не поступаючись принципами. Поглиблення перетворень у вітчизняній науці відбувалось і відбувається шляхом зміни поколінь та поколінневої наукової свідомості.

Врешті, по-четверте, утворена у такий спосіб основа для подальшого розвитку українського історієписання в сенсі поглиблення запропонованих ідей і підходів, формування нових напрямів, пошуку найновіших технологій, в умовах вже інформаційного суспільства породжує інше розуміння пріоритетних завдань і стратегій науки про українське минуле.

Показчик імен

Абалкін Леонід 23
Андрусишин Богдан 225
Антонович Володимир 36, 79, 172
Апанович Олена 125, 127, 160, 175, 266
Аражіоні Маргарита 106
Аркас Микола 79, 154, 172
Арно Олександр 101
Артюх Лідія 158
Асатуров Сергій 66, 67, 99

Бабій Борис 19, 21, 135
Багалій Дмитро 36, 129, 158, 173, 241
Багрянний Іван 136
Бажан Олег 152
Балабушевич Тетяна 178
Баран Володимир Данилович 228-230
Баран Володимир Кіндратович 250, 252
Барановська Наталія 252
Бачинський Анатолій 61
Біліна Станіслав 102
Білокінь Сергій 117, 176, 172
Блок Марк 166, 167, 192
Бовуа Даніель 269
Бойко Олена 63, 64, 150
Боряк Геннадій 117, 151, 156, 235
Брайчевський Михайло 124, 125, 158
Брега Галина 63
Бродель Фернан 192
Бузало Віктор 176-178
Бунятян Катерина 227, 228
Бутич Іван 153

Варварцев Микола 61, 104, 116, 152, 159
Варгатюк Петро 25, 28
Варшавчик Марк 26, 28-30
Вжосек Войцех 17

Величенко Степан 99, 125
Вельціг Вернер 102
Верменич Ярослава 175
Вернадський Володимир 170
Верстюк Владислав 63-65, 67, 104, 108, 133, 150, 156, 160, 161, 194, 208-212
Веселова Олександра 151, 152
Винниченко Ігор 258
Винниченко Володимир 39, 64, 73, 80, 209
Віднянський Степан 61, 97, 102, 104, 107, 115, 116, 118
Вовканич Іван 114
Война Ромуальд 102
Войцехівська Ірина 269
Волковинський Валерій 128
Вронська Тамара 96, 99, 137

Гайєр Дітріх 99
Гаген Марк фон 96, 99, 115
Гамрецький Юрій 33, 39, 61, 64-66, 68, 101, 133, 150
Гарань Олексій 108, 165, 194, 208, 222
Гарчев Петро 61
Герасименко Неля 178, 180
Гломозда Костянтин 63, 178
Головко Олександр 126
Горбик В'ячеслав 62, 68, 109, 180, 181
Горобець Віктор 108, 109, 125, 127, 159
Грабович Григорій 98
Гриневич Людмила 155, 162, 172
Гриценко Аделіна 61, 64
Грімстед Кеннеді Патріція 115
Гром Віктор 126
Грох Мирослав 129, 204
Грушевський Михайло 8, 36, 37, 64, 73, 79, 91, 112, 117-119, 129, 130, 132, 153-156, 161, 172, 173, 175, 179, 185, 187, 188, 194, 195,

200, 202, 204, 206, 224, 228-230,
237, 238, 241, 261

Гурбик Андрій 108, 109, 127

Гуржій Іван 127

Гуржій Олександр 100, 126, 156-
158, 194, 201, 228, 238

Даневич Сергій 160

Даниленко Віктор 63, 104, 161,
174, 182, 194, 250, 252, 262

Данилюк Юрій 152

Дейвіс Норман 109

Денисенко Галина 181

Держалюк Микола 106, 107

Дзира Ярослав 123, 124

Дзюба Олена 160, 161

Димерська-Цигельман Людмила
105

Дмитрієнко Марія 116, 162, 172,
176-180

Добржанський Олександр 270

Добров Геннадій 22

Дорошенко Дмитро 155, 156, 173,
195, 200, 212, 241

Драгоманов Михайло 36, 79, 131,
172, 204

Дубровіна Любов 156

Євсеєнко Ірина 102, 106

Євтух Володимир 194, 208, 223

Єгоров Анатолій 19

Єкельчик Сергій 99, 106, 128

Ельченко Юрій 22, 33, 34

Єременко (Зарецька) Таїсія 106,
108

Єфіменко Геннадій 72

Заставний Федір 258

Заплатникова Галина 61

Здіорук Сергій 162

Зінченко Юрій 61

Знаменська Маргарита 98, 99,
116

Зубар Віталій 228, 229

Івакін Гліб 158

Іванова Людмила 128, 172

Івашко Володимир 14, 19, 136

Ідзьо Віктор 105

Іконников Володимир 172

Іллерицький Владімір 174

Ілько Василь 61

Ісаєвич Ярослав 62, 103, 194, 195,
228, 233

Іскендеров Ахмед 23

Калакура Ярослав 26, 31, 46-48,
62

Кардаш Петро 159

Касьянов Георгій 63, 104, 107-
109, 116, 170, 173, 194, 208, 220,
221

Каштанов Сергій 145

Кентій Анатолій 141

Кізченко Валентина 128

Клинченко Тетяна 112

Клоков Всеволод 33, 39, 61

Коваль Віктор 141

Коваль Михайло 16, 17, 24, 25,
33-35, 43, 61, 68, 98, 132, 138-141,
185, 187, 208, 215-219, 245-249

Ковальський Микола 61, 124,
132, 137

Кокін Сергій 161

Колесник Ірина 9

Комаренко Наїна 63

Кондуфор Юрій 21-23, 33, 43, 45,
50, 53, 55, 57, 58, 61, 98, 133, 168,
171, 185

Коник Олександр 128

Конквест Роберт 134

Копосов Ніколай 15

Костомаров Микола 36, 42, 68,
79, 148, 155, 173, 174

Кот Сергій 148, 159, 181, 182

Котляр Микола 61, 107, 109, 131,
159, 173, 178, 194, 195, 228, 232,
233

Кравченко Богдан 99, 105

Крижицький Сергій 228, 229

Крюков А. 172
 Крип'якевич Іван 80, 129, 153,
 195, 197, 200, 241
 Кузнецов Володимир 101
 Кулінич Іван 65, 66
 Кудрявцев Володимир 22
 Кульчицький Станіслав 33, 39,
 43, 61-63, 71-73, 98, 101, 104, 116,
 127, 133-137, 141, 142, 148, 151,
 152, 159, 160, 162, 163, 175, 185,
 186, 194, 208, 213, 214, 222-224,
 244, 245, 262
 Куманьов Віктор 23, 44
 Курас Іван 19, 22, 23, 25, 26, 46,
 60, 61, 135
 Курносов Юрій 61, 63

Лавров Юрій 128
 Ладивір Олександр 106
 Лазанська Тамара 128
 Лазаревський Олександр 42, 79,
 172
 Левицький Орест 80, 173
 Леонюк Томаш 101
 Липинський В'ячеслав 156, 173,
 191, 195, 200
 Литвин Володимир 14, 177, 253-
 257
 Лисенко Олександр Васильович
 128
 Лисенко Олександр Євгенович
 138, 141, 163
 Лисяк-Рудницький Іван 129, 130,
 168, 169, 241
 Лісевич Іван 107, 108
 Лобурець В. 61
 Лугова Олена 62
 Лукінов Іван 19, 20, 22, 23, 34, 71
 Лупандін О. 150

Магочі Павло Роберт 98, 115, 129,
 130, 205, 241
 Майборода Олександр 100, 115,
 186
 Макар Юрій 62

Маковійчук Іван 61, 89
 Маліцкі Ян 101
 Маркітан Людмила 162
 Маркова Олена 178
 Маркович Яків 155, 172
 Маркус Василь 259
 Марочко Василь 33, 39, 63, 104,
 107, 137
 Марченко Михайло 173
 Маслов Василь 19
 Матях Валентина 127, 175, 266
 Мейс Джеймс 101, 114, 134-137
 Мельник Леонід 43, 61
 Мельнікова Ірина 61
 Мельниченко Володимир 26-28,
 48, 49, 171
 Мицик Юрій 124
 Мицько Ігор 162
 Мінц Ісаак 40
 Мітюков Олександр 61
 Москвіч Лілія 128, 173
 Моця Олександр 194, 228
 Мурзін В'ячеслав 227, 228

Нагорна Лариса 26
 Нестуля Олексій 182
 Нідерхаузер Еміль 129
 Ноув Алек (Новаковський) 134

Овсієнко Олександр 61, 128
 Овчаренко Петро 107
 Оглоблин Олександр 119, 195,
 200, 238
 Ожерельєв Олег 22
 Онищенко Олексій 22
 Онопрієнко Валентин 175
 Осташко Тетяна 32, 156, 160

Панченко Петро 152
 Панашенко Віра 127
 Папакін Георгій 163
 Патон Борис 18, 22
 Пахомов Юрій 23
 Перкун Віталій 109
 Пиріг Руслан 135, 161, 172, 174

Пирожков Сергій 19, 21, 23
 Пінчук Юрій 155, 172-174
 Пірко Василь 61
 Плющ Микола 107
 Попик Володимир 20, 23
 Пригожин Ілля 166
 Примаков Євгеній 23
 Пріцак Омелян 91, 130, 131, 241
 Пряхін Юрій 116

 Реєнт Олександр 64, 104, 133, 150, 163, 168, 175, 225, 242
 Репринцев Володимир 106, 108, 158, 160, 161
 Решетар Джон-Стівен 130
 Рігельман Олександр 36, 77, 148, 154, 172
 Рибалко Іван 61
 Ричка Володимир 104-106, 109, 118, 154, 157, 172
 Рубінштейн Ніколай 174
 Рубльов Олександр 44, 106, 141, 173, 225, 242, 243
 Руденко Ніна 142
 Рудницький Степан 192
 Русак Анатолій 142
 Русіна Олена 106, 109, 157, 194, 196, 228, 234, 235, 262
 Русяєва Анна 228, 229

 Савчук Юрій 108, 109, 160, 178, 179
 Сакада Людмила 115, 117, 119
 Сандберг Джейкоб 135
 Санцевич Анатолій 33, 34, 37, 155, 171, 173, 175
 Сарбей Віталій 33, 40, 41, 43, 61, 128-132, 154, 160, 171-173, 185, 187, 190-192, 194, 202-204, 206, 228, 240-242
 Сас Петро 106, 127, 154, 172
 Сергієнко Григорій 127, 155
 Сербин Роман 114
 Симоненко Олександр 227, 228

Симоненко Рем 33, 36, 37, 43, 61, 150, 187-189, 194, 208, 211, 214
 Сисин Франк 99, 126
 Слабченко Михайло 173
 Сливка Юрій 61
 Слюсаренко Анатолій 61
 Смаль-Стоцький Степан 174
 Смолій Валерій 9, 33, 41, 42, 61, 63, 93, 100, 104, 116, 124-127, 141, 150, 152, 154-160, 172-174, 176, 177, 181, 182, 185, 186, 193, 194, 207, 224, 225-230, 232, 234, 236-238, 240, 243-245, 250, 253, 257, 262
 Смольніков Юрій 108
 Смішко Віктор 62
 Сніжко Стефан 101
 Солдатенко Валерій 26, 28, 133
 Сольчаник Роман 101
 Сохань Павло 34-36, 61, 65, 66, 117, 143-146, 155, 158
 Срезневський Ізмаїл 172, 203
 Станіславський В'ячеслав 108, 109, 153, 154
 Стеблій Феодосій 61, 194, 202-206
 Стенгерс Ізабелла 166
 Степанков Валерій 125-127, 194, 198, 199, 225, 228, 236, 237
 Степанович Євгенія 178
 Стоян Пилип 66
 Стронський Генріх 109
 Струкевич Олексій 127

 Терзич Славко 102
 Терентьева Наталія 98-100, 107, 108, 110, 113, 116
 Терещенко Юрій 156
 Тимофієнко Володимир 62
 Тихвінський Сергій 19
 Тищенко Вадим 113
 Ткачова Людмила 63
 Тодійчук Ольга 153
 Тойнбі Арнольд 166, 167

Толочко Олексій 107, 228, 230, 231, 262
 Толочко Петро 22, 62, 230, 231
 Томазов Валерій 156
 Трапезников Сергій 31
 Тронько Петро 33, 34, 37, 38, 61, 62, 91, 111, 149, 152, 181
 Трощинський Володимир 257, 259

Ульяновський Василь 159
 Устименко Володимир 64

Февр Люсьєн 187, 192
 Федорова Лариса 159
 Федьков Олександр 99
 Федосєєв Пьотр 18

Хворостяний Ігор 22, 61, 62, 66, 68
 Химка Іван-Павло 99
 Хлебовчик Юзеф 129
 Хміль Іван Сергійович 33, 34, 38, 61, 141, 168, 169
 Хомчук Оксана 106, 107, 168
 Хорошкевич Анна 145

Цапанов Володимир 66
 Цибух Валерій 22

Челишев Євгеній 23
 Черкас Борис 109
 Черненко Анатолій 61

Чишко Віталій 19, 116, 159
 Чугайов Володимир 61
 Чухліб Тарас 104, 109, 194, 201, 228, 238

Шабульдо Фелікс 67, 107
 Шаповал Юрій 137, 194, 208, 220
 Шаталіна Євгенія 151
 Швидько Ганна 124
 Шевченко Анатолій 257, 259
 Шевченко Олена 99
 Шевченко Федір 61, 63, 65, 100, 124, 125, 127, 148, 153, 154, 180
 Шинкарук Володимир 22
 Шип Надія 128
 Шлепаков Арнольд 23, 133, 134
 Шморгун Петро 26, 30

Щербак Віталій 106, 154, 156, 157
 Щусь Оксана 64

Юрчук Василь 19, 25-27, 29, 45, 47, 60
 Юркова Оксана 175

Яворницький Дмитро 34, 36, 68, 80, 155
 Яворський Матвій 79, 155, 173
 Яковенко Наталя 154, 225
 Яневський Данило 64, 107, 133, 176, 178
 Ястребицька Алла 7
 Ясь Олексій 175

Наукове видання

Колесник Ірина Іванівна

Інститут історії України: Нове українське відродження

Оригінал-макет підготував:

Вирський Д. С.

Підписано до друку 22.XII.2016. Формат 70х100/16

Ум. друк. арк. 17. Обл. вид. арк. 16.

Наклад 100. Зам. 48. 2016 р.

Поліграф. д-ця Інституту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4